DİL EVRENSELLİKLERİ VE DİLBİLİM TİPOLOJİSİ

BERNARD COMRIE

HECE

BERNARD COMRIE: Profesör Comrie 1997 yılından beri Almanya'da Max Planck Enstitüsü'nde Dil Bilimi Bölüın Başkanıdır. Aynı zamanda 2002 yılından bu yana Califomia Üniversitesi'nde (A.B.D.) dil bilimi hocalığı görevini yürütmektedir. Bu görevlerinden önce İngiltere, A.B.D. ve Almanya'nın başka üniversiteleri ve araştırma enstitülerinde çalışma ve araştırmalar yapmıştır. Yayımlanmış çok sayıda kitabı ve makalesi olan Comrie İngilizcenin yanı sıra Almanca, Arapça, Türkçe, Slav dilleri ve Afrika dillerine de vakıftır. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır: *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems* (Cambridge, 1978), *Tense* (Cambridge, 1986), *Sprache und Vorzeit [Language and Prehistory]* (Leipzig, 2002). Birçok yayımın editörlük görevini yürütmüştür: *Classification of Grammatical Categories* (Edmonton, 1978), *Studies in the Languages of the USSR* (Edmonton, 1981), *The World's Major Languages* (Londra, 1987), *Perspectives on Arabic Linguistics III* (Amsterdam, 1991), *Tense and Aspect in Eight Languages of Cameroon* (Dallas, 1991), *The Slavonic Languages* (Londra, 1993). Çok sayıda makalesi *Papers in Linguistics*, *Foundation of Language*, *Chicago Linguistic Sciety*, *Language* gibi dil bilimi dergilerinde yayımlanmıştır.

İSMAİL ULUTAŞ: Dr. Ulutaş Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. 1988 yılında Uludağ Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezuniyetinin ardından Gaziantep ve İzmir'de Edebiyat Öğretmeni olarak çalıştı. 1991 yılında mezun olduğu bölüme Araştırma Görevlisi olarak atandı. 1992 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi'nde Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. 1994 yılında kazandığı YÖK bursu ile gittiği A.B.D. Wisconsin Universitesi'nde Yüksek Lisans ve Doktora eğitimini 2000 yılında tamamlayarak yurda döndü . *Relative Clause Struture in Gagauz Syntax* (ISIS, 2004) adlı kitabı yayımlanan İsmail Ulutaş'ın uluslar arası kongrelerde sunulmuş bildirileri ve makaleleri vardır.

DİL EVRENSELLİKLERİ VE DİLBİLİM TİPOLOJİSİ

BERNARD COMRIE

Türkçesi:
İsmail Ulutaş

HECE YAYINLARI

Hece Yayınları: 126
Felsefe: 4

Birinci Basım: Kasım 2005
© Hece Yayınları

Kapak Tasarımı: Sarakusta
Dizgi/Düzelti: HECE
Teknik Hazırlık: HECE
Baskı: Öncü Basımevi

ISBN: 975-8988-32-8

HECE YAYINLARI
Konur Sk. No: 39/1 Kızılay/Ankara
Yazışma: P.K. 79 Yenişehir/Ankara
Telefon: (0 312) 419 69 13
Fax: (0 312) 419 69 14
e-posta: hecedergi@yahoo.com

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ / 7
YAZARIN ÖNSÖZÜ / 9
1. DİL EVRENSELLİKLERİ / 13
1.1. Dil Evrenselliklerine Yaklaşımlar / 13
1.1.1. İki Temel Yaklaşım / 13
1.1.2. Veri Tabanı / 18
1.1.3. Soyutluk Dereceleri / 27
1.2. Dil Evrenselliklerinin Sınıflandırılması / 30
1.2.1. Biçimsel ve Temel Evrensellikler / 30
1.2.2. Sezdirimli ve Sezdirimsiz Evrensellikler / 32
1.2.3. Gerçek Evrensellikler ve Eğilimler / 34
1.3. Dil Evrensellikleri İçin Açıklamalar / 39
1.3.1. Tek Kökenlilik / 40
1.3.2. Doğuştanlık ve Diğer Psikolojik Açıklamalar / 41
1.3.3. İşlevsel ve Pragmatik Açıklamalar / 42
1.4. Özet / 44
Notlar ve Başvuru Kaynakları / 45
2. DİL TİPOLOJİSİ / 49
2.1. Tipoloji ve Evrensellikler / 49
2.2. Tipolojik Parametreler / 56
2.3. Morfolojik Tipoloji / 61
Notlar ve Başvuru Kaynakları / 73
3. TEORİK ÖNŞARTLAR / 75
3.1. Semantik Roller / 76
3.2. Pragmatik Roller / 81
3.3. Gramatikal İlişkiler / 86
3.4. Morfolojik Haller / 92
3.5. Gösteri: İngilizce ve Rusça Cümle Yapısı / 96
Notlar ve Başvuru Kaynakları / 110
4. SÖZ SIRASI / 113
4.1. Söz Sırası Parametreleri / 114
4.2. Söz Sırası Parametreleri Arasındaki Karşılıklı Etkileşimler / 120
4.2.1. Greenberg'in Korelasyonları / 121
4.2.2. Greenberg'in Sonuçlarının Genellemeleri / 124
4.2.3. Genellemelerin Eleştirisi / 129
4.3. Söz Sırası Tipolojisinin Değeri / 132
Notlar ve Başvuru Kaynakları / 133
5. ÖZNE / 135
5.1. Problem / 135
5.2. Tanımlar ve Kategoriler Hakkında / 138
5.3. Ergatiflik / 142

150 / 5.4. Anlama ve Kullanımla İlgili Faktörler
157 / Notlar ve Başvuru Kaynakları
159 / **6. HAL İŞARETLEMESİ**
159 / 6.1. Hallerin Ayırıcı Fonksiyonu
162 / 6.2. Geçişli Yapılardaki Doğal Bilgi Akışı
164 / 6.2.1. Ters Çevrilmiş Şekiller
165 / 6.2.2. F ve K'nin Farklı İşaretlenmesi
173 / 6.3. Özet
174 / Notlar ve Başvuru Kaynakları
175 / **7. İLGİ CÜMLELERİ**
180 / 7.1. İngilizce İlgi Cümlelerinin Bazı Tipolojik Özellikleri
180 / 7.2. İlgi Cümlesi Tipleri
180 / 7.2.1. İlgi Cümlesi Kavramının Tanımlanması
183 / 7.2.2. Söz Sırası ve İlgi Cümlesi Tipleri
185 / 7.2.3. İlgi Cümlesinde Başın Rolü
193 / 7.2.4. Başın Ana Cümledeki Rolü
196 / 7.3. İlgi Cümlesi Kuruluşuna Ulaşılabilirlik
196 / 7.3.1. Basit Cümleler
202 / 7.3.2. Karmaşık Yapılar
205 / 7.3.3. İlgi Cümlesi Tiplerinin Dağılımı
206 / Notlar ve Başvuru Kaynakları
209 / **8. ETTİRGEN YAPILAR**
211 / 8.1. Ettirgen Yapılar Çalışmasındaki Parametreler
211 / 8.1.1. Şekilsel Parametreler
216 / 8.1.2. Semantik Parametreler
220 / 8.2. Morfolojik Ettirgenliklerde Değerlik Değişmeleri
230 / Notlar ve Başvuru Kaynakları
233 / **9. CANLILIK**
233 / 9.1. Giriş: Canlılığın Doğası
236 / 9.2. Canlılığın Kontrol Ettiği Fenomenler
244 / 9.3. Kavramsal Canlılık Farklılıkları
248 / 9.4. Sonuçlar: Canlılığın Doğası
250 / Notlar ve Başvuru Kaynakları
251 / **10. TİPOLOJİK VE TARİHİ DİLBİLİMİ**
251 / 10.1. Evrenselliklerde ve Tipolojide Tarih Boyutu
254 / 10.2. Saha Tipolojisi
261 / 10.3. Tipoloji ve Yeniden Kurma
262 / 10.3.1. Söz Sırası Tipolojisi
268 / 10.3.2. Söz Sırası ve Morfem Sırası
271 / 10.4. Tipoloji ve Tarihsel Açıklama
278 / Notlar ve Başvuru Kaynakları
281 / **11. SONUÇLAR VE ÜMİTLER**
287 / **BİBLİYOGRAFYA**
297 / **DİZİN**

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Dillerde görülen ortaklıklar, benzerlikler ve ilişkiler dilcilerin ilgisini daima çekmiştir. Elinizdeki kitapta diller arasında görülen bu benzerlik ve ortaklıkların kökenleri sorgulanmakta ve bunlardan hangilerinin "evrensellik" olarak adlandırılabileceği sorusunun cevabı araştırılmaktadır.

Çevirisini yaptığımız eser, Bernard Comrie'nin dil evrensellikleri ve tipolojisi sahasında ortaya koyduğu derli toplu olan ve kilometre taşı olma özelliği taşıyan bir eseridir. Modern dilbilim çalışmalarının en çok eleştirilen yönlerinden biri. ağırlıklı olarak İngilizceye bağlı kalması, teorilerini ağırlıklı olarak bu dil temelinde ortaya koymasıdır. Comrie'nin de bu eksiklik ve yanlışlığın farkında olduğunu ve buna dikkatleri çektiğini görüyoruz. Batı dilleri yanında bu dil ailesinden olmayan başka dilleri de konuşan ve birçoklarına da yabancı olmayan Comrie, eserinde dünyanın dört bir tarafında yaşayan dillerden verileri kullanıyor. Zaten dillerin tipolojik çalışmasını yapan bir eserden de başka türlüsü beklenemezdi.

Türk dilcisi ve bu sahada eğitim alan öğrenciler için dil tipoloji sahasındaki yayınların ve çalışmaların yetersizliği bilinen bir husustur. Elinizdeki çeviri, Türk okuyucusunun bu sahada çektiği sıkıntıya cevap verebilecek ve temel başvuru kitabı olabilecek özelliktedir. Çevirinin yararlı olmasını dilerken baskı işini üstlenen Hece yayınlarına teşekkürü bir borç biliyorum.

Dr. İsmail Ulutaş

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Dilbilimi araştırıcılarının hep İngiliz dili sentaksıyla meşgul göründükleri bir dönemden sonra, nihayet bu son on yıl, geniş yelpazedeki dillerden alınan verileri kullanarak, dil evrensellikleri ve dilbilim tipolojileri üzerine yapılan çalışmaların dikkate değer bir şekilde ortaya çıkmalarına tanık olmaya başlamıştır. Bu çerçeve içerisinde yapılmış olan hacimli çalışmaların çokluğuna rağmen ne yazık ki, bu yaklaşımın ana özelliklerini, dilbilimi öğrencileri için ortaya koyacak temel bir eserin eksikliği, bu güne kadar hâlâ hissedilmekteydi. Ana bir eserden yoksun olan dilbilimi öğrencileri, ta başından itibaren, uzmanlara yönelik, konuları tek tek işleyen makalelere başvurmak zorundaydılar. Elinizdeki kitap, bu açığı doldurmayı amaçlamaktadır. İleri sınıflardaki lisans ve lisans üstü öğrencilerine, dil evrensellikleri ve tipolojisine ilişkin en yeni yaklaşımları ana hatlarıyla sunarken, metodun başarılı işleyişinin örneklemelerini ve ayrıca bazı eksik ve tehlikeli yanlarını sergiler.

Kısa bir zaman diliminde, çok sayıda eserin verildiği bir alanda, bu çalışmanın tabii olarak, çok çeşitli konular içerisinden seçici davranması bir zorunluluktu. Bütün konuları üstünkörü kapsamaktansa, seçilmiş bazı konuları derinlemesine ele almayı daha uygun bulduk. Ayrıca ele alınacak konular hususunda, çoğu zaman, kendimi evrensellikler ve tipoloji alanındaki yeni çalışmalarla sınırlamayı düşündüm. Bu sahada, önceden yapılmış çalışmaların sadece tarihî bir değerlendirmesini verip geçmeyi yeterli gördüm. Bununla birlikte yeni çalışmalar tarafından hâlâ aşılamamış eski çalışmaları dikkate aldım. Seçmeleri yaparken, benim bu sahada çalışıp çalışmadığım veya sahanın geleceğinin parlak olduğunu sezmem gibi şahsî değer yargılarım etkili oldu. Kitap genelde sentaks ve semantikle ilgili evrensellikleri kapsar, bununla beraber zaman zaman fonolojiyle ilgili evrensel-liklerin de, destekleyici mahiyette verildiği olmuştur. Evrensellikler ve tipoloji konusundaki iddiaların, ne kadar kapsamlı olursa olsun, sadece kuru listelere dayandırılmasındansa, seçilmiş bir kaç sahada yapılacak detaylı tartışmalar üzerine bina edilmelerinin daha yararlı olacağına inanıyorum.

İlk iki bölüm yapı itibarıyla genel konuları kapsar. Bu bölümlerde dil evrensellikleri ve tipoloji çalışmalarının, çok çeşitli dillerden alınmış olan geniş bir malzeme üzerine kurulması gerektiğini savunuyorum. Evrensel-liklerin açıklanmasında, sadece şekil özellikleri değil, aynı zamanda bunların sentaks ve semantik bağlamında, metin içindeki yorumlarının da dikkate alınması gerektiği düşüncesindeyim. Takip eden bölümler, farklı dillerden geniş dil malzemesi temelinde, söz sırası, ilgi cümlesi, ettirgen yapılar, hal işaretlemesi gibi konuların evrensellik ve tipoloji açısından ele alınışlarını içerir. Konuların seçiminde bir maksat güdülmemiştir, daha çok benim tercihimle ilgilidir. Fakat tercihlerimin kötü olmadığına inanıyorum.

Kitabın ortaya çıkmasında emeği geçenlerin hepsinin tam bir listesini vermek zor. Evrensellik ve tipoloji konusu, dil biliminin diğer bütün dallarıyla doğrudan bağlantılı olduğundan, fikirlerimin oluşumunda etkisi olan bütün çalışmaları vermek, çok uzun bir liste oluşturacağından, bundan kaçınmak zorunda kaldım. Bölümlerin ilgili yerlerinde verdiğim, katkısı olan eser ve kişi listeleri dışında, genel olarak evrensellik ve tipoloji konusunda kitabın hazırlanması ve düzenlenmesinde teşekkür borçlu olduklarım aşağıdadır.

Stanford Üniversitesi'nden Joseph H. Greenberg'e her sayfada teşekkür borçluyum. Çok sayıda dil üzerine kurulmuş veri temelinde evrensellik çalışmasına ilgi duymamda en önemli kişidir. Bu çalışmayı en zor zamanlarında bile desteklemiştir. Edward L. Keenan (California, Los Angeles Üniversitesi), çok sayıda dilden malzemeyle çalışma arzusunun, teori ve şekil konularıyla çatışmadığı konusunda bana yardımcı oldu. Güney California Üniversitesi, Dilbilim Bölümü'ndeki çalışma arkadaşlarım, dile metin içerisinde bütüncü yaklaşma tarzımı, önceden sezip, bana bunun için uygun bir ortam sağlama konusunda yardımcı oldular.

Bu kitapta, dönüşümcü-üretici gramerin dil evrenselliklerini ele alış tarzına çoğu zaman eleştirel yaklaşsam da (özellikle Noam Chomsky'nin ele alış tarzına), onların bu model çerçevesinde, bana yaptıkları katkıyı da göz ardı edemem. Bu gramerin bazı temel prensip ve bunların altındaki kurucu fikirleriyle her ne kadar uyuşmasam da, kitabımın ortaya konmasında, sentaktik analizlerin biçimlenmesinde bunların çok değerli katkıları olduğunu itiraf etmeliyim. Aynı şekilde teşekkürler, Relational Gramer için de geçerlidir. Bu gramerin getirdiği yapısal ve içsel açıklamalarla ve konuları ele alış tarzıyla uyuştuğumu söyleyemem. Fakat bunlar, dilin sentaktik yapısını daha derinden kavramama yardımcı olmuşlar, konuya başka bir gözle başka bir boyutta yaklaşmamı sağlamışlardır. Relational Gramer'in sentaktik modelleme konusunda, en ileri noktaya varmayı başardığını da kabul etmek zorundayım.

Çeşitli kurumlarda evrensellik ve tipoloji üzerine çalışan araştırmacılarla yaptığım tartışmalardan da çok faydalandım. Bu araştırmacılara, çalışmamın bazı bölümlerini sunma imkanı buldum, onlar da bana konuyla ilgili kendi çalışmalarını gönderme nezaketi gösterdiler. Özellikle aşağıdaki kuruluşların katılımcılarını saymak istiyorum: Oswego'daki New York State Üniveritesi'nin tipoloji çalışmalarında odaklanmış olan Amerikan Dilbilim Enstitüsü Derneği (1976), Stanford Evrensellikler Projesi, Köln Üniversitesi Dilbilim Bölümü Evrensellikleri Projesi (Universalien-Projekt) ve Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü Leningrad Bölümü Yapı Tipolojileri Grubu.

Kitapta kullanılan materyallerin çoğu, dil evrensellikleri ve tipolojisi derslerime ve seminerlerime devam eden öğrencilerden derlenmiştir. Bu yüzden Cambridge Üniversitesi, Urbana-Champaign'deki Illinois Üniversitesi Amerikan Dilbilim Enstitüsü Dilbilim Topluluğu (1978), Güney California Üniversitesi ve Avustralya Ulusal Üniversitesi'nde ders ve seminerlerime katılan öğrencilerime, fakülte üyelerine ve bütün katılımcılara teşekkürü bir borç bilirim. Basil Blackwell ve Chicago Üniversitesi Basımevi'nde, kitabı okuyup düzeltmeler yapanların da kitaba katkıları olmuştur.

Son olarak alışılmış dilbilim teorilerinden bağlantısız ve uzak olarak çalışan birçok saha araştırmacısı ve ana dil konuşucusuna da teşekkür etmeliyim. Bunlar eserim için çok değerli katkılar sağladı, aramızda kurduğumuz yapıcı diyaloglar da konuya olan ilgimi canlı tuttu. Bu araştırmacıların, dillerinden yapı tiplerini, ilgi cümlesi tiplerini çaldığımı düşünmelerini istemem. Amacım genel dilbilimi ile bireysel dillerin gramerlerini, bir potada eritmek suretiyle bu iki yaklaşımdan daha büyük yararlar sağlamaktır. Çünkü bunlardan biri olmadan diğeri gelişemez. Daha genel bir ifadeyle söylemek gerekirse, dilbilim diller için vardır ve diller insanlar tarafından konuşulur.

Bernard Comrie

KISALTMALAR:

bkz.: bakınız
Çe: çekim edatı
Çeİ: çekim edatı-isim
F: fail
Gİ: genitif-isim
İ: isim
İÇe: isim-çekim edatı
İG: isim-genitif
İS: isim-sıfat
İSç: isim-son çekim edatı
K: katılan
krş.: karşılaştırınız
MS: Milattan sonra
N: nesne
NY: nesne-yüklem
NÖY: nesne-özne-yüklem
NYÖ: nesne-yüklem-özne
Ö: özne
Öç: ön çekim edatı
Öçİ: ön çekim edatı-isim
ÖNY: özne-nesne-yüklem
örn. : örnek
ÖYN: özne-yüklem-nesne
S: sıfat
Sç: son çekim edatı
Sİ: sıfat-isim
Y: yüklem
YN: yüklem-nesne
YNÖ: yüklem-nesne-özne
YÖN: yüklem-özne-nesne
Z: zaman

1. DİL EVRENSELLİKLERİ

1.1. DİL EVRENSELLİKLERİNE YAKLAŞIMLAR

1.1.1. İKİ TEMEL YAKLAŞIM

Bu bölümde yakın zamanlardaki dilbilimi çalışmalarında kullanılan, dil evrensellikleri konusundaki iki temel yaklaşım metodunu karşılaştıracağız. Bu iki metot, birçok parametre açısından karşılaştırılabilir. Bunların en önemlileri şunlardır: dil evrensellikleri araştırmaları için veri tabanı (bir çok dil veya sadece tek bir dil); dil evrenselliklerini ifade etmek için gerekli olan analizin soyutluk derecesi (mesela sentaktik yapıların alt veya üst yapı düzeyinde ele alınması); ve dil evrenselliklerinin varlığını ispat etmek için ileri sürülen açıklamaların çeşitleri. Bu parametreler ve diğerleri gelecek bölümlerde tekrar ele alınacaktır. Saydığımız parametreler, mantıken birbirinden bağımsız olmalarına rağmen, gerçekte iki yaklaşımın her biri, bu parametrelerin uyumlu bir yumağını temsil eder. Bazı dilbilimciler, dil evrensellikleri konusunda araştırma yürütebilmek için, çok geniş dilleri kapsayacak bir veri tabanına ihtiyaç olduğunu ileri sürerler. Bu görüşteki dilciler, soyut analizlerden çok, göreceli somut terimlerle ifade edilebilen dil evrensellikleri üzerinde yoğunlaşmayı tercih ederler. Dil evrensellikleri varlığının açıklanması konusunda daha açık veya en azından seçici davranma eğilimindedirler. Diğer taraftan bazı dilciler de, dil evrenselliklerini en iyi öğrenme yolunun, bir dili çok detaylı bir şekilde çalışmaktan geçtiği inancındadırlar. Bu dilciler, dil evrenselliklerini soyut

yapılar şeklinde ifade etmeyi savunurken (dönüşümsel-üretici sentakstaki alt yapılar gibi), doğuştanlığı, dil evrenselliklerinin açıklaması olarak kabul etme eğilimindedirler. Bu iki yaklaşımdan ilki, H. Greenberg'in ve takipçilerinin çalışmalarıyla çok yakından ilişkilidir, ayrıca bu kitapta izlenen anlayışı da yansıtır. İkinci yaklaşım ise Chomsky'nin eserleriyle ilgili olup daha çok onun etkisi altında gelişmiştir ve tutucu dönüşümcü yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

İlk bakışta, dil evrensellikleri çalışmalarındaki geniş veri tabanına bakarak Greenberg'in yaklaşımının doğru olduğunu düşünmemiz doğaldır. Çünkü dilde evrensellikleri tespit edebilmek için–bütün diller üzerinde değilse bile- çok sayıda dil üzerinde çalışmak gerektiği açıktır.

Bununla beraber 1.1.2 numaralı alt bölümde göreceğimiz gibi tartışma, bu seviyeye indirgenecek derecede basit değildir. Takip eden satırlarda Chomsky'nin yaklaşımını benimseme nedenimizi kısaca açıklayacağız. Tartışmaların göstereceği gibi bu tutum, birçok nokta açısından eleştirilebilir olsa da –hem kavramsal hem deneysel– dil evrenselliklerinin incelenmesinde göz ardı edilemeyecek tutarlı bir tavır alışı sergiler.

Bir dilin dönüşümsel-üretici tanımı –daha açık söylemek gerekirse bir dilin sentaksı–, görünürdeki somut sentaktik yapıların yanı sıra (yüzeydeki yapılar), daha soyut sentaktik yapı kademelerini de içerir. Bunlar yüzeydeki yapı analizlerinden alınmış derin yapılardır ve yüzeydeki yapı ile derin yapı arasındaki iç içe geçmiş kademeleri simgeler. Bu soyut derin yapılar, tartışmalara yol açmış –ve hâlâ tartışılıyor– olsa da, bunların varlığı, dönüşümlü-üretici gramerin çeşitli versiyonlarının ana özelliklerini belirler. Çocukların ana dillerini nasıl öğrendiklerini bu soyut yapıların ışığı altında incelediğimizde, potansiyel bir problem açığa çıkacaktır. Eğer bir dilin yapısının betimlenmesinde derin yapılar işin içine giriyorsa, o zaman, çocuğun ana dilini öğrenirken bu yapıları özümsediğini kabul etmek yanlış olmayacaktır. Bunun kabulü, çocuğun soyut yapılardan somut yapılara geçiş için gerekli kuralları da özümsediğini

ima edecektir. O zaman tartışma bizi, çevresindeki yetişkinlerin kullandığı dil verileriyle donanmış olan çocuğun, bu soyut kuralları, mevcut verilerden çıkarmasının mümkün olmayacağı iddiasına götürecektir. Ayrıca derin yapıdan yüzeydeki yapıya geçişi sağlayan kuralların çok özel bazı sınırlamalara tâbi olduğu da tartışılabilir. Doğası gereği çok soyut olan bu sınırlamaların, çocuk tarafından yetişkinlerce kendine sunulan ham verilerden nasıl çıkartılabildiği açık değildir. Daha açıkçası sistem bağlamında bir veri analiz yeteneğinden yoksun olan, beyni temiz bir beyaz kağıt gibi düşünülen çocuğun, kısa bir zamanda ana dilini nasıl öğreniverdiğini açıklamak çok zor, hatta imkânsız gibidir.

Çocuğun öğrenme problemi, dil evrensellikleri kapsamında, sağlam dönüşümcü çalışmalar ışığında ele alındığı zaman ortadan kalkar. Çocuğun ana dilini öğrenirken hiç zorlanmamasının ardındaki gerçek, dönüşümlü üretici gramerin soyut ilkelerinin doğallığıdır. Çocuk bu ilkelere doğuştan sahiptir (veya belki de doğuştan kısa bir süre sonra normal bir gelişim süreci olarak ortaya çıkarlar, fakat her hâlükârda doğum esnasında önceden programlanmış durumdadırlar) ve onları öğrenmek zorunda değildir. Bu ilkeleri çocuk, içinde yaşadığı dil topluluğunun, dönüşümlü-üretici gramer teorisinin izin verdiği dillerden hangisini konuştuğunu çözmekte kullanabilir. Genel teori sonsuz sayıda muhtemel dile izin verse de, dil tipleri, teori tarafından ortaya konulan sınırlamalarla kısıtlanmıştır. Çocuğun ana dilini kolayca öğrendiğinin gözlemlenmesi, dilin tamamen doğuştan olduğu gibi bir iddiayı bile düşündürtebilir. Bu da bir dil toplumu içinde doğan çocuğun beyninin, dil bilgileriyle önceden programlandığını, bunu da muhtemelen ana babasından miras aldığını ileri sürmeyi gerektirecektir. Fakat daha ayrıntılı bakıldığında, problemi çözmekte çok başarılı gözükse de, söz konusu senaryonun doğru olamayacağı açıktır. Bu, çocuğun ebeveyninin dilini, çevredekilerin diliyle bağlantısız olarak kolayca öğreniverdiğini ima edecektir. Gözlemlerin ışığında, çocuğun içinde yetiştiği topluluğun dilini ana babasının veya atalarının dilinden bağımsız olarak öğrendiği bilinmektedir. Ana babalarının konuştu-

ğu dilden farklı dil konuşan bir toplulukta yetiştirilen çocukların durumu, buna güzel bir örnek teşkil eder. Dilin tamamıyla doğuştan olamayacağı aşikardır. Bu gerçek spekülâsyondan ziyade, tecrübeye dayalı gözlemlerle oluşturulmuştur. En iyimser bir yaklaşımla, sadece beşerî dillerin tamamında ortak olan ilkeler doğuştan olabilir. Bunlar da bir dili diğerine tercih etmeden, çocuğun içinde yetiştirildiği dili öğrenmesi esnasında harekete geçer. Böylece tartışmadaki son bağlantıya geliyoruz: Bütün çocuklar için, ırk kökenine bağlı olmaksızın, aynı oldukları iddia edilen, doğuştan gelen soyut ilkeler, diller arasındaki farklılıklar dikkate alındığında nötr olmak zorundadır. Diğer bir ifadeyle bu ilkeler evrensel olmak zorundadır. Dil evrensellikleri ve doğuştan gelen değerler eşitlenebilir: Dil evrensellikleri, çocuğun dil öğrenme görevini harekete geçiren doğuştan gelen dil ilkeleri olmalıdır.

Bu eşitlemeyi yaptıktan sonra, Chomsky tarafından uyarlanan dil evrensellikleri araştırma metodunu kabul etmek için, sadece ufacık bir adım atmak yeterlidir. İlgilenilen evrensellikler soyut ilkeler olduklarından, dillerin yüzeysel yapı analizlerinin ilgili verileri sağlama ihtimali yoktur. Bilâkis dilin yapısını oluşturan soyut ilkeleri belirlemek için somut ve soyut seviyelerdeki temsil ilişkileri araştırılmalıdır (bunlar dil evrensellikleri veya bir başka deyişle doğuştan gelen değerlerdir). Prensipte bunun bizi, çok sayıda dilin ayrıntılı dönüşümlü üretici gramer çalışmasına yönlendireceği tartışılabilir, fakat dil bilimine adanmış kaynaklar üzerindeki sınırlamalar, bunu, pratikte mümkün kılmıyor. Dil çalışmalarında derinlik ve genişlik karşılaştırıldığında, bu bölümde ana hatları çizilen duruşun, geniş fakat derinlikten yoksun bir çalışmadansa, tek bir dil üzerindeki, ayrıntılı ve yoğunlaşmış bir çalışmadan yana olduğu görülür. Başta özetlediğimiz genel metodolojik çalışma ilkeleri şunu ortaya koyar: dil evrenselliklerini en başarılı şekilde araştırmanın yolu, tek bir dil üzerinde, dilin soyut analizi çerçevesinde derinlemesine çalışmaktır. Dil evrensellikleri doğuştan gelen değerlerle eşitlendiğinden, bu evrenselliklerin yapısı soyut tabiatlıdır (soyut seviyedeki temsilleri içeren bir sistem üzerindeki soyut sınırlama-

lar). Doğuştan gelen değerler, dil evrensellikleri için anlaşılır bir açıklama sağlar, açıklayıcı ilkeleri genişletmekte tutulacak tek yol, bunların doğuştan gelen değerlerle birebir paralellikleri olup olmadığını sormaktır.

1.1.2 ve 3. alt bölümlerde, dil evrensellikleri üzerindeki araştırma stratejisinin, içsel tutarlılığına rağmen, pratiğe yönelik sebepler yüzünden çok ciddî eksiklikleri olduğunu ve bu eksikliklerin de bizi stratejinin reddine götürdüğünü ele alacağız. Bölümü bitirirken araştırmayla ilgili olarak tartışmanın birtakım genel yetersizliklerini ortaya sereceğiz. Yetersizliklerin temelinde yatan gerçek, tartışmanın önyargılı olmasıdır. Tartışılan konuyu aydınlatacak destekleyici verilerden yoksunuz: gerçeklere doğrudan işaret, meselâ çocukların herhangi bir dili kolaylıkla öğrenmeleri gerçeği, genel olmayan bir teori kurmaya hizmet etmiştir. Elbette bütün bilimlerde başlangıç, varsayıma dayanan bir hipotezle başlar. Fakat bu hipotezlerin eldeki verilerle örtüşüp açıklanabilmesi çok önemlidir. Varsayıma dayanan tartışmanın getireceği gerçek problemin bu bölümde özetlenmesi, elde mevcut tekniklere göre herhangi bir deneye dayandırılmış değildir, kısacası aksi iddia edilebilir. Daha açıkçası öğrenmenin kolay veya zor olduğu iddiaları, öğrenmenin kolaylığı üzerine yapılmış herhangi bir araştırmaya dayanmamaktadır. Burada bazı şeylerin kolayca, bazılarının ise daha zor öğrenildiği veya hiç öğrenilemeyeceği inancı göz önüne alınmıştır. Son olarak 1.1.3. alt bölümde, daha ayrıntılı olarak gösterileceği gibi, soyut bir analiz üzerine kurulan tartışma, soyut analizin kendisinden daha güçlü değildir. Birbiriyle yarışan çok çeşitli soyut analizlerden birini, diğerlerine tercih ederken, bunun gerçek analiz (veya en azından halihazırdaki bilgimize göre bizi doğru çözüme götürecek en iyisi) olduğuna, psikolojik olarak inanmak zorundayız. Bu saptamaları genelleştirirsek, sorgulanmaya açık, test edilemeyen sanılar tarafından karakterize edilip, genel hatlarıyla çizilen araştırma şablonunu kabul etmenin basitçe bir inanma meselesi olduğunu görürüz.

1.1.2. VERİ TABANI

Bu bölümde, dil evrensellikleri çalışmasında geniş yelpazedeki dillerden elde edilen verilerin gerekliliğinin pratik sebeplerini değerlendirip, dil evrensellikleri araştırmasında tutulan yolun bazı uygulamalarına göz atacağız. İlk bakışta dil evrensellikleri araştırmasının geniş bir diller yelpazesi gerektireceğine veya bunun gerekli olmadığına dair açık bir sebep yok gibi görünür. (Alt bölüm 1.1.1'de buna gerek duymayan tutarlı bir şablonu ana hatlarıyla ortaya koymuştuk.) Her iki muhtemel yol için de, diğer araştırmalardan yararlanmak suretiyle, lehte deliller kolaylıkla sunulabilir. Örneğin demir madeninin kimyasal yapısını çalışmak isteyen birisi, muhtemelen bir parça demir örneğinin analizi üzerine yoğunlaşacak, dünyanın çeşitli yörelerindeki demir numûnelerinin ele geçirilmesi ve bunların parça analizleriyle uğraşmayacaktır. Bu tutum, maddelerin en küçük parçalarının bile homojen bir şekilde, ana maddenin kimyasal özelliklerini taşıyacağı bilgimize (muhtemelen tecrübemizden kaynaklanan) dayanır. Fakat diğer taraftan stres altındaki insan davranışını incelesek, tek birey üzerinde yoğunlaşmayacağız, çünkü farklı kişilerin aynı stres şartları altında, farklı davranışlar sergilediğini tecrübelerimizle biliyoruz. Stres altındaki insan davranışlarının tespitini yapmak için, örnekleme yoluyla seçilmiş çok sayıda birey üzerinde bir çalışma yapmak gerekir (kültürler arası çalışma bir yana, tek toplumu ele alan çalışmalar için bile durum aynıdır).

Dil evrensellikleri çalışmasında bulmak istediğimiz şeylerden biri, diller arasındaki çeşitliliğin oranı ve bu çeşitlilik üzerindeki sınırlamalardır. Bu yüzden çeşitliliğin oranı hakkındaki ön fikirleri, araştırma programına monte etmek ciddî bir metodolojik hata olacaktır. Dahası, ilerleyen paragraflarda da göreceğimiz gibi, farklı dillerden derlenen verilerin, bir dildeki evrenselliklerin geçerliliğini saptamada gerekli olduğuna şüphe yoktur.

Evvela, sadece bir dil üzerinde yapılacak çalışmalarla tahmin edilemeyen bazı dil evrensellikleri vardır. Özellikle sezdirime dayalı evrensellikler bu çeşittir. Bu evrensellikleri 1.2.2.'de daha ay-

rıntılı bir şekilde ele alacağız, şimdilik sezdirime dayalı bir evrenselliğin daima en az iki dilbilimsel özelliği içerdiğini söylemekle yetinelim. Bunları birbirlerine sezdirimle bağlanmış p ve q olarak sembolize edebiliriz, yani "p ise q". Aşağıdaki örneği ele alalım: eğer bir dilin temel söz dizimi yüklem-özne-nesne (YÖN) ise, bu dil, son çekim edatları değil ön çekim edatlarına sahip olacaktır. Bu örnekte p'nin içeriği "yüklem-özne-nesne söz dizimine sahip olmak", q'nün ise "ön çekim edatlarına sahip olmak"tır. Bu iki içeriğin harmanlanması, Welsh dilinde görülür. Bu dildeki *gwelodd y dyn y cwcw* "adam kuşu gördü", kelimesi kelimesine "gördü adam kuşu" şeklindedir. Bir ön çekim edatlı ifade ise, mesela, *yn y tyˆ* "evde" şeklinde kurulur. Bununla beraber, Welsh dili, evrenselliği bir sezdirme olarak ifade etmek konusunda hiçbir kanıt ortaya koymaz. Sadece Welsh dilini araştırıyor olsaydık, "bir dil YÖN söz dizimine sahipse ön çekim edatlarına da sahip olmalıdır" sonucuna varırdık. Diğer diller üzerindeki araştırma, bu genellemenin doğru olmadığını hemen gösterir. Mesela İngilizce, aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi ÖYN söz dizimine ve ön çekim edatlarına sahiptir; *the man saw the woman* "adam kadını gördü", *in the room* "odada". Japonca ise tam tersine özne-nesne-yüklem (ÖNY) temel söz dizimine ve son çekim edatlarına sahiptir; *Hanako ga Taroo o butta* "Hanako Taroo'ya vurdu" kelimesi kelimesine "Hanako ÖZNE Taroo BELİRTİLİ NESNE vurdu" şeklinde ifade edilir. Bu yapı, hem temel cümle-içsöz dizimi, hem de son çekim edatlarının varlığını yansıtır (*ga* özneyi, *o* ise belirtili nesneyi işaretler). Dördüncü mantıklı olasılık, yani bir dilin YÖN söz dizimi ve son çekim edatlarına sahip olması, sezdirime dayalı evrensellikler tarafından dışarıda bırakılmıştır.

Eğer çalışmamızı sadece bir dil üzerine kurmuş olsaydık, yukarıda Welsh diliyle ilgili olarak verdiğimiz değerlerde kullandığımız "sezdirmeli evrensellikler"den daha güçlü bir ifade kullanmaya yönlendirilmiş olacaktık. Çok sayıda dilden faydalanarak hazırlanan bir veri tabanı dikkate alındığında, dört mantıklı kombinasyonun varlığını görebiliyoruz: a) YÖN söz dizimi ve ön çekim edat-

ları, b) YÖN söz dizimi ve son çekim edatları, c) YÖN dışında bir söz dizimi ve ön çekim edatları, d) YÖN dışında bir söz dizimi ve son çekim edatları. Bunlardan (b) sistematik bir biçimde kullanımda görülmeyen seçenektir. Şüphesiz her bir dil, sezdirmeli evrensellik ile uyuşmak zorundadır, aksi halde çürütücü bir örnek teşkil edecektir. Fakat hiçbir dil tek başına, sezdirmeli evrenselliğin varlığını kanıtlamak için yeterli delili sunamaz. (Bunun tek istisnası bir dilin ilgili sahada birden fazla yapıya sahip olmasıdır, bu durumda aynı dil içinde iki değişik yapının sağladığı veri tabanına dayanarak bir sezdirme kurma mümkün olabilirdi. Bu ihtimal 7. bölümün ilgili cümlelerinde gösterilmektedir.) Farklı dillerden elde edilecek verilerin, kesinlikle gerekli olduğunu gösteren örneklere ek olarak, dil evrenselliklerinin kuruluşunda çok sayıda dilden yararlanmakta zafiyet gösteren ve bunun sonucunda karşı örneklerle çatırdayan, zayıf dil evrensellikleri örnekleri de mevcuttur. Bunu sergilemek için dönüşümlü üretici veya genişletilmiş standart teorinin en yeni versiyonundan bir örneği ele alacağız. Burada "X (x double bar)i çeşitli öbeklerin bir sembolü olarak ele alalım (ad öbekleri, fiil öbekleri, sıfat öbekleri). Bu durumda genel (dilden bağımsız) bir genişleme kuralı vardır: ʹX → Spec ʹx (Belirleyici) ʹX, yani bir ʹX öbeği (ana kurucusu ʹX, bir ad öbeği A olarak semboliz edilecektir) birbirini takip eden kuruculardan oluşur, ʹX'in specifieri (belirleyicisi) ve ʹX. Gerçek öbek tiplerinde ifade etmek gerekirse, eğer X bir ad ise, bu durumda belirleyici, bir artikel olacaktır; X bir fiil ise bu durumda belirleyici, bir yardımcı fiil olacaktır. Yukarıda ʹX'in genişlemesi için verilen dilden bağımsız şema, Spec ʹx ve ʹX'in birbiriyle olan ardışıklığı konusunda hiçbir şey söylemez. Bu, bir dilin kendi içinde belirlenecek bir parametre olarak bırakılır. Bununla beraber şema, Spec ʹx ve ʹX'in sırası konusunda, dil içindeki öbek tipleri boyunca belirleyici olur. Değişmez olarak yorumlanan istisnasız evrensellik (1.2.3. Alt bölüm'e bakınız), dilde, Specifierin (Belirleyicinin) bütün öbek tipleri içinde, önce veya sonra geleceği konusunda kurallar ortaya koyar. Artikeller adlardan; yardımcı fiiller, fiillerden önce gelir veya artikeller

adları; yardımcı fiiller, fiilleri takip eder gibi. Bir eğilim olarak yorumlandığında ise evrensellik, dillerin bir genellemeyi (bir başka dil tarafından ihlal edilmeye daima açık olsa da), tercih edeceğini ileri sürer.

Bu evrensellik ilkin İngilizce'den alınmış veriler üzerinde ileri sürüldü. Ingilizce'de gerçekten de artikeller isimlerden (*the book*'ta olduğu gibi), yardımcı fiiller de fiillerden önce gelir (*must go*'da olduğu gibi). Değişmez bir evrensellik olarak bu ilkeye açıkça aykırı örnekler vardır: mesela Malay dilinde artikeller, ismi takip eder: (*surat itu* "şu mektup", kelimesi kelimesine "mektup şu"). Yardımcı fiiller ise fiilden önce gelir: (*sedang membaca* "okuyor = -yor oku-", *akan membaca* "okuyacak = -yacak oku-"). Gerçekten de Genişletilmiş Standart Teori çerçevesinde yapılmış yeni çalışmalarda, genellikle verilen şemanın bir eğilimi ifade edebileceği, bunun değişmez bir evrensellik olmayabileceği belirtilir. Başka bir yorum için de açık kapı bırakılır. Bununla beraber bu iddia bile diller arasında görülen çeşitliliği tanımlamada geçersizdir. Artikellerin adları, yardımcı fiillerin fiilleri takip ettiği dillerin sayısı azdır; bunun yanında artikelleri addan önce gelen fakat yardımcı fiilleri, fiilleri takip eden çok sayıda dil mevcuttur, mesela Japonca'da *kono hon* "bu kitap", *aisite iru* "seviyor" kelimesi kelimesine "seviyor". Diğer bir deyişle bu iki parametre boyunca sergilenen (artikel-ad ve yardımcı fiil-ana fiil sırası) söz dizimi dağılımı şeması, bir eğilim ifade etse de, yanlış iddialar ortaya atmaktadır.

Burada gösterildiği gibi, dil evrensellikleri çalışmasında tek dil yaklaşımının zayıflığı, sadece ileri sürülecek evrenselliklerin yanlış çıkma ihtimali değildir. Bu zaten dil evrensellikleri üzerine yapılan çalışmalarda, hangi veri tabanı kullanılırsa kullanılsın çoğu zaman kaçınılmaz bir sonuç olacaktır. Çünkü kayda geçmiş belli dil tipleri çok azdır, birçok dil dünya dil örneklerini kapsayan bir çalışmanın içine henüz dahil edilmemiş olabilir: mesela şaklamalı ünsüzlerin normal fonem olarak kullanılması, Khoisan ve güney Afrika'nın komşu Bantu dillerine özel bir durumdur. Çok az sayıda dil (sadece Amazon havzasındakiler) temel söz diziminde nesne-yük-

lem-özne sırasını kullanır. Fakat burada demek istediğimiz, Belirleyici´ x (Spec´x) ve ´X sırasıyla ilgili olası evrensellik, genişletilmiş standart teoriciler tarafından ileri sürüldükten sonra, bunun geçerli olup olmadığını denemek için bir girişimde bulunulmadı. Daha da şaşırtıcı olanı ise, bu yöndeki verileri araştırıcıların dikkatine sunma çabalarının, anlaşılmaz bir ilgisizlikle karşılanmasıdır. Prensipte İngilizce üzerine bina edilen evrenselliklerin diğer dilbilimciler tarafından denenmesi, tek dil yaklaşımı tarafından açık kapı olarak bırakılmışsa da, pratikte bunun geri besleyici bir etkiyle kullanılması çok nadir gerçekleşmiştir.

Dil evrensellikleri çalışmasında, çok veya tek dil kullanımıyla ilgili son bir nokta olarak, dönüşümcü üretici gramerde, Chomsky'nin kendi çalışmaları da dahil, fonoloji ve sentaks çalışmaları arasında büyük bir fark olduğunu not edebiliriz. Sentaks çalışmaları hemen tamamen İngilizce üzerindeyken, üretici fonoloji, diğer dillerden gelen verilerin önemini daima takdir etmiştir. Bunun açık ve güzel bir gösterimi, Chomsky'nin *Aspects of the theory of syntax* adlı eseridir. Eserin sadece İngilizce'ye mahsus bir sentaktik teori çalışması olmadığı bildirilse de, kullanılan örneklerin hemen hepsi İngilizcedendir. Bunun yanında Chomsky ve Halle'nin beraber hazırladıkları *The sound pattern of English*, başlığı özellikle İngilizceyi işaret etse de, yüzlerce başka dile yapılan göndermeyi içerir. Bu dillerden bazıları, fonolojinin genel teorik konularının çözümünde, hayati önemde örnekler sunar. Bu tutarsızlık dil evrenselliklerinde tek dil yaklaşımının savunucuları tarafından pek tartışılmaz.

Tek bir dil temeli üzerinde yapılan dil evrensellikleri çalışmasına, teorik ve pratik açıdan yetersizlikleri yönüyle bakıldığında, ideal olanın, bütün dünya dilleri üzerinde eş zamanlı bir araştırmayı temel alıp dil evrensellikleri çalışmasını gerçekleştirmek olacağı düşünülebilir. Ancak bunu imkansız kılan iki sebep vardır. Birincisi birçok dil, ya hiçbir kayıt bırakmadan ya da çalışmamız için değer taşıyacak yeterli ayrıntıdan uzak kayıtlarla yok olup gitmiştir. Ayrıca dil değişmeleri sebebiyle, gelecekte birçok yeni dil de ortaya çı-

kacaktır. Açıkçası bu iki farklı dil seti bizim için ulaşılır değildir. Bu yüzden de çok sayıda doğal insan dili, araştırma kapsamına girememeyecektir. İkincisi bugün dünyada konuşulmakta olan dillerin sayısı o kadar çoktur ki, evrensellikler çalışmasına girişmeden önce her bir dil üzerinde yapılacak araştırmaları beklemeye kalksak, muhtemelen asıl görevimiz başlatmak için hiç bir zaman fırsat olmayacaktır. Dillerin sayısı konusundaki yaklaşımlar farklılık gösterse de, bu sayının 4 000 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Açıkça söylemek gerekirse karşı karşıya kaldığımız problem, dil evrensellikleri çalışmasını yürütebilmek için insan dillerinin hem pratik kullanıma açık hem de bir dil veya dil grubu üzerinde gereksizce yoğunlaşma ön yargısından uzak temsilî bir örneğini kurmaktır. Örneğimizi alacağımız grup, bugün konuşulan diller ve iyi belgelenmiş ölü dillerle sınırlıdır (konuşucuların yokluğu sebebiyle ölü dille ilgili ortaya çıkabilecek soruların cevapsız kalacağı elbette unutulmamalıdır). Bunların yanında dil evrensellikleri çalışmalarında değinilmesi gereken iki nokta daha vardır. Biri, insan dilinin birkaç bin yıllık zaman dilimi içinde nasıl geliştiğine dair belirli bir sezinin yokluğudur. Bugün konuşulan dil, on bin yıl önce konuşulan dilden elbette farklıdır. Daha açıkçası bugün konuşulan bütün dillerin aynı gelişim seviyesini yansıttığını varsaymak yanlış olacaktır. Özel varsayım, dilin hiçbir yapısal özelliğinin modernleşmiş sosyal yapıyla ilgisi bulunamadığı için, daha mantıklı görünür (bununla beraber sosyal yapının tarifi yapılmıştır). Genel varsayım ise tecrübeye dayalı onaylama veya kabul etmeme ihtimalinin ötesinde, kaynağı ne olursa olsun, insan diline homojen bir fenomen olarak yaklaşır.

İkinci nokta, bugün dünyada konuşulan dillerin sayısının yeterince büyük olduğu ve bu dillerin insan dilinde mümkün olan bütün yapısal çeşitlilikleri sergiledikleri gerçeğidir. İkinci varsayım birincisinden daha çok sorgulanmaya açıktır. Çünkü biliyoruz ki belirli konularda, dünya dilleri, bazı yapıları diğerlerine tercih etme eğilimindedirler: şaklama konsonantları güney Afrika'nın küçük bir parçasında görülür, nesnenin başta olduğu söz dizimi güney

Amerika'ya özgüdür, yüklemin sonda olduğu söz dizimi ise her kıtada bulunabilir. Eğer bu varsayım yanlışsa ne olur? Bu durumda dil evrensellikleri üzerinde araştırma yapmak mümkün olmayacak veya bu kitapta sunulduğu gibi, aynı dil evrensellikleri dizisi içinde çalışan araştırmacılar, kayda geçmiş dillerin yeterli olduğu varsayımıyla hareket edeceklerdir. Uygulamada bu varsayımla çok önemli sonuçlara ulaşıldı. Dahası, bazı parametrelerde yoğunlaşma görülse de, dünya coğrafyası boyunca dağılmış farklı tipleri örnekleyen parametreler de vardır (mesela ilgi cümlelerinin sentaksı için 7. Bölüme bakınız). Böylece, belli bölgelerdeki dillerin toplamı, örnekleri çekip alabileceğimiz kabul edilebilir bütünü temsil eder, tek bir topluluğa sahip olmak gibi bir durum söz konusu değildir.

Yeterli bir topluluğa sahip olduğumuzu farz edersek, bundan sonraki problem, bu topluluktan ne çeşit örnekler kullanacağımıza karar vermektir. Çünkü dünyanın bütün dilleri ile çalışmaya kalkışmak pratiklikten uzaktır. Burada yine örnekleri toplarken kendimizi kurtarmamız gereken belli önyargılar karşımıza çıkacaktır. Dil evrensellikleri üzerindeki bütün çalışmaların bu önyargılardan uzak yapıldığını söylemek ne yazık mümkün değildir. Evvela örneklerin seçildiği dillerin genetik bakımdan farklı dil ailelerinden gelmesi çok önemlidir. Çünkü bir dil ailesinin üyeleri zaten tanımdan da belli olduğu gibi ortak köklere sahiptir ve bunları atalarının dillerinden almıştır. Örneklerin tek bir dil ailesinden alınması, ortak özellikler arasından, gerçek dil evrenselliklerini ve genetik gruba ait olan şansa dayalı özellikleri ayırmakta elimizi kolumuzu bağlar. Tek dil ailesinden örneklerle çalışmak, söz konusu dil ailesine has yapısal özelliklerin gerçekte olduğundan daha yaygın olduklarını izlenimini verecektir. Genetik önyargıya karşı bir önlem olarak bu sahada Alan Bell tarafından geliştirilmiş, şimdi kısaca özetleyeceğimiz özel bir metot vardır.

Bell dillerden örneklerin derlenmesinde her bir dil "grubuna" eşit temsil hakkı verilmesini savunur. Burada grup, ana dilden 3500 yıllık bir zaman dilimiyle ayrılmış genetik olarak akraba dilleri ifade eder. Bu kriter kullanıldığında, mesela Hint-Avrupa dil ailesi, 12

gruptan ibarettir. Bell dünyadaki dil stoğu içinde aşağıdaki grup sayılarını verir:

Dravidian	1	Na-Dene	4
Avrasyatik	13	Avustrik	55 (yaklaşık)
Hint-Avrupa	12	Hint-Pasifik	100 (tahmini)
Nil-Sahara	18	Avustralya	27 (yaklaşık)
Nijer-Kordofanian	44	Çin-Tibet	20 (yaklaşık)
Afroasyatik	23	İber-Kafkas	4
Khoisan	5	Ket	1
Amerind	150 (tahmini)	Buruşaski	1

(Stokların çoğu genetik birlikler olmak açısından sorgulamaya açıktır, mesela Amerind, Amerikanın bütün yerli dillerinin oluşturduğu gruptur; Hint-Pasifik, Yeni Gine'nin Austronesian olmayan bütüıı dillerinin oluşturduğu gruptur. Fakat farklı dil gruplarından dillerin oranı dikkate alındığında, bu gruplar, genetik olarak akraba olsun veya olmasın tablo, işleyen ve kabul edilebilir bir hipotez sağlamaktır.) Grupların toplam sayısı 478'dir, bu durumda 478 dillik bir örneklemede her stok, her gruptan bir dil tarafından temsil edilmelidir. Pratikte oranlar aynı kalsa da, kapsamında derinlik ve genişlik arasında kabul edilebilir bir anlaşmaya ulaşmak için seçilen örnekleme, kesinlikle daha küçük olacaktır. Küçük örneklemenin bir dezavantajı, bir veya birkaç grubu içeren stokların otomatik olarak dışarıda bırakılmasıdır. Dil evrensellikleri üzerine günümüze kadar yapılan çalışmalar dikkate alındığında, kullanılan örneklemelerin zaten beklendiği gibi birçok temayülü içerdiği görülür. Elbette bunlar çalışmanın sonuçlarının insan dilini, bir bütün olarak temsil edip etmediğini de sorgulamaya açar.

Belli sosyal sebepler yüzünden Hint-Avrupa dilleri, olması gerekenden fazla temsil edilmiştir: bu dillerin konuşucuları ve gramerleri kolayca ulaşılabilir durumdadır. Diğer uçtaki Yeni Gine dilleri ise, temsil edilen örneklemenin yaklaşık yüzde yirmisini oluştururlar, tamamen kayıptırlar. Bu dillerin konuşucuları, Yeni Gine dışında zor ulaşılabilir durumdadır ve ilgili dillerin sadece birkaçının ayrıntılı gramerleri vardır. Bu eğilimler, dezavantajlarının bilinmesine rağmen, muhtemelen kullanılmaya devam edilecektir.

Genetik önyargıdan korunmaya ek olarak, bölgesel önyargılardan korunmanın da gerekli olduğunu belirtelim. Farklı genetik gruplara mensup olsalar bile aynı coğrafî bölgeden, gerçekçi temsili sekteye uğratacak ölçüde, çok sayıda dili seçmekten uzak durmak gerekir. Çünkü aynı coğrafî bölgedeki diller, Alt bölüm 10.2'de daha ayrıntılı bir şekilde tartışılacağı gibi, zamanla birbirlerini ödünç alma veya ortak buluşlar yoluyla etkileme eğilimindedirler.

Bu yolla dil evrenselliği özelliği taşımayan, hatta diller arasında sıklık göstermeyen bazı özellikler, ortak olarak sergilenebilir. Buna şaklamalı ünsüzlerin Khoisan dillerinden komşu Bantu dillerine geçmesi güzel bir örnektir. Bu yüzden örneklemedeki dillerin, genetik açıdan temsil kabiliyetleri yanında, bölgesel temsil kabiliyetleri de olmalıdır. Halihazırda bu problem için, Bell'in genetik önyargıya karşı önerdiği çözüm gibi, genel çözüm olacak özel teklifler mevcut değildir. Yine de en azından genetik önyargıdan uzak örneklemeler tespit ederken, bölgesel ilişki içerisinde olduğu bilinen iki dili de mümkün olduğunca örneklemeye almamak gerekir. Genelde bu, hem genetik hem de bölgesel önyargıya karşı önlem alma açısından, birkaç potansiyel durum hariç, pratik olarak bir problem teşkil etmez: mesela çok sayıda Yeni Gine dilinin örneklemeye dahil edilmesi, Yeni Gine lehine bölgesel bir önyargıya yol açabilir.

Önlem alınması gereken bu iki açık önyargıya ilaveten (bunlara karşı önlem almak, dil materyallerinin mevcutluğu problemini dikkate almazsak, en azından teoride kolaydır), ideal bir örneklemede, genel tipolojik özellikler tarafından tanımlanmış dil sınıflarının lehine veya aleyhine olabilecek önyargılara karşı da dikkatli olmak gerekecektir. Genetik veya bölgesel açıdan temsil edici olan bir dil örneklemesi ortaya çıkarmak, pekâlâ mümkündür. Fakat bütün diller veya en azından dillerin çoğu yaygın temel söz sırası olarak ortaya çıkan özne-nesne-yüklem söz sırasına sahiptir. Bilindiği, tahmin edildiği ve şüphelenildiği zaman, araştırma altındaki fenomenle ilişkili görülen bir tipolojik önyargı için sergilenecek önlemler hayata geçirilmelidir.

Özetlemek gerekirse, dil evrensellikleri konusunda ayrıntılı bir çalışma yürütebilmek için tipolojik, bölgesel ve genetik bir önyargıdan uzak olarak dillerin temsilî bir örneklemesine ihtiyaç vardır.

1.1.3. SOYUTLUK DERECELERİ

1.1.1. alt bölümde, dil evrenselliklerini belirtmede kullanılan, soyutluk dereceleriyle ilgili iki modern yaklaşım arasındaki farkı görmüştük. Chomsky'nin yaklaşımında, soyut ve somut yapılar arasındaki ilişki üzerindeki temel sınırlamalar, dil evrensellikleridir. Belirli oranda da olsa bir soyutluk derecesi içerirler. Diğer taraftan Greenberg'in yaklaşımında, evrensellikler temelde daha somut analiz dereceleri olarak ifade edilir. Bu bölümde bahsettiğimiz farklılıkları, özellikle aşağıdaki iki soru üzerinde yoğunlaşarak ayrıntılı bir şekilde ele alacağız. İlki yüzeysel yapı evrenselliklerinin, yani sadece minimum soyut analiz gerektiren evrenselliklerin, geçerliliğinin olup olmadığı sorusudur. İkincisi ise çok soyut analizler gerektiren evrenselliklerin deneysel statüsüyle ilgilidir. Tartışmamızda soyut ve somut ifadeler arasındaki bariz ikilem ile uğraşmadığımızı belirtmek gerekir. Burada ikilemden çok, bir devamlılık söz konusudur. Bizzat Greenberg ve onun çalışmalarından etkilenen araştırmacılar tarafından ileri sürülen birçok evrensellik, bir dereceye kadar soyut değerlendirmeye ihtiyaç duyar. Greenberg, cümledeki özne, yüklem ve nesneyle ilgili ileri sürdüğü parametrelerle bağlantılı olarak, sıradan bir dildeki sıradan bir cümlenin öznesini tanımlamanın mümkün olduğunu ileri sürmekle söz dizimi üzerine önemli bir katkıda bulunmuştur. Bununla beraber bir öznenin tanımlanması belli miktarda soyut analiz gerektirir (bütün dillerin cümlelerinde öznelere has ortak bir fiziksel özellik yoktur). Gerçekten de 5. bölümde göreceğimiz gibi, birçok dildeki cümle tiplerinin çoğunda öznenin tanımlanmasını sarmalayan büyük bir tartışma mevcuttur. Hatta bu tartışma, özne kavramının geçerliliği için bile yapılabilir. Yine de yüzeysel yapı öznelerinin derin yapı öznelerinden daha soyut olduğu bir gerçektir.

Yukarıdaki ilk sorunun (Geçerli sağlam evrensellikler var mıdır?) cevabı, yüzeysel yapı evrensellikleriyle ilgili yeni teklifler dikkate alındığında, bu kitabın bütününde örneklerle tartışılacaktır. İlerleyen bölümlerde soyut formüllerle somut evrensellikler kurulamayacağı gösterilecektir. Bu evrenselliklerin insan diline daha geniş bir açıyla entegre edilebileceği, bunun da formülleştirmede gerekli olan soyutluk derecesinden bağımsız, açık ve biçimsel olarak ifade edilmiş evrenselliklerle mümkün olabileceği açıktır.

Bu bölümde, yukarıdaki iki sorudan ikincisi üzerine yoğunlaşacağız: soyut evrenselliklerin deneysel geçerliliği konusu. Burada soyut bir evrenselliğin üzerine kurulduğu analizden daha güçlü olmadığını belirtmek gerekir (hatta daha zayıf bile olabilir). Kullanılan bir soyut analiz tartışmalı ise, bu analizin üzerine kurulan evrensellik de tartışmalıdır. Konunun lehinde ve aleyhindeki görüşlerin genel tartışmasını vermektense, dönüşümlü-üretici gramerin bir dalı olarak ortaya çıkan Relational (Göreceli) Gramer çerçevesi içinde, yakın zamanlarda yapılmış bir çalışmada ortaya konulan özel bir örneği ele alacağız. Relational Gramer, dönüşümlü-üretici gramerin bazı ana prensiplerini reddeder, fakat evrensellikleri soyut yapılar şeklinde ifade etme konusunda onunla aynı safta yer alır. Dünyadaki dillerin bazıları şahıssız edilgen yapılar diye adlandırılan yapıları sergiler. Yüzeysel yapıda yüklemin açık bir öznesi yoktur. Eğer muhakkak ifade edilecekse, fail özel bir yapıyla ifade edilir. Bununla beraber yüklemin nesneleri, geçişli fiilin nesnesi de dahil olmak üzere, sıradan etken cümlede olduğu gibi kalır. Bu durum İngilizce'deki etken cümlenin nesnesine karşılık gelen, öznenin açıkça gösterildiği edilgen yapılarla bir zıtlık arzeder. Şahıssız edilgen yapıyı, Welsh dilinden bazı örneklerle açıklayabiliriz:

Lladdodd y ddraig y dyn (1)
Öldürdü ejderha adam
'Ejderha adamı öldürdü.'

Lladdwyd y dyn gan y ddraig (2)
Öldürdü-EDİLGEN adam tarafından ejderha
'Adam ejderha tarafından öldürüldü.'

Etken ve edilgen cümleler arasındaki ilişkiyi ifade etmek için, etken yapının öznesinin edilgen yapının failine karşılık geldiğini, dolayısıyla edilgen yapının açık öznesi olmadığını ileri sürmek, çok üstünkörü bir ifadedir. Fakat bu, Göreceli Gramer'in iki farazî evrenselliğini ihlal eder. Motivated Chomage Kuralına göre, etken cümlenin öznesini, öznenin yerine hareket eden başka bir isim grubu olmadıkça, fail ifadesi derecesine düşürmek mümkün değildir. Yani öznenin düşümü, başka bir isim grubunun bu yere geçmesine bağlıdır. Final 1 Kuralı, bir tümcenin muhakkak bir son özneye, yani bütün devirli kuralların işlemesinin sonunda belirecek bir özneye sahip olacağını söyler. (2) numaralı cümlede görünürde bir özne yoktur, fakat bu sorun değildir. Farazî evrenselliklerin geçerliliğini sürdürmeleri için, Göreceli Gramer'de, bir isim grubunun asıl özneyi düşürüp, kendisini şahıssız edilgen yapıda, özne pozisyonuna yerleştirmiş olduğunu düşünmek gereklidir. Böylece dışlak özne, en azından fonetik seviyede ses olarak, yüzeydeki yapıda yer almaz. Şimdi bu farazî evrenselliğin bir tecrübî iddia içerip içermediğini irdelemek zorundayız. Yapılan tartışmalar ve eldeki veriler, tecrübeye dayalı böyle bir iddianın olmadığını gösterir. Şahıssız edilgen yapılar için bu analiz mümkünse, Motivated Chomage ve/veya Final 1 Kanununa karşı örnek teşkil edecek bir veri seti oluşturmak, açıkça mümkün olmayacaktır. Çünkü bu kanunların taraftarları, soyut seviyelerin ortalarında bir yerde bahsedilen cümlenin gerçekten bir öznesi olduğunu, sadece bu öznenin açık olarak ortaya çıkmadığını söyleyeceklerdir. Biz burada Göreceli Gramer'in teklif ettiği analizin, karşı örnekler mevcut olduğu için, yanlış olduğunu söylemiyoruz. Bunun yerine bu analizin tecrübeye dayalı bir iddia ortaya koymadığını, bu yüzden hipoteze karşı potansiyel zıt örnekler kurmanın bile mümkün olmadığını ileri sürüyoruz.

Elinizdeki çalışmada, tecrübeye dayalı dil evrenselliklerinin, sadece karşı potansiyel zıt örnekleri kurmaya izin veren evrensellikler olduğu tezi işlenir. Dilcinin elindeki veriyle uyumlu soyut analizler üretebilme kabiliyetini geliştiren farazî evrensellikler, dilbilimci hakkında bir şey söyleyebilir, fakat dil hakkında bize hiçbir şey söylemez.

1.2. DİL EVRENSELLİKLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

1.2.1. BİÇİMSEL VE TEMEL EVRENSELLİKLER

Dil evrensellikleri üzerine yapılan dönüşümsel-üretici kökenli çalışmalarda, biçimsel ve temel evrensellikler arasındaki fark hep gündemde olmuştur. Elinizdeki çalışmada bu fark, daha küçük bir rol oynayacaktır. Fakat çalışmamızı daha geniş bir çerçeveye oturtmak adına, bu farkı ayrıntılı olarak tartışmaya açacağız.

Temel evrensellikler, geniş anlamıyla, dil evrensellikleri olarak ileri sürülenlerdir. Örneğin sentaksta bunlar fiil, isim, isim grubu, özne, belirtili nesne, ana fiil gibi kategorileri kapsayabilir. Fonolojide, Jakobson fonolojisinin ayırıcı özellikleri buna güzel bir örnek teşkil edecektir. Temel evrensellikler, mantıken mümkün diller sınıfıyla bağlantılı olarak, olası insan dillerini iki yolla sınırlandırır. Bir taraftan bir temel evrensellik, her bir insan dilinde mevcut olması gereken bir kategori olabilir (fonolojide ünlüler buna güzel bir örnektir). Diğer taraftan ele alınan sahadaki temel evrensellikler, her bir dilin kendisinden bir alt set seçtiği genel bir seti temsil edebilir. Doğal diller için mümkün olan toplam diziyi tanımlayıp, bu dizinin dışındakileri de mümkün olmayanlar olarak belirler. Bu ikinci olasılık, Jacobson'un ayırt edici özellikler teorisi tarafından yine çok iyi temsil edilir. Herhangi bir dilin fonolojik sistemi, listenin içermediği hiçbir ayırıcı özelliği kullanmayacaktır. Fakat bir dilin bütün seti kullanması, zaten gerekli değildir (mesela İngilizce 'kontrol edildi' özelliğini kullanmaz). Bu iki tip arasındaki farkın bir başka şekilde ifade edilmesi, şöyle olabilir: Birincisi, bir dilde gerekli olmayanları gerekli olanlardan ayırır, diğeri ise, mümkün olanı mümkün olmayandan ayırır. Bu ikisi ortaklaşa olarak, insan dillerinin gerekli, mümkün olan ve mümkün olmayan özelliklerini belirler.

Biçimsel evrensellikler daha ziyade, gramer kurallarının şekli üzerindeki ifadelerdir. Burada yine insan dilindeki gramer kurallarının hususiyetleri arasından gerekli, mümkün ve mümkün olmayanı-

nı ayırt etmek gerekecektir. Örnek olarak herhangi bir uzunluktaki bir diziyi, soldan sağa ekleme ile büyütmenin hiçbir dilin biçimsel bir kuralı olamayacağı iddiasını ele alabiliriz. Bunu biraz daha açarsak, hiçbir dil sadece söz sırasını tersine çevirerek, soru cümlesi meydana getiremez. Bu durumda, İngilizce *this is the house that Jack built* (Bu Jack'ın inşa ettiği evdir)'in soru şekli, *built Jack that house the is this* olacaktı. Bu özel biçimsel evrensellik, çok sayıdaki dilin onay testini başarıyla geçmiş görünüyor. Bu, dönüşümlü-üretici gramer içinde teklif edilmiş, daha genel biçimsel evrenselliğin özel bir durumudur ve dönüşümlerin yapıya bağlı operasyonlar olduğunu söyler. Aynı konuya 1.2.3'üncü alt bölümde tekrar döneceğiz.

Dönüşümlü-üretici gramerin gelişme aşamaları boyunca, muhtemel kurallar sınıfındaki sınırlamaların, biçimsel evrensellikler olduğu görüşü hakimdir. Gerçekten de bu yaklaşımla, sentakstaki evrensellikleri ele alan çalışmaların çoğu, sadece böyle biçimsel sınırlamalarla ilgilendi. Bununla beraber kurallar setini sınırlama probleminin, en azından bir parçasının, temel evrenselliklerle ilgili olabileceği konusunda öneriler de vardı. Bu durumda, belirli bir kurallar seti olacak, bunlar dilin kendi varyasyonlarına bağlı olacak ve içlerinden temel sentaktik işlemlerini oluşturmak için, her dil kendi seçimini yapacaktı. Böyle bir kural için asıl öznenin silindiği veya asıl nesnenin özne yerine ilerlerken, bir fail ifadesi konumuna getirilişi olarak tarif edilen edilgenlik (şahsî edilgenlik), iyi bir aday olacaktır. Bunun ötesinde her bir dil, fiil veya isim öbeklerindeki çatı değişikliklerini işaretleyip işaretlemeyeceği, işaretleyecekse bunu nasıl yapacağı konusunda farklılıklar gösterecektir. Böylece İngilizce, fiildeki çatı değişikliğini işaretlemek için, fiilin geçmiş zaman sıfat fiil şekliyle *be* fiilini; edilgen cümledeki fail ifadesini işaretlemek için de *by* ön çekim edatını kullanır: *the man was hit by the woman* (Adam kadın tarafından vuruldu.) Diğer taraftan Latince, isim öbeğindeki durum değişikliklerinin yanında, ana fiil üzerinde farklı bir ek kullanacaktır: (etken yapı) *mulier* (YALIN HAL) *hominem* (BELİRTME) *videt* 'Kadın adamı görür'; (edilgen yapı) *homo* (YALIN HAL) *ā muliere* (ön çekim + ÇIK-

MA) *vidētur* 'Adam kadın tarafından görülür'. Elinizdeki çalışmada, ilgi cümlesi yapılarının, diller boyunca karşılaştırılması konusunun ele alınışındaki yöntemden de belli olacağı gibi, böyle temel evrenselliklerin varlığı, önemli bir rol oynar (7. bölüm).

1.2.2. SEZDİRİMLİ VE SEZDİRİMSİZ EVRENSELLİKLER

Dilin bazı özelliklerinin, verilen bir dilin diğer özelliklerine gönderme yapmaksızın, doğal dilde bulunup bulunmadığını ifade etmemiz mümkündür. Mesela bütün dillerin, başka unsurların mevcut olup olmamasına gönderme yapmaksızın, ağız ünlülerine sahip olduğunu söylemek, böyle bir ifadedir. Dil evrensellikleri üzerindeki ifadeler, bir özelliği diğeriyle bağlantılandırarak yapılır. İfade edilen bir özellik, ancak diğer bazı özellik veya özellikler de mevcut ise var olur. 1.1.2. alt bölümde, bir sezdirimli evrensellik örneği tanıtılmıştı: eğer bir dil YÖN temel söz sırasına sahipse, ön çekim edatları kullanır. Bu örneği, söz sırası tipolojisinde daha etraflıca tartışacağız. Burada iki özellik söz konusudur: temel söz sırası olarak YÖN'ün varlığı veya yokluğu ile, ön çekim edatlarının varlığı veya yokluğu. YÖN söz sırasının mevcudiyetini p olarak (YÖN'ün mevcut olmaması ise p değil olacaktır), ön çekim edatlarının varlığını ise q olarak sembolleştirelim (ön çekim edatlarının yokluğu q değil olacaktır). Bu durumda evrensellik şöyle sembolize edilebilir: p ise q. Mantıken bu farklı parametrelerin kombinasyonu için dört ihtimal vardır:

a) p ve q
b) p ve q değil
c) p değil ve q
d) p değil ve q değil

Sezdirimli ifade, standart mantığın materyal yorumlama terimleri içinde sapma olmaksızın yorumlanmalıdır. Bu da sezdirimli ifade 'p ise q' doğruysa, yukarıdaki dört ihtimalden a, c ve d'ye izin verir, mantıken mümkün olan b'ye onay çıkmaz anlamına gelir. 1.1.2. alt bölümde, özel örneğimizdeki durumun, gerçekte bu oldu-

ğunu gösterdik: hem YÖN söz sırasını hem ön çekim edatlarını kullanan Welsh gibi diller (a tipinde); YÖN'ü kullanmayıp ön çekim edatlarını kullanan İngilizce gibi diller (c tipi); YÖN'ü ve ön çekim edatlarını kullanmayan Japonca gibi dillerin (d tipi) olduğunu, fakat b tipinde (yani YÖN'ü kullanan fakat ön çekim edatlarını kullanmayan) dile rastlanmadığını belirttik. Sezdirimli evrensellikleri formülleştirirken, katı materyal yorumlama kurallarının sıkıca takip edilmesi önemlidir. Özellikle verilen sezdirimli evrensellikle-rin, ihtimallerin birini kısıtlayıp sadece üçüne izin veriyor olmasına dikkat etmek gerekir. İzin verilmeyen dördüncü ihtimalin varlığının tespiti, sezdirimli evrenselliği çürüten karşı örnek olarak kabul edilebilir.

Sezdirmenin mantıksal tarifini akılda tutmak önemli olsa da, anlamsız dil evrensellikleri ifade etmekten sakınmada, yani bir sezdirimli evrenselliğin iddia olarak ortaya konmaya değer bulunmasında, akılda tutulması gereken diğer bir faktör, izin verilen her üç ihtimalin de gerçekten temsil ediliyor olmasıdır. Bu şartı taşımayan bir evrenselliğe şunu örnek verebiliriz: bir dil, burun ünlülerine sahipse, ağız ünlülerine de sahiptir. Bir anlamda bu evrensellik doğrudur ve kesinlikle bunu çürütücü örnekler mevcut değildir, yani burun ünlüsüne sahip olup da (p), ağız ünlüsü eksik olan (q değil) dil yoktur. Fakat mümkün olan üç ihtimalin sadece ikisi gerçekte kaydedilmiştir: hem burun hem ağız ünlülü diller (p ve q), ağız ünlüsü olan burun ünlüsü olmayan diller (p değil ve q), ünlüsü olmayan dil ise yoktur (p değil ve q değil). Böyle bir durumda, yani sınıflardan biri temsil edilmediğinde, daha güçlü bir iddia ortaya atılabilir. Sezdirimsiz evrensellik şöyle diyecektir: bütün diller ağız ünlülerine sahiptir. Bu, burun ünlülerini mümkün kılan ifade ile birlikte, ilk başta sezdirimli evrenselliğin gereksiz olduğunu gösterir.

Ayrıca en önemli sezdirimli evrensellik tipleri, izin verilen üç sınıfa giren çok sayıda dilde yer alır. Bu önemli olma kriterine ters düşen, açık bir sezdirimli evrensellik örneği, aşağıdaki gibi verilebilir: Eğer dil İngilizceyse, dört ayaklı kanin cinsi hayvan *dog* 'köpek'dur. (a) durumu sadece tek bir dil, yani İngilizce tarafından

temsil edilir; (b) durumu hariçte bırakılan mantıklı ihtimaldir ve gerçekten de temsil edilmez yani çürütücü örnekler yoktur; (c) durumuna gelince, İngilizce olmayıp da *dog* 'köpek' kelimesine bu anlamda sahip olan en azından bir dil daha vardır: Avustralya dili Mbabaram; (d) durumu İngilizce olmayıp da dört ayaklı kanin cinsi hayvan için farklı bir kelimeye sahip olan muhtemel diğer bütün dünya dillerini temsil eder. Sadece gösterim açısında genel amacı sergilemek için burada böyle çok aptalca bir örnek seçildi. Muhtemelen hiç kimse ciddî olarak, bunu, önemli bir dil evrenselliği şeklinde teklif etmeyecektir. Bununla beraber aynı yanlışın farklı bir şekilde sunulmasına karşı uyanık olmak adına bu önemlidir. Mesela verilen bir özellik veya özellikler topluluğu, örnekteki tek bir dilde mevcut ise, bu durumda bahsedilen özellik veya özelliler topluluğunu p olarak sembolize eden herhangi bir sezdirimli ifade, gerçekte bu dile has bir özelliği ifade ediyor olabilir. Nesneyi başa alan diller hakkındaki halihazır bilgi durumumuza göre, bu şekilde bir dil, bütün ayrıntılarıyla tasvir edilmiştir: Karayip dili Hixkaryana. Nesne başta söz dizimini, p olarak alıp, bunu, q olarak alınmış diğer özelliklerle ilişkilendirmeye teşebbüs etmek çocukça olacaktır.

1.2.3. GERÇEK EVRENSELLİKLER VE EĞİLİMLER

Evrensellikleri sınıflamada diğer bir parametre de hiç istisnası olmayan gerçek evrensellikler ile istisnaları olan ve bir eğilim olarak mevcut olan evrenselliklerin ayrılmasıdır. Bu fark, sezdirimli ve sezdirimsiz evrensellikler arasındaki farktan bağımsız olarak işler ve sınıflamayı dört taraflı hale getirir. Gerçek sezdirimsiz evrensellikler mevcuttur, mesela bütün diller ünlü kullanır. Gerçek sezdirimli evrensellikler mevcuttur, mesela eğer bir dil temel söz sırası olarak YÖN'ü kullanıyorsa, ön çekim edatlarına sahiptir. Sezdirimsiz eğilimler mevcuttur, mesela dillerin hemen hepsi burun konsonlarına sahiptir (fakat bazı Salishan dillerinin burun konsonu kullanmadığı bilinmektedir). Son olarak sezdirimli eğilimler mevcuttur, mesela eğer bir dil ÖNY temel söz sırasına sahipse, muhtemelen son çekim edatları kullanacaktır (mesela Farsça ön çekim edatlarıyla bir ÖNY dilidir).

Burada hemen akla gelen soru, istisnaları olan bir şeyin dil evrenselliği olması hakkında konuşmanın doğru olup olmadığıdır. Diğer bilimlerin çoğunda, gelişigüzel istisnalara sahip bir kuralın genel kanun sayılmasına izin verilmez. Bununla beraber tasvirî dilbiliminde, doğal olarak çok sıklıkla bireysel istisnaları olan genel kurallar koymak zorunda kalırız. Mesela Ingilizce'de fiillerin geçmiş zamanını ve isimlerin çokluğunu oluşturmak için genel bir kural ifade edilebilir (ve bu kuralların geçerliliği yeni söz girişlerini kapsamasından da bellidir), fakat hâlâ bu kuralların istisnaları vardır. Açıkçası hiçbir istisnası olmayan bir evrensellik daha güçlüdür ve istisnası olanlara tercih edilir. Kısacası, evrensel eğilimler ifadesi kullanımının, hem lehinde hem aleyhinde görüşler mevcuttur.

Biraz farklı bir yaklaşımı seçersek, evrensel eğilimlerin geçerliği konusunda bir ilerleme sağlayabiliriz. Bir dil örneklemesinde, eğer hiçbir evrensellik söz konusu değilse, yani belli parametreler boyunca tiplerin dağılımı tamamen rastgele ise, bu durumda, her bir tipin yaklaşık olarak eşit sayıda örnek tarafından temsil edileceğini umabiliriz. Gerçek dağılım tesadüfîlikten uzaklaştığında, dilbilimci bunu ifade etmek ve mümkünse, bu ihtilafı açıklamaya çalışmakla yükümlüdür. Evrensel eğilime bakmanın bir yolu, belki en iyi yolu, rastgele kalıptan önemli sapmalara istatistiksel bir bakıştır. Gerçek bir evrensellik, bu anlamda, sadece rastgele dağılımdan aşırı bir sapma durumudur: belli mantıkî olasılıklar nadir de olsa hiç ortaya çıkmaz. Bu bakış açısından değerlendirmek üzere ilgi çekici bir evrensellik, şimdilerde evrensel bir eğilim olarak biliniyor, temel söz diziminde öznenin nesneden önce geldiği iddiasıdır. Çok sayıda dilin bu evrenselliği ihlal ettiği biliniyor: mesela YNÖ söz dizimiyle Malagasy ve NYÖ söz dizimiyle Hixkaryana dilleri. Bununla beraber evrenselliği ihlal eden dillerle (muhtemelen dünya dillerinin yüzde birinden az bir kısmı), ona uyan dillerin sayısı arasındaki eşitsizlik büyüktür. Bir evrenselliğe karşı örnekler var diye onun geçerli olmadığını söylemek ve tartışmayı kesip atmak, dildeki önemli kalıplarla uğraşmak zorunda olan kişinin, bir dilci olarak sorumluluğunu kaldırmak olacaktır. Bu, ihtilafın sebepleri

hakkında bir şey söylemez, fakat ihtilafın çözümü için ileri sürülen dil dışı sebeplerin bir ağırlığı da olmayacaktır. Mesela, nesnenin başta olduğu söz diziminin, sadece büyük medeniyetler tarafından durgunluğa itilen dillerde bulunan, soyu tükenmekte bir fenomen olarak düşünülmesinin ne kadar yanlış olduğu, diğer Karayip dilleriyle karşılaştırıldığında, Hixkaryana dilindeki NYÖ söz diziminin yeni bir gelişme olduğu anlaşılınca ortaya çıkacaktır. Öznenin nesneden önce geldiği söz diziminin baskın olması ile ilgili açıklamalar, muhtemelen psikolojik bir temele dayanıyor. Fail-olay-nesne durumunda, failin göze çarpan bir konumda olması ve semantik fail ile sentaktik özne arasındaki ilişki, bu sonucu doğurmuş olmalıdır. Bu probleme Alt bölüm 1.3.2'te ve 6. ile 9. bölümlerde değişik açılardan yaklaşacağız.

Yakın zamanlara kadar evrensel eğilimlerin geçerli ifadeler olarak kabulü, Greenberg'in yaklaşımını (böyle eğilimlere izin verir) Chomsky'nin yaklaşımından (izin vermez) ayıran bir kriter olarak değerlendirmekteydi. Gerçekten de dönüşümcüler tarafından Greenberg'in yüzeysel yapı evrenselliklerine yöneltilmiş eleştirilerden biri, bunların çoğunun sadece eğilim olduğu yönündeydi. Bununla beraber daha yakın zamanlarda, hatta dönüşümcü ekolde bile, özellikle genişletilmiş standart teorinin gelişmesiyle, gerçek evrenseliklere ilaveten eğilimler de, üretici fonoloji teorisine markedness 'işaretlilik' kavramının girmesine paralel olarak, kabul görmeye başladı. Yeni versiyonda, gramerlik şekilde verilen bir sınırlama, bütün ihlal olasılıklarını dışarıda bırakan kesin bir sınırlama olarak görülmüyor (en azından böyle görülmesi zorunlu değil). Tam tersine işaretlenmemiş bir durum özelliği olarak kabul ediliyor. Gramer, sınırlamanın tesiriyle ilgili özel yaptırım seti içermedikçe bu sınırlama, belli yapısal öbeklere uygulanmıyor. (Böylece Japonca gramer, söz dizimiyle ilgili 'X→ Belirleyici'x 'X kuralı tarafından belirlenen evrenselliği ihlal eden, artikellerin isimden önce, yardımcı fiillerin ana fiilden sonra geldiği kendine özgü söz dizimi ifadesine sahip olacaktır. Bu, 1.1.2. alt bölümde tartışılmıştır.) Bundan böyle bu özel nokta üzerinde, Greenberg'in tutumuyla Chomsky'nin

tutumu arasında prensipte bir fark kalmıyor. Chomsky'nin metodunun iç tutarlılığı, bu yenilik tarafından ciddî şekilde tehdit edilmiş de oluyor: sadece tek bir dil incelenirse, bu durumda dilin verilen bir özelliği, işaretli veya işaretlenmemiş şeklindeki uygulama tarafından temsil edildiğini gösteren bir ön bilgi olmayacaktır.

X şeması tarafından ima edilen söz dizimi, eğilim olarak bile sorgulamaya açık olduğundan, eğilimlerin ihtimalini, dönüşümlü üretici gramer içinde kullanılmış örnekleri vererek göstereceğiz. Bir başka ifadeyle doğal dillerdeki sentaks işlemleri, yapıya bağımlı işlemlerdir. Bu şu manaya gelir, bir dönüşümün uygulanabilir olup olmadığını bilmek ve eğer uygulanabilir ise dönüşümü uygulamak için üretimin uygun aşamasında cümlenin sentaktik yapısının belli özelliklerini tanımlamak gereklidir. İngilizce dönüşümlü gramerdeki edilgen ifadede, mesela isim grubu-yardımcı fiil-fiil-isim grubundan oluşan bir diziyi tanımlamak gerekir. Relational Gramer'de, temelde aynı maksattan kaynaklanan, aynı cümle içinde hem özneyi hem de belirtili nesneyi içeren bir yapı gerekecektir. Gösterimin kolaylığı için, geleneksel dönüşümlü formatı ele alırsak, yapısal değişiklik, dizinin sonundaki ön çekim edatı *by*'ı takip eden isim grubunu yerleştirerek, sentaktik yapıyı değiştirmeyi ve yardımcı fiilin ardından geçmiş zaman sıfat fiili ile *be*'yi ilave etmeyi bize dikte ettirecektir. Bu kural hakkında dikkat edilecek şey, onun sadece sentaktik yapıyı işaret ediyor olmasıdır. Örneğin aşağıda gösterilen tipteki operasyonları içermez: ilk sözcüğü al (yapıdaki sentaktik rolü ne olursa olsun) sona götür, veya dizideki sözcük sırasını tersine çevir (sentaktik yapıya dikkat etmeksizin). Sadece bu yapıyı kullanan sun'î bir dil icat etmek çok kolaydır, fakat böyle bir teşebbüs sun'î dilin doğal insan dilinden çok farklı olmasının sonucunu doğuracaktır.

Bununla beraber insan dillerinin bazı bölümlerinde bu çeşit, yapıdan bağımsız uygulamaların olduğu da görülür. Mesela birçok dil, kendi bağımsız vurguları olmayan klitik yapıların kendilerine en yakın kelimenin vurgusuyla telaffuz edilip, cümlede ikinci sıra-

da yer almalarını öngören bir kurala sahiptir. Sırp-Hırvat dili böyle bir dildir. Bu durumu klitiksiz bir cümleyle başlayarak gösterebiliriz; *Petar čita knjigu danas* 'Petar bugün kitap (kitabı) okur.' Bu cümleye bir klitik, örneğin vurgusuz birinci teklik şahıs yönelme eki *mi*'yi 'bana', ilave etmek istersek, bu ek, ilk kelimeden sonra gelmek zorundadır: *Petar mi čita knjigu danas*. Sırp-Hırvatça'da söz sırası görece serbesttir, bu yüzden dört kelimenin mümkün olan 24 permütasyonundan herhangi biri, ilk verilen cümlede dilbilgisi yönünden aynı anlam içeriğiyle uygundur. Bununla beraber klitik *mi* eklenirse, kelimenin sentaktik görevi ne olursa olsun, daima ilk kelimenin hemen arkasına yerleşecektir: *danas mi Petar čita knjigu, knjigu mi čita danas Petar*. Bu basit örnekte, cümlenin her bir temel öbeği tek bir kelimedir. Bu durumda, eğer ilk öbek, iki kelimeden ibaretse ne olacak sorusu doğal olarak akla gelir. *Petar*'ı *taj pesnik* ile yer değiştirdiğimizde, cümlemiz *taj pesnik čita knjigu danas* olacaktır. Böyle bir cümlede, klitiği ilk kelimenin hemen arkasına yerleştirmek mümkündür: *taj mi pesnik čita knjigu danas* (anlaşılır tam bir çevirisi zor olsa da, 'şu bana şair bugün kitabı okur' olarak aktarılabilir). Bununla beraber klitiği ilk söz öbeğinin ardına yerleştirmek de mümkündür. Bu durumda klitik, isim grubu *taj pesnik*'in hemen ardına yerleştirilecek ve *taj pesnik mi čita knjigu danas* elde edilecektir.

Açıkçası Sırp-Hırvatça'daki klitik yerleştirme uygulaması dikkate alındığında, sentaks işlemlerinin tamamen yapıya bağımlı olduklarını iddia etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü Sırp-Hırvatça'daki kural, sentaktik yapıyı dikkate almadan sadece cümlenin ilk kelimesini tanımlamayı yeterli görmektedir. Bununla beraber doğal dillerdeki sentaktik işlemlerin çoğu, buna Sırp-Hırvatça da dahil, yapıya bağımlı işlemlerdir. Sırp-Hırvatça'nın klitik yerleştirmesinde bile, ikinci sıraya yerleştirme kuralının, ana öbeği parçalamaktan sakınmak için ihlal edilebilir olması, burada hâlâ yapıya bağımlı bir uygulama baskısının olduğunu gösterir. Böylece insan dilinde, bazı istisnalar olsa da, yapıya bağımlı oluşuma doğru bir

eğilim olduğu sonucuna varabiliriz. (Bunun bir dilbilim özelliği olup olmadığı hâlâ tartışmalıdır, çünkü genel yapıya bağımlı operasyonlar, ardışık dizilerde uygulanabilirlik açısından zordur. Mesela alfabenin akıcı bir şekilde okunması ya da iyi bilinen bir telefon numarasının alıştırma yapılmadan tersten okunması zordur.)

Yakın zamanlarda dil evrensellikleri üzerine yapılan çalışmalarda, eğilim terimi yerine, ele alınan evrenselliğin kesin bir geçerlilikten ziyade belli bir istatistiği yansıtması sebebiyle, istatistiksel evrensellik teriminin kullanımı daha yaygındır. Elinizdeki kitapta, daha saydam bir terim olan eğilim, tercih edilmiştir. Çünkü istatistiksel evrensellik teriminin, dillerin evrensel istatistiğe ait özellikleri için kullanılması daha faydalı olacaktır (artıklık "redundancy" kuralının dilde daima %50 civarında olması gibi).

1.3. DİL EVRENSELLİKLERİ İÇİN AÇIKLAMALAR

Dil evrenselliklerini dönüşümsel-üretici yaklaşım içinde ele alırsak, Alt bölüm 1.1.1'de verilen taslakta özetlendiği gibi, bunların açıklanması problemine belli bir çözüm olduğunu görürüz. Dil evrensellikleri doğuştan oldukları için vardır. Bununla beraber bu açıklama, bağımsız ortamlarda tartışılmış değildir ve doğuştanlığın kabul edilmesinin tek sebebi, başka kabul edilebilir bir açıklama olmamasındandır. Bu bölümde, ana hatlarıyla ve kitabın içinde yeri geldikçe ayrıntıya inilerek, diğer bazı alternatif açıklamalar ele alınıp değerlendirilecek, fakat bütün evrensellikleri tek bir açıklamaya indirgemeye teşebbüs edilmeyecektir. Birçok durumda iyi kurulmuş evrensellikler için bile doğrulanabilir açıklamaların olmadığı görülür. Diğer durumlarda farklı evrensellikler için farklı açıklamalara ihtiyaç duyulur. Elbette bu, insan davranış ve algılamasının diğer birçok yüzüyle iç içe geçmiş dil gibi bir fenomenin irdelenmesinde şaşırtıcı değildir. Dilin şekil özelliklerinin açıklanmasında, zengin kaynaklar olarak göze çarpan pragmatik (faydacı), fonksiyonel (işlevsel) ve kognitiv (bilişsel) açıklamalara özel bir dikkat harcanacaktır. 1.3.1. alt bölümde, bütünlük açısından pratik olmayan bir açıklamayı değerlendirdiğimizi de belirtelim.

1.3.1. TEK KÖKENLİLİK

Bütün dünya dilleri için tek kökenlilik ya da ortak genetik kaynaklılık, dil evrensellikleri için aşikâr bir açıklama olarak görülebilir. Ele alınan evrensellikler, bu durumda farazî bir ata dilin (Proto-Dünya) aktarılan özellikleri olarak değerlendirilecektir. Bunların bugün dünyanın bütün dillerinde bulunmasının sebebi, bütün bu dillerin ata dilden kalma izleri değişmeden koruması olacaktır. (Dillerin çeşitlilik gösterdiği parametreler, her bir dilin tek başına geçirdiği dil evrensellikleri olarak nitelenebilecek, ortak özellikler aranmayacaktı.) Dil evrenselliklerinin ileri sürülen bir açıklaması olarak, tek kökenliliğin bir dezavantajı, tamamen spekülatif ve test edilebilirlikten uzak olmasıdır. Eğer dünyanın bütün dilleri ortak tek bir ata dilden geliyor ise –bu açık bir soru olarak kalmalıdır– bu durumda, ata dil ve dilin en eski kayıtları arasındaki zaman derinliği o kadar büyük olacaktır ki, tek kökenliliği kurmak veya Proto-Dünya'yı kayıtları olan dillerden ayıran değişiklikleri izlemek için hiçbir umudumuz olamayacaktır.

Bununla beraber tek kökenliliği, çok yaygın olan dil evrensellikleri için muhtemel bir açıklama olmaktan alıkoyan çok daha zorlu dezavantajlar vardır ve bunlar bizi, cevap için başka yerlere bakmaya zorlar. Tek kökenlilik açıklamasının işlemesi için, ele alınan evrenselliğin ata dilin bir özelliği olması ve bireysel ara devreler vasıtasıyla her bir yeni nesil dile geçmiş olması gerekecektir. Bununla beraber 1.1.2'de gördüğümüz gibi, belli dil evrensellikleri özellikle sezdirimli evrensellikler, tek tek diller için tahmin edilebilirlikten uzaktır. Mesela "YÖN söz sırası ön çekim edatlarını gerektirir" evrenselliğini ele almak için, YÖN söz sırasına ve ön çekim edatlarına sahip olan bir dilin varlığından haberdar olmak yeterli değildir. Sadece son çekim edatlarıyla YON söz sırasına sahip diller değil, diğer tip söz sıraları ve ön çekim ya da son çekim edatlarını kullanan başka dillerin de var olduğunu bilmek gerekecektir. Bu çeşit bilginin tek bir dilin yapısında kodlanmış olması mümkün değildir ve bu yüzden bilginin ata dilden yeni nesil dillere aktarılmış olması ihtimal dahilinde olamaz.

1.3.2. DOĞUŞTANLIK VE DİĞER PSİKOLOJİK AÇIKLAMALAR

Önceki bölümlerde dil evrenselliklerinin muhtemel açıklamalarından bahsederken, özellikle Chomsky'nin dil evrensellikleri üzerine yaptığı çalışmasındaki modele atıf yaparak, doğuştanlığı zikretmiştik (bkz. özellikle 1.1.1. alt bölüm). Burada doğuştanlık açıklamasının, dil evrensellikleri için, özellikle Chomsky'nin modeline bir ön bağlılık olmadan bakıldığında, boş bir açıklama olduğunu tekrar edeceğiz. Çünkü bu herhangi bağımsız bir onaylamaya tabi değildir. Tam tersine bu sadece dil evrensellikleri topluluğuna verilmiş bir addır ve bu adı kullanmak, adın bir açıklama olmadığı gerçeğini görmekten bizi alıkoymamalıdır. Ayrıca değişik seçenekler üretme görevinin, doğuştanlığı savunanlarca bazen ima edildiği gibi, bunu reddedenlerde olmadığını vurgulamak önemlidir. Doğuştanlığın savunucuları, dil evrensellikleri için başka doyurucu alternatif açıklamaların yokluğunda, doğuştanlığın düşünülebilecek tek ihtimal olduğunu ileri sürüyorlar. Bir açıklama olarak doğuştanlığı test etme imkanının yokluğu, bizim bu konudaki idrakimizi derinleştirmek yerine araştırmacıların dikkatini başka seçeneklere yönelmekten alıkoymaktadır. Bunun, doğuştanlığın reddi için, bir dayanak noktası olmadığının altını çizmeliyiz. En azından bazı dil evrenselliklerinin açıklanması pek muhtemeldir, fakat araştırmanın bu seviyesinde, bu çeşit iddialar bağımsız onaylara muhtaçtır.

Yine de belli dil evrenselliklerinin, insanın algılama psikolojisinin diğer yönleriyle ilişki içinde olduğu iddiası, bağımsız testlerle uyuşmaktadır. Örneğin 9. bölümde diller boyunca görülen genellemelerde, büyük öneme sahip bir özellik olan isim gruplarındaki hiyerarşiyi göreceğiz. Ayrıca bunların algılamada, maddelerin göze çarpma hiyerarşisiyle, bağımsız kaynaklarca da onaylanmış yüksek seviyede bir ilişkisi söz konusudur. Doğuştan prensipler tarafından belirlenen göze çarpma hiyerarşisine başvurmayı gerektirdiğinden, bunun bir anlamda, açıklama için duyulan ihtiyacı bir adım geriye ittiği tartışılabilir. Buna cevap olarak iki nokta ileri sürülebilir. İlki, bütün açıklamalar, problemi zorunlu olarak bir adım geriye iter,

çünkü açıklamanın kendisi açıklama isteyen bir obje olmaktadır (haklı olarak, teklif edilen doğuştan fikirler setinin nasıl böyle olduğu sorulabilir). İkincisi, değerlendirme aşamasında en önemli kriter, görünüşte aynı olan fenomen için ortak bir açıklama olduğunu göstermektir. Seçilen örnekte, hem dilbilim özelliklerinin hem de eğilimlerin, tanımlanan maddelerin önem sırası dikkate alındığında, algılamanın aynı göze çarpma fikriyle ilgili olduğu belirtilerek bu amaca ulaşılır.

1.3.3. İŞLEVSEL VE PRAGMATİK AÇIKLAMALAR

Dil evrenselliklerini açıklamada diğer bir yaklaşım da, ya genel bir iletişim sistemi olarak ya da daha özel olarak, insanın iletişim ihtiyaçlarıyla ilgili belli evrenselliklerin, dili, daha işlevsel hale getirdiğini tartışmak olacaktır. Birçok dilbilimci, işlevselliğe yönelik açıklamalar konusunda, dillerde var olan çok sayıda işlevsellikten uzak olan örnekleri öne sürüp, haklı olarak şüphelerini ifade etmiştir. Mesela eş anlamlı sözlerin varlığı gereksiz ve lüks gibi görünebilir, hatta daha açık bir örnek olarak sesteş kelimelerin varlığı yani farklı kavramları aynı adlarla açıklamak yoluyla sergilediği kafa karıştırıcı görüntü dile getirilebilir. Dilin böyle işlevsellikten uzak özellikleri üzerinde de bazı sınırlamalar şüphesiz mevcuttur. Örneğin bütün sözlük ögeleri sesteş olan bir dilin işlevsel olması düşünülemez. Bu yüzden dil evrenselliklerini açıklamada, işlevsellikten uzak unsurların azaltılmasını öngören stratejiler belirli bir rol oynayabilir.

Sentakstaki işleve yönelik açıklamaların temelinde, verilen dil evrenselliğinin anlam içeriğini, sentaktik yapıdan kurtarması yatar. Aksi durumda evrenselliğin ihlali, bu kurtarmayı çok zor hale getirecektir. Burada tartışılan örnek, 7. bölümde ilgi cümleleri tartışılırken, daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. 7. bölümde cümledeki belli yerlerin nitelenen isim haline getirilmesinin diğer bazı yerlerden daha zor olduğu iddiası, ele alınan temel tartışmalardan biridir. Nitekim ilgi halinin nitelenen isim haline getirilmesi (*the man whose son ran away*), öznelerden daha zordur (*the man who ran away*). Bazı dillerde de son zikredilen yapılar kolaylıkla oluşturulurken, ay-

nı kolaylık, ilk bahsedilen yapılar için sağlanmaz. İçe yerleşik cümleciklerin unsurları da, bu şekilde, ana cümlenin unsurlarından daha zor nitelenen isim yapısı haline getirilir. Mesela, *the man who run away* yapısının diller karşılaştırıldığında, *the man that I think ran away* yapısından daha yaygın olduğu görülür. Bazı diller ilgi cümlelerinin oluşturulmasında, iki farklı yapının ayırdına varırlar. Birinci yapıda nitelenen ismin bıraktığı boşlukta bir zamir yer alır, diğer yapıda böyle bir zamir bulunmaz (İngilizcede *the man that I saw him* demek yerine, sadece *the man that I saw* demek gibi). Bu iki yapının dağılımı aşağıdaki evrensellik tarafından bir sınırlamaya tabi tutulmuştur. Zamirin bırakılması, nitelenen isim yapmanın zor olduğu yerlerde olur, zamirin düşürüldüğü yerler ise, nitelenen isim yapmanın kolay olduğu yerlerdir. İngilizcede bile, bu kullanım standart dışı olmasına rağmen, zamirler doğrudan nitelenen isim yapmanın zor olduğu yan cümlecik pozisyonlarında muhafaza edilir. *the road that I know where it leads* cümlesini, gramer kurallarına aykırı olan **the road that I know where leads* cümlesi ile karşılaştırınız. Zamiri muhafaza eden yapı, cümledeki anlam bilgisine daha dolaysız ulaşım sağlar. *The man that I saw him* yapısında, *him,* ilgi cümlesinin nesnesini işaret eder. Çünkü bu yapı, basit cümlelerde de kullanılan yapının tamamen aynısıdır (*I saw him*). Zamir muhafaza edilmediği zaman, *the man that I saw* cümleciğinde, *the man*'i, *saw* fiilinin nesnesi olarak yorumlamak için, daha çok çaba gerekecektir. Nitekim genelleme işleve yöneliktir, anlamın elde edilmesinin daha zor olduğu yerlerde, bağımsız sebepler yüzünden (ilgi cümlelerinin kuruluşunun kolaylaştırılması), sentaktik yapı, semantik içeriğe doğrudan ulaşmayı sağlamada aşikar bir şekilde kullanılır.

Bu çeşit işleve yönelik açıklama, elbette diğer iletişim sistemleri için de kullanılabilir. Sadece insanlar tarafından kullanılan sisteme mahsus değildir. Bununla beraber pratik açıklamalara bakıldığında, insan topluluklarında kullanılan dil özellikleriyle, dilin yapı özellikleri arasında daha açık bir ilişkinin görüldüğü belli durumlar vardır. Böyle bir evrenselliğe örnek, insan dillerindeki konuşan ve işitene işaret eden gösterici sistemdir, yani birinci ve ikinci şahıs

zamirlerinin varlığıdır (var olduğu durumlarda, üçüncü şahıs isim öbeklerinin zıddı olarak, üçüncü şahıs zamirleri de dahil olmak üzere). Böyle bir gösterici sistemin mevcut olmayacağı yapay bir dil kolaylıkla kurulabilir, bu durumda insanlar, kendilerinden ve muhataplarından özel isimleriyle veya diğer açımlamalarla bahsedeceklerdir. Böyle bir dilin bilinen insan dillerinden çok farklı olacağı şüphesizdir. Bu yüzden şahıslar için gösterici sistemin varlığı ve bunun yüz yüze iletişimde insan dilinin temel kullanımıyla çok sıkı bir ilişki içinde olması hiç de tesadüfî değildir.

1.4. ÖZET

Bu bölümde dil evrensellikleri ve dil evrensellikleri araştırması üzerindeki iki farklı görüşü örnekleriyle karşılaştırdık. Chomsky tarafından savunulanı; dil evrenselliklerini ayrıntılı olarak çalışmanın en iyi yolunun, tek bir dil üzerindeki soyut çalışma olduğunu ileri sürer. Çünkü dil evrenselliklerinin temel açıklaması, bunların insanın doğuştan gelen özellikleri olduğu şeklindedir. Greenberg tarafından ve ayrıca bu kitap tarafından savunulan diğeri; dil evrensellikleri üzerindeki araştırmanın veri tabanı olarak çok sayıda dile ihtiyaç duyulduğunu söyler. Dil evrenselliklerinin çoğunun somut seviyedeki analiz terimleriyle ifade edilebileceğine inanır. Özel psikolojik ve işleve yönelik (pratik de dahil) faktörleri dikkate alarak, dil evrenselliklerinin açıklanmasındaki olasılıklarla ilgili açık fikirli bir yapıya sahiptir. Bu zıtlığı sunarken farklılıklar üzerinde yoğunlaşma eğilimindeydik. Bu eğilim iki yaklaşım arasındaki kesin ve birleştirilemez bir farkı işaret ediyor biçiminde algılanmamalıdır. Mesela Chomsky, çok sayıdaki dil üzerinde yapılan çalışmalarla dil evrenselliklerine ulaşılamaz veya hiçbir evrenselliğin işlevsel ve yönelik bir açıklaması olamaz diye bir iddiada asla bulunmadı. Tam tersine elinizdeki çalışma, bazı biçimsel (formal) evrenselliklerin mevcudiyetini kabul eder ve bazı dil evrenselliklerinin açıklaması olarak, doğuştanlığı muhtemel açıklamalar listesinden silmez. Bununla beraber iki kamp, dil evrensellikleri araştırmasında en iyi gelişmeyi sağlayacak muhtemel yol üzerinde değişik iddialar ileri

sürdüğünden, vurgu farklılığı kaçınılmazdır. Bu bölümde ve kitabın genelinde daha ayrıntılı olarak anlatıldığı gibi, dil evrensellikleri üzerindeki araştırmanın, bireysel diller üzerindeki ayrıntılı çalışmalara ilaveten, eğer hayati öneme sahip evrensellikler gözden kaçırılmak istenmiyorsa, çok sayıda dilden elde edilmiş bir veri tabanına ihtiyaç duyduğu açıktır.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

Özellikle Greenbergçi yaklaşımla dil evrenselliklerine değinen çok sayıda makale bulunmasına rağmen, bu konuda çok az sayıda genel başvuru kitabı mevcuttur. Bununla beraber genel dilbiliminde veya özel dilbilim teorilerinin yapısı üzerinde birçok çalışma, kaçınılmaz olarak yazarın dil evrensellikleri üzerindeki görüşlerinden bazılarını içerir. Greenberg'in (1966a) çalışması, alt başlığın da ima ettiği şekilde, dil evrensellikleri araştırması üzerinde genel bir başvuru kitabı olmaktan ziyade özel olarak işaretlenmişlik (markedness) konusunu ele alır.

Çok sayıdaki makale arasında, Greenberg'in (1966c) the Introduction and Memorandum'u en önemlisidir. Hocket (1966) ve Grenberg (1966b)'in yeni ufuklar açan makaleleri, çok sayıda dil üzerine bina edilmiş dil evrensellikleri araştırmasına karşı mevcut ilgileri başlatan çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Stanford Dil Evrensellikleri Araştırma Projesi, devam ettiği sürece, Working Papers on Language Universal (1969-1976) başlıklı bir dergi yayımladı. Bu projenin daha sonraki aşaması, Greenberg (ve arkadaşları) tarafından hazırlanan 4 ciltlik bir set olmuştur (1978). Köln Üniversitesi'ndeki evrensellikler projesi de, Akup (Arbeiten des Kölner Universalien-Projekts) başlığı altında çalışmalarını sürdürmüştür.

Chomsky'nin dil evrensellikleri üzerine olan görüşleri için başvurulacak eser Chomsky (1965)'nin birinci bölümü olabilir. Ayrıca bu eserin 118. sayfasında Greenberg'in istatistiksel evrensellikleri için olumsuz bir eleştiri vardır. Birçok önemli konunun Chomsky ve Hampshire (1968)'de açık ifadelerle ele alındığı görülür.

1.1.2. alt bölümde, demir ile ilgili örnek, Sampson (1975, 114-116)'dan alınmıştır, fakat Sampson benzerliklerin de farklı yönlerde aynı şekilde çalışacaklarını düşünmez. YÖN dillerinin ön çekim edatları alacağını söyleyen evrensellik, Greenberg'in (1966b, 110) verdiği listede 3. sırada yer alır. Daha sonraki bölümlerde, gerçek sezdirimli evrensellikle ilgili birçok temel örnek verilse de, bu bölümde bu örneği özellikle seçmemin sebebi, onun çok açık bir örnek olmasıydı. Smith (1980, 155), Papago dilini son çekim edatları kullanan bir YÖN dili olarak verdiği için, bu özel örnek tartışmaya açıktır, fakat Saxton ve Saxton (1969)'daki gramer özetine göz attığımızda, hem ön çekim hem de son çekim edatlarının mümkün olduğunu görürüz: mesela *wui g Chuk-shon* veya *Chuk-shon wui* 'Tucson'a' (130-1'inci sayfalar). İlk ifadedeki *g*, üçüncü şahıs isim öbekleriyle sıkça kullanılan vurgusuz bir zamirdir, *bei at g Pancho g wisilo* 'Panço danayı aldı' örneğinde olduğu gibi (sayfa 118). McCawley (1978, 214) yardımcı fiil ve belirleyici sırasıyla ilgili olan evrenselliğinin eleştirel bir tartışmasını verir. Dil evrensellikleri araştırmasında geniş bir veri tabanı kullanmanın gerekliliğini doğrulayan, biraz farklı bir yaklaşım için Comrie (1978d)'ye bakınız. Üretici fonolojideki veri tabanı üzerine olan tartışmam, Chomsky ve Halle (1968)'ye göndermeler yapar. Bireysel diller üzerindeki detaylı tasvirlere olan ihtiyaç ile çok sayıdaki dil üzerine bina edilmiş veri tabanına olan ihtiyaç arasındaki uçurumu yaklaştırma üzerine, bir teşebbüs olarak Lingua Descriptive Studies Serisinden çıkan Comrie ve Smith (1977)'te teklif edilen dil tasviri çatısına müracaat ediniz. Bu seri, aynı çatıyla uyumlu olarak bireysel dil tasvirlerini içerecek bir şekilde Derbyshire (1979)'in eseriyle yayıma başlamıştır.

Bell'in örnekleme tartışması Bell (1978)'de bulunabilir. Dünya dillerinin genetik sınıflamasının genel bir özeti için Voegelin ve Voegelin (1977)'e bakınız.

1.1.3. alt bölümdeki şahıssız edilgen yapılar tartışması, Comrie (1977a)'de ileri sürülmüş bazı noktaları gözden geçirir. Perlmutter (1978), Relational Gramer'in belli bazı prensipleriyle birlikte Motivated Chomage ve Final 1 kanunlarının şahıssız edilgen yapılarla

ilgili bazı tecrübeye dayalı öngörümler yaptığını tartışır. Wachtel (1979) ise, bu öngörümlerin hiçbirinin bu iki kanuna bağımlı olmadığını gösterir.

1.2. alt bölümdeki biçimsel ve temel (formal and substantive) evrensellikler arasındaki fark, Chomsky (1965, 27-30)'yi takip eder. Jakobson'un ayırıcı özellikleri için Jakobson ve diğerleri (1963)'ne danışınız. Temel evrensellikler olarak bir dönüşüm seti ileri sürme önerisi, Bach (1965) tarafından yapılır. Relational Gramer çatısı içinde edilgen yapılara uygulanmasıyla, fikir, Johnson (1974) tarafından daha da geliştirilir. Sezdirimli ve sezdirimsiz, gerçek ve eğilim (absolute) arasındaki fark, Greenberg'in Memorandum'unda (1966c, XIX-XXI), bazı terminoloji farklılıkları bir tarafa bırakılırsa, ele alınır. Benim Mbabaram'ca *dog* 'köpek' üzerine verdiğim bilgi, R. M. W. Dixon (Australian National University, Canberra)'dan alınmadır. Dixon bu şeklin, İngilizceden bir alıntı olmayıp, **gudaga* (diğer bazı Avustralya dillerinde de bulunur)'dan türetilmiş düzenli bir şekil olduğunu belirtir. Başvurulan ayrıntılı Hixkaryana örnekleri, Derbyshire (1979)'dendir. Bazı Salishan dillerinde, burun konsonu olmadığı bilgisi, Hockett (1955, 155)'tendir. Malagasy'deki söz sırası için özellikle Keenan (1976a)'a bakınız, bu eser ayrıca Malagasy'deki farazî öznenin, özneden başka bir şey olduğu konusundaki tartışmaların yetersizliğini gösterir. Hixkaryana'daki NYÖ söz diziminin sonradan ortaya çıkmış bir sıralama olduğu iddiası için, Derbyshire ve Pullum (1981)'a ve burada verilmiş diğer kaynaklara müracaat ediniz. Sırp-Hırvatça örnekler, Browne (1974)'deki veri üzerine bina edilmiştir. Doğal dillerdeki artıklığın (redundancy), özellikle fonolojide, yüzde elli civarında olduğu iddiası Hockett (1966, 24)'indir.

1.3. alt bölümdeki dilbilim parametreleri ve göze çarpma arasındaki ilişkinin tartışması için, gönderme Timberlake (1977, 160-5)'e yapılmalıdır. İlgi cümlelerindeki zamir muhafazasının işleve yönelik açıklaması, Keenan (1975, 406-10) tarafından verilir. McCloskey (1978)'nin İrlanda dilindeki ilgi cümleleri kuruluşu tartışması, tipolojik bir araştırma ile (özellikle ilgi cümlelerindeki za-

mirin muhafazasıyla ilgili evrensellik), bir dile mahsus tasvir çalışmasının nasıl birbirlerini etkileyebilecekleri konusuna mükemmel bir örnek teşkil eder. Birinci ve ikinci şahıs zamirleri olmayan bir dilin nasıl olabileceği tartışması için, Lyons (1977, 640-6)'a bakınız. Japonca böyle bir dil olmaya çok yaklaşır, çünkü doğal konuşmada birinci ve ikinci şahıs gösterimleri açık bir ifade olmaktan çok kibarlık ve saygı belirten işaretler olarak yorumlanır. Japonca'nın, aynı zamanda, özellikle birinci ve ikinci şahısa gönderme yapan isim öbeklerine sahip olduğu da bir gerçektir.

2. DİL TİPOLOJİSİ

2.1. TİPOLOJİ VE EVRENSELLİKLER

İlk bakışta dil evrensellikleri ve dil tipolojisi çalışmaları, birbiriyle çelişen hatta birbirine zıt iki konu gibi görünebilir. Dil evrensellikleri araştırmaları bütün dünya dillerindeki ortak özellikleri ortaya çıkarmakla ilgilenir, dilleri tipolojik olarak sınıflamak için, yani onları farklı tiplere ayırmak için, diller arasındaki farklılıkların ortaya konması gerekir. Bu zıtlaşma, diller arasındaki farklılıklar üzerindeki çalışma ile diller arasındaki benzerlikler çalışması arasında bir zıtlaşma olarak özetlenebilir. Uygulamada ise, her iki çalışma paralel bir yolda ilerler. Çok sayıdaki dili temel alma noktasından hareketle, dil evrenselliklerini çalışmak isteyen dil bilimciler, aynı zamanda dil tipolojisi ile de ilgilenirler. Bu sahadaki bir çalışmayı, özel olarak dil evrenselliklerinde veya tam tersine dil tipolojisinde hazırlanmış bir çalışma olarak sınıflamak, çoğu zaman zor bir iştir. Kitapların ve makalelerin başlıklarındaki "tipoloji" veya "evrensellikler" ibareleri tesadüfen seçilmiş ibareler olarak karşımıza çıkar. Bazı durumlarda ise, bu kitabın başlığında olduğu gibi, her iki ibare de ilave edilerek tesadüfîlik ortadan kaldırılır.

Önceki bölümde işlenenler, tipolojik araştırma ve evrensellik araştırması arasında gerçekte böyle bir çatışma olmadığını, bunların sadece tek bir araştırma çabasının farklı yüzleri olduğu gerçeğini ortaya koyar. Şimdiki alt bölümde bu konuyu daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız. Birinci bölümde, bir dil evrensellikleri teorisi-

nin insan dilinin mantıken muhtemel özellikleri arasında, üç farklı yolun ayırdına varmış olmasının şart olduğunu tartışmıştık. Bu teori, hangi özelliklerin insan dili için gerekli olduğunu, hangi özelliklerin insan diliyle bağdaşmayacağını belirtmeli ve son olarak hangi özelliklerin insan dili için gerekli fakat şartlı olarak mümkün olduğunu tespit etmelidir. Üç sınıf arasındaki katı farklılık, elbette kesin (absolute) evrensellikler ve eğilimleri ele alırken az da olsa gevşeyecektir. Böylece genel olarak dil evrensellikleri çalışmasının, insan dilindeki çeşitlenmenin sınırlarını belirlemeyi hedeflediğini söyleyebiliriz. Tipoloji, doğrudan bu çeşitlenme çalışmasıyla ilgilenir, bu da iki çalışmanın neden birbirine yakın ilerlediği konusuna açıklık getirir. Çünkü her ikisi de, diller boyunca görülen çeşitlenmeyle ilgilidir, tek fark dil evrensellikleri araştırmasının esas olarak, bu çeşitlenmenin sınırlarıyla, tipoloji araştırmasının ise, doğrudan muhtemel çeşitlenmeyle ilgilenmesidir. Bununla beraber ne anlam ne de kullanılan yöntem bakımından, bu çalışmanın birini diğerinden ayırmak mümkündür.

Metodoloji açısından bu, en açık şekilde ister kesin (absolute) ister eğilim olsun, sezdirmeli evrenselliklerle dil tipolojisi arasındaki karşılıklı etkileşimde ortaya çıkar. Bazı parametreler üzerinde, bir dil tipolojisi araştırması yürütürken, belli sayıda mantıken mümkün tipler saptanır ve sonra her bir örnek dil, bu tiplerin birine tayin edilir. Eğer bütün mantıklı olasılıklar gerçekten temsil ediliyorsa ve çeşitli tipler arasında, üyelik bakımından işaretlenmemiş bir çarpıklık yoksa, bu sonuç, evrensellikler açısından hiç de ilgi çekici değildir. Bu, seçilen parametre boyunca oluşan dil çeşitlenmesinde sınırlamaların olmadığını gösterir. Mantıklı olasılıkların bir kısmının temsil edilmediği durumda, veya istatistik açısından çok yüksek veya çok düşük sayıda nümune tarafından temsil edildiği durumlarda, tipolojik sonuç, dil evrenselliklerinin ifade edilmesinde, önemli hale gelir. Bu konuyu, birinci bölümde örnekleriyle tartıştığımız, Greenberg evrenseli olarak adlandırılan YÖN söz sırasına sahip dillerin ön çekim edatları alacağı ifadesine tekrar dönersek, daha iyi gösterebiliriz. 1.2.2. alt bölümde tartışıldığı gibi,

dört mantıklı olasılık vardır: YÖN ve ön çekim edatları, ön çekim edatsız YÖN, ön çekim edatlı YÖN harici bir söz dizimi, ön çekim edatsız YÖN harici bir söz dizimi. Dilleri bu dört mantıken mümkün tipe tayin ettiğimizde, çok sayıda dilin 1, 3 ve 4. kategoriler içerisinde yer aldığını ve hiçbir dilin ikinci kategoriye girmediğini görürüz. Böylece başlangıçta tipolojik karakter taşıyan bir çabanın, yani temel söz sırası (YÖN veya başka bir sıra) ve ön çekim edatlarının mevcudiyeti veya yokluğu dikkate alınarak, dillerin sınıflanması çabasının, dil evrenselliklerinin temellendirilmesine yöneldiğini görmüş oluruz.

Dört mantıklı olasılık setinden, sadece üçünün gerçekte temsil edildiği evrensellik yorumu ele alındığında, sezdirmeli evrensellikler in evrensellikler ve tipoloji arasındaki karşılıklı etkileşim durumunun çok açık bir örneği olduğu görülür. Prensipte ise herhangi bir tipolojik parametre, eğer mantıklı olasılıkların bazıları temsil edilmiyor veya istatistiksel olarak çok düşük seviyede temsil ediliyor ise, dil evrensellikleri araştırması açısından önemli hale gelir. Bu konu, yine Greenberg evrenselliklerinden biri ile, 1.2.3. alt bölümde bahsedilen bir söz dizimi eğilimi ile, yani temel söz dizimde öznenin nesneden önce gelme eğilimi ile gösterilebilir. Eğer Greenberg gibi tümce kurucuları üzerinde (Ö, N, F) üzerinde çalışıyorsak, bu durumda düz bir sıralama için altı mantıklı olasılık vardır: a) ÖNY, b) ÖYN, c) YÖN, d) YNÖ, e) NYÖ, f) NÖY. (a) – (c) tipleri biraz önce ifade edilen evrensellikle uyum içerisindedir ve gerçekten de dünya dillerinin büyük çoğunluğu bu üç tipten birine girer (ayrıca 4. bölüme bakınız). (d) tipi çok az sayıda dil tarafından, (e) tipi ise daha da az sayıda ve coğrafî açıdan sınırlanmış dil tarafından temsil edilir. Bazı ön işaretler, Amazon bölgesindeki birtakım dillerin temel söz dizimi olarak, NÖY'yi kullandığını ileri sürüyor olsa da, böyle bir dilin ayrıntılı tasviri hâlâ elimize geçmiş değildir. Böylece dillerin Ö, N ve Y'nin mümkün olan altı olasılığının tipolojik olarak sınıflanmasında, işaretlenmemiş söz sırasının, özneleri, nesnenin önüne koyacağı evrensellik eğiliminin tanınması gerekir.

Bir evrenselliğin kurulmasına yön veren daha açık bir tipoloji örneği olarak, 1.2.2. alt bölümde zikrettiğimiz, bütün dillerin ünlülere sahip olduğu evrenselliği verilebilir. Dilleri tipolojik açıdan ünlülere sahip olanlar ve olmayanlar diye sınıflasaydık, bütün dillerin ilk gruba girdiğini görürdük. Tipoloji açısından sonuç önemsiz görünebilir (bütün diller tek bir gruba aittir), fakat evrensellikler açısından bu geçerli ve deneye dayanan bir genellemedir. Ayrıca bir kez daha, tipoloji ile evrensellikler arasında bir zıtlaşma olmadığını, bilakis bunların birbirlerini tamamladığını gösterir.

Evrenselliklerin ve tipolojinin el ele yürüdüğünü savunan bir başka algılama daha mevcuttur. Dil tipolojisi çalışmak için, dünya dillerini sınıflayabileceğimiz belli parametrelerin oluşturulması gereklidir. Şimdi seçilen bir parametrenin, diller boyunca yapılacak tipolojik bir karşılaştırmada geçerli bir ölçüt olması için, bu ölçütün herhangi bir dilin analizinde de geçerli olması gerektiği varsayılır. Bu durumda dil tipolojisinin herhangi bir kısmının çalışılması, dil evrensellikleri hakkında belli varsayımlar yapmayı da içerir. Bu noktayı yine Greenberg'in söz dizimi evrensellikleri üzerine, özellikle cümle içindeki Ö, Y ve N'nin yeri konusunda yeni ufuklar açan çalışmasını dikkate alarak gösterebiliriz. Dilleri temel söz dizimlerine göre sınıflamak istediğimizde, aşağıdaki öngörüler yapılacaktır: a) Bütün diller temel bir söz dizimine sahiptir, b) herhangi bir dilin sentaktik cümle yapısında özne, nesne ve yüklem kategorileri mevcuttur. Bu öngörülerin hiçbiri mutlak bir doğruluğa sahip değildir Dördüncü bölümde daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, dil evrenselliği olmadıklarını düşündürtecek sebepler vardır. Temel bir söz dizimi sergilemeyen veya en azından özne, nesne ve yüklem bağlamında, bir söz diziminin tanımlanamadığı diller mevcuttur (serbest söz dizimine sahip diller). Özne kategorisi olmayan veya öznenin çeşitli özellikleri birden fazla isim öbeği arasında paylaştırılmış olan diller vardır (bkz. 5. Bölüm). Böylece her iki durumda da verilen bir isim öbeğini, tartışmasız olarak tümcenin öznesi kabul etmek ve öznenin diğer kuruculara bakarak, düzlemsel sırasını belirlemek mümkün değildir.

Bir önceki paragrafta ifade edilen uyarıların, Greenberg'in bahsettiği söz dizimi evrenselliklerini geçersiz kılmadığını, sadece bir şekilde sahalarını daraltığını kavramak önemlidir. Tek yapmamız gereken Ö, N ve Y kavramlarıyla ifade edilen temel bir söz dizimine sahip olup olmama ikiliği temelinde, dil tiplerini belirlemek ve sonra bu tiplerin ilkini kendi içinde mantıken muhtemel altı tipe bölüp, bu şekilde ilerlemektir. Ancak burada, altı tipimizin dünya dillerinin sadece bir alt kümesini kapsayacağını, yani evrenselliğin daha sınırlı bir uygulama olacağını unutmamak gerekir. Gerçekten de bu çeşit bir uygulama, tipoloji veya evrensellik çalışmalarında çok yaygın olarak kullanılır. Mesela ton dillerinin tipolojik özelliklerini çalışmak isteyen biri, muhtemelen ton evrenselliklerini bulacaktır. Birçok dilin ton dili olmaması gerçeği, bu dillerin eldeki projeyle bir ilgilerinin olmadığı anlamına gelecek, ton dillerinin tipolojik sınıflaması ve iç gelişmelerini geçersiz kılacak bir veri olarak değerlendirilmeyecektir. Bunun gibi hal ekleri sistemi veya edilgen yapılar çalışılırken de, bu sistemleri kullanmayan veya edilgen yapıya sahip olmayan diller, çürütücü örnekler olarak değil, eldeki çalışmayla ilgisiz diller olarak değerlendirilecektir.

Yukarıdaki tartışmadan, tipolojinin ve evrensellik çalışmalarının karşılıklı etkileştiği bir diğer yol daha sezilir. Bu, dil örneklemesindeki çeşitlenmelerin tasvirinde, imalı veya açık olarak, kullanılan tipolojik parametrelerin sınırları boyunca dil evrenselliklerine ulaşma ihtimalidir. Dillerdeki renk sistemi üzerine olan araştırma tarihi, burada buna açık bir örnek getirir. Çok genel terimlerle, renk algılaması üç parametreyi içerir: renk (dalga uzunluğuyla bağlantılı), parlaklık ve göze çarpma. Bunlardan ilk ikisi halihazırdaki sebepler yüzünden en önemlileridir. Geleneksel bir renk terimleri çalışması, değişik dillerde bireysel renk adları tarafından kaplanmış başka başka fiziksel sahaları vurgulamıştır. Değişik dillerin çok farklı renk terimlerine ve birbirine yakın renkler arasında farklı sınırlara sahip olması söz konusudur. Mesela bir Filipin dili olan Hanunoo'da dört temel renk adı vardır: *(ma)lagti?*, İngilizce white 'beyaz'ı karşılar, fakat bunun içine İngilizce'de atanacakları renk

adından bağımsız bütün açık tonlar dahildir. Aynı şekilde *(ma)biru*, black 'siyah'ı karşılar, fakat buna diğer renklerin koyu tonları da dahildir. *(ma)latuy*, İngilizce yellow 'sarı' ve green 'yeşil' ile brown 'kahverengi'ın daha açık tonlarını kapsarken, *(ma)rara?* yaklaşık olarak red 'kırmızı', orange 'turuncu' ve maroon 'bordo'nun karşılığıdır. Renk haritasındaki yakın renklerin sınırlarına bir göz atıldığında, İngilizce ve Hanunoo'nun çok farklı bir yaklaşım sergilediği görülür. Hanunoo'da İngilizce yellow ve green arasındaki sınıra karşılık gelecek bir şey yokken, İngilizce de Hanunoo'nun ayırt ettiği *(ma)biru* ve *(ma)rara?* arasında açık bir fark görmez.

Belki de bunların ışığında, bunun renk sistemlerini sınıflamada arzu edilen bir yol olmadığının farkına varabiliriz. Çünkü bir dilde (örneğin İngilizce) o dili konuşanlar her ne kadar daha merkezde yer alan renk adları üzerinde kolaylıkla anlaşsalar bile, bazan birbirleriyle hatta bazı durumlarda kendi kendileriyle komşu renklerin tam sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği konusunda sık sık anlaşmazlığa düşerler. Bununla beraber renk adlarına geleneksel, kültür bağlantılı bakışa yönelik eleştiri, daha çok bu çeşit ön şüphelerden değil, Berlin ve Kay'ın birçok dilin (ilk baskıda 100'den fazla) renk sistemleri üzerinde yaptığı tipolojik bir araştırmadan geldi. Bir dildeki farklı renklerin birbirine olan sınırları üzerine soru sormak yerine, Berlin ve Kay daha ziyade bir renk, yani bir renk adı için konuşucular tarafından en tipik kabul edilecek renk üzerinde yoğunlaştı. Bu soruya verilen cevaplarda Berlin ve Kay, açık bir modelin doğduğunu gördüler. İlkin renk sınırlarının farklı olduğu birçok dilde bile, odaklanma üzerinde bir anlaşma vardı. Nitekim Hanunooca *(ma)lagti?*'nin hedefi, Ingilizce white ile aynıdır, *(ma)biru* ile black'ın, *(ma)rara?* ile red'in, *(ma)latuy* ile green'in hedefi de aynıdır. Dahası, diller boyunca odaklanmanın yeri ve sayısına bir göz attığımızda, bir hiyerarşinin veya sezdirmeli evrensellikler serisinin belirdiğini görürüz: bütün dillerin siyah ve beyaz için bir hedefi vardır, eğer dilin temel renkler için üç terimi mevcutsa,

üçüncüsü kırmızı içindir. Dilin beş temel renk terimi varsa, bu durumda, hedef listesine yeşil ve sarı ilave edilir (dört terim varsa, dördüncüsü, yeşil ve sarı arasında hiyerarşik bir tercih olmadığından bu ikisinden biri olabilir), altı terimli renk sistemleri maviyi, yedi terimli sistemler ise kahverengiyi ilave ederler. Bu, aşağıdaki şekilde gösterilir:

beyaz
> kırmızı > yeşil
siyah
> mavi > kahverengi
sarı

Yukarıdaki hiyerarşi ifadesi, kolayca aşağıdaki gibi bir sezdirmeli evrensellikler serisine dönüştürülebilir: eğer bir dil, maviye odaklı bir renk adına sahipse, aynı zamanda beyaz, siyah, kırmızı, yeşil ve sarı odaklı dört renk terimine daha sahip olmalıdır. Daha genel bir ifadeyle eğer bir dil X odaklı bir renk terimine sahipse, şekilde X'in solunda kalan her bir renk için de, ayrı bir terime sahip olacaktır.

Yukarıdaki örnekte gösterilen ana nokta, daha evvel bütün elden gelenin mantıken muhtemel tipler arasında bir sınıflama olduğu sanılıyorken şimdi, soruyu biraz değiştirerek, yani tipolojik karşılaştırmanın temelini değiştirerek, bunu bir evrensellik olarak ifade etmenin mümkün olduğu idi. Gerçekten de Berlin ve Kay'ın çalışması, betimlemeli dil bilimi için bile, tipoloji ve dil evrensellikleri üzerine uzun menzilli etkiye sahiptir. Bunların bir kısmı ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır. Mesela yukarıda verilen odaklanma hiyerarşisinin, dil evrenselliğinin psiikolojik açıklamasına örnek teşkil edecek şekilde, renk algılamasıyla ilişkili olduğuna dair kanıtlar vardır (bkz. 1.3.2. alt bölüm). Bu, ilaveten insanoğlunun sınıflamasının bazılarında, en azından bir kısmında, birbirine yakın kavramlar arasında, semantik yapı çalışmalarının çoğunda sanıldığı gibi, kesin sınırların olmadığını, tam tersine iyi tanımlanmış odaklanma terimlerinin olduğunu gösterir. Kısaca, yeterli ve gerekli şartlar değil prototipler söz konusudur.

2.2. TİPOLOJİK PARAMETRELER

Prensipte dilleri tipolojik olarak sınıflamak için herhangi bir dilbilim parametresi seçilebilir. Eğer dil evrensellikleri ve dil tipolojisi arasında bir ayırım yapılıyorsa, bu durumda kullanılabilecek parametreler, bir şekilde sınırlanmış olur. Burada dillerin gerçekte çeşitlilik gösterecekleri parametreler kullanılacaktır. Nitekim bütün dillerin ünlüleri olduğu savı kurulunca, ünlülerin mevcudiyeti ve yokluğu parametresi diller boyunca çeşitlenmeyi inceleyen bir çalışmanın ilgi alanından çıkar ve bu genelleme, sadece dil evrensellikleri sahasına has bir özellik haline gelir.

Bununla beraber bazı tipolojik parametrelerin diğerlerinden daha önemli, daha ilgi çekici olduğu açıktır. 2.1. alt bölümde, bu konuyu, renk adlarına yaptığımız göndermeyle ortaya koyduk. Bu tartışmada yarışan iki tipolojik parametreden renk adları sınıflamasının, sınırlara göre yapılmasını öngören parametrenin, diller boyunca çeşitlenme için büyük önem arz ettiğini (çünkü mantıklı olasılıklar dizisiyle kaydedilmiş mevcut sistemler dizisi az veya çok oranda aynıdır) gösterdik. Oysa renk sistemleri sınıflaması, odaklanma parametresine göre yapıldığında, dil evrenselliklerine ve renk sistemlerinin tipolojik sınıflamasına ulaşmanın çok daha mümkün olduğunu (çünkü verilen evrensellik, odaklanma hiyerarşisini ifade eder, tipolojik sınıflama görevi de ele alınan dildeki hiyerarşik yapıyla kesişme noktalarının büyük ölçüde aynı olması sebebiyle kolaylaşır) gördük. Bu özel örneğin öğrettiği diğer bir ders de, hangi parametrenin veya parametre setinin tipoloji veya evrensellikler çalışmasında önemli olarak ortaya çıkacağını bilmenin bir yolu olmadığı, bilakis parametrelerin seçiminin tipolojik çalışmayla bir bütün olarak el ele ilerlediği gerçeğidir. Günümüze kadar yapılmış tipolojik çalışmaların bir sonucu olarak hangi parametrelerin daha önemli olduğu konusunda, bazı fikirlere sahibiz ve bunların çoğu, gelecek bölümlerde ele alınıp tartışılacaktır. Şüphesiz, önemli olup da önemi henüz bilinmeyen birçok parametre vardır, bu yüzden elinizdeki kitapta verilen örnekler, örnek olmaktan öteye bir anlam ifade etmezler.

Önemli ve önemsiz tipolojik parametreler arasındaki farkın, ne anlama geldiğini göstermenin belki en iyi yolu, önemsiz parametrelerin bazılarını ortaya koyup örneklemek olacaktır. Böyle bazı açık özel örnekler, fonoloji sistemlerinden alınabilir. Nitekim prensipte, dünya dilleri tipolojik olarak iki sınıfa ayrılabilir: damak burun fonemlerine sahip olanlar ve olmayanlar. İlk grup Fransızca, İspanyolca, Macarca ve Malayca gibi dilleri içine alırken ikinci grup İngilizce, Almanca, Türkçe ve Hawaice gibi dilleri kapsayacaktır. Aynı şekilde prensipte dilleri, tipolojik olarak ön yuvarlak ünlüye sahip olan (yukarıdaki listeden Fransızca, Macarca, Almanca ve Türkçe) ve olmayan diller (yine yukarıdaki listeden İspanyolca, Malayca, İngilizce ve Hawaice) olarak da ayırabiliriz (her bir durumda standart diller söz konusudur). Fakat bu sınıflamaları bir kere yaptıktan sonra, söz konusu dillerin genel tipolojik yapıları bağlamında söylenecek çok az şey kalır. Bu iki fonolojik özelliği birbiriyle ilişkilendirmeye teşebbüs edersek, verilen sekiz dil örneklemesini temel aldığımızda, hiç bir bağlantı bulamayız. Mantıken mümkün dört sınıf vardır ve her bir sınıf, nümunenin biri tarafından temsil edilir. Fransızca ve Macarca, hem damak burun fonemine hem de ön yuvarlak ünlüye sahiptir. İspanyolca ve Malaycada damak burun fonemi varken, ön yuvarlak ünlü bulunmaz. Almanca ve Türkçede damak burun fonemi yoktur, fakat ön yuvarlak ünlüler mevcuttur. İngilizce ve Hawaice ise, ne damak burun fonemine ne de ön yuvarlak ünlülere sahiptir. Bu iki fonolojik parametre birbirleriyle ilişki içerisinde olmadıkları gibi, aynı şekilde diğer fonoloji dışı parametrelerle de bağlantılı değildir. Kısaca tipolojik parametre seçimimiz tesadüfîdir ve bu parametrenin temelinde, dilleri bölmenin ötesinde hiçbir özellik mevcut değildir.

Bu önemsiz parametrelerle, Greenberg'in söz dizimi parametrelerinin tezat teşkil edeceğini görebiliriz. Mesela cümledeki Ö, N ve Y'nin sırası, nitelenen isme göre ilgi cümlesinin yeri, birlikte kullanıldıkları isimlere göre edatların yeri (yani dil, isimden önce ön çekim edatı mı yoksa isimden sonra son çekim edatı mı kullanıyor) vs. Bu parametreler mantıken birbirlerinden bağımsız olsalar da,

aralarında yüksek düzeyde bir ilişki vardır. Bu da, 4. bölümde tartışıldığı gibi, bazı durumlarda gerçek sezdirimli evrenselliklerin ifadesine bizi yönlendirir. Böylece bu parametreleri kullanarak, YÖN ise ön çekim edatları veya ÖNY ise genellikle son çekim edatları gibi sezdirimli ifadelere ulaşmamız, tesadüfî parametreler seçmediğimizi, bilakis parametre seçimimizin ilgili dillerin yapısı ve genelde de diller boyunca görülen tipoloji hakkında bize önemli şeyler söylediğini gösterir. Bu, ayrıca, tipoloji ve evrensellikler araştırmasının çok özel şekilde bağlantılı olduğu diğer bir yolu da ortaya çıkarır. Herşeye rağmen değerleri yüksek derecede bağlantı sergileyen önemli bir parametre setine sahipsek, parametre değerleri arasındaki ilişkiler ağı, aynı şekilde bir sezdirimli evrensellikler ağı tarafından da ifade edilebilir (gerçek veya eğilimler).

Açıkçası bu şekilde bağlanabilecek mantıken bağımsız parametreler ağı, ne kadar yaygınsa, kullanılan tipolojik temel o kadar önemlidir. Bunun tam tersi yönünde, damak burun foneminin mevcudiyeti veya yokluğu gibi bireysel, önemsiz tipolojik parametreler konusunda, holistik bir tipoloji hayal edilebilir. Tipolojik parametrelerin bir kısmı mantıken bağımsızdır, fakat uygulamada herhangi bir dilin yapısının bütününü veya büyük bir bölümünü tipolojik sınıflamayı mümkün kılacak derecede, birbiriyle yüksek derecede ilişki içerisindedir. Bu, mesela biyolojik sınıflamada uygulanan bir metottur. Bir hayvanı memeli olarak sınıflamak, mantıken bağımsız birçok kriter arasında, önemli bir ilişkiyi ihtiva eder (yani doğurgandır, kürkle kaplıdır, kulakları vardır, yavrusunu emzirir gibi). Dilbilimsel tipoloji tarihinde bu şekilde, dillerin holistik tipolojisini verme teşebbüsleri mevcuttur. Bunlardan biri, dilleri yalınlayan, eklemeli, bükünlü bazen de çok bireşimli diller olarak sınıflayan morfolojik tipoloji, 2.3. alt bölümde tartışılacaktır. Daha yakın zamanlarda Greenberg'in söz dizimi tipolojisi üzerine olan çalışmasının genel esaslarını alarak, bazı dilbilimciler, söz dizimi tiplerinin (YN veya NY gibi) aynı şekilde holistik tipleri tarif ettiğini ileri sürdüler. Bu soruna 4. bölümde tekrar döneceğiz.

Bu kitabın ilgili bölümlerindeki tartışma, daha ziyade holistik tipolojiyi eleştiren bir görüntü sergiler. Holistik tiplerin tecrübeye dayalı temelleri, genellikle zayıf veya eksiktir. Biyolojik sınıflamada memelilere karşılık gelen holistik tiplerin varlığı, mantıken mümkündür, fakat bugüne kadarki tecrübeler, daha çok bu ihtimalin zıddına veriler sunmuştur. Genellikle mantıken bağımsız parametreler arasında, geniş çaplı ilişkiler ifade edilebilse de, bu ilişkiler, farklı parametrelere göre dillerin sınıflanması yerine, holistik tiplerin verildiğini iddia etmeye yol açacak kadar yeterince güçlü veya geniş çaplı değildir.

Bazen bir dilin bazı özelliklerini, ortalama bir dilin kullandığından çok daha yoğun olarak kullanması bir gerçek olarak ortaya çıkar. Bu gerçek sorgulanan dilin holistik tipini tanımlamasa da yapısının önemli bir parçasını doldurur. Buna çok açık bir örnek, bir dilin hal sistemli veya tonlu bir dil olarak sınıflanabilecek olmasıdır. Ton dilleri, diğer parametreler temel alındığında, birbirlerinden çok farklıdır. Vietnam dili gibi bazıları, yalınlayan dillerdir, her kelime, tek bir morfemden oluşur. Diğerleri ise, örneğin Bantu dilleri, eklemeli tipte olduğu gibi, birleşik morfemlere sahiptir. Bazı ton dillerinde, örn. Burmese, yüklem sonda gelir, ton dillerinin diğer bir kısmı ise, örn. Vietnam dili, ÖYN dilleridir. Sözlüğe dayalı ve/veya morfolojik farklılığın, ton tarafından ifade edilebilir olması gerçeği, bütün bu dillerin genel ve önemli bir özelliğidir. Ton dillerinde bulunan birçok fonolojik işlem özelliğinin, tonal olmayan dillerde yakın karşılıkları yoktur.

Aynı tip fenomenin farklı bir örneği olarak, Yidiny dilinde "yaşayana işaret etme" özelliğini gösterebiliriz. Birçok dil, canlılık derecelerinin yapısal yansımalarını kullanır (yani canlı ve cansız arasındaki fark, Yidiny dilinde insan ve hayvanlar arasında ve hayvanlar içinde de yüksek ve alçak seviye hayvanları olarak derecelendirme söz konusudur), bu konu daha ayrıntılı olarak 9. bölümde ele alınacaktır. Yidiny dili, canlılık derecelerinin çok sayıda mantıken bağımsız yansımalarını yapısında yaşatır. Yidiny dilinde yaşayana işaret, belirli kesim noktalarından ziyade, genelde bir derecelendir-

me meselesidir. Verilen bir yapı özelliği, cansızdan ziyade canlıyla ilişkiliyse, bu, yapının işaret ettiği isim öbeğinin yaşayana işaret hiyerarşisinde daha yüksekte bir yer tutacağı anlamına gelir. Hiyerarşide önceden belirlenmiş bir noktanın muhakkak üstte kalan isim öbekleriyle kullanılacağı, bunun tersine izin verilmeyeceği anlamına gelmez. Yine de bazı durumlarda, böyle kesim noktalarının bulunduğunu belirtmeliyiz. Yaşayana işaretin bir yansıması, işaret zamirlerinin seçiminde belirir. Mesela *ŋunydyu* 'şu' canlılık hiyerarşisinde, üst sırada yer alır ve insanı gösteren isim öbeklerinde kullanılması zorunludur, *ŋuŋgu* ise hiyerarşide daha alt sıralar için kullanılır. İki iyelik yapısından birinde, iyelik, ilgi durumuyla ifade edilir (*ŋadyin dungu* 'başım'), diğerinde ise iyelik grubu (isim öbeğiyle aynı halde) isim öbeğinin hemen yanında yer alır (*ŋayu dungu* 'başım' kelimesi kelimesine 'ben baş'). Bunların her ikisi de prensipte iyelik isim öbeklerinin bütün çeşitleriyle kullanılır. Fakat gerçekte ilgi durumuyla kurulan yapılar, canlılıkta daha yüksek iyelik dereceleri için tercih edilir. Türemiş geçişsiz yapılarda, antipasif diye adlandırılan katılan (bkz. Alt bölüm 5.3), yönelme veya bulunma halinde olabilir. Göstermelerde az da olsa bir kesim noktası vardır ve bunlar insanı işaret eden isim öbekleriyle kullanıldıklarında, yönelme halinde olmak zorundadır. Diğer durumlarda ise yönelme veya bulunma halinde olabilirler. Canlıya işaret durumunda tercih, yönelme halinden yanadır, örn. *bunya wagudyand* (YÖNELME) *wawa: dyinyu* 'kadın adamı gördü' kelimesi kelimesine 'kadın adam gördü', *ŋayu balmbi:nydya* (BULUNMA)/*balmbi:nda* (YÖNELME) *wawa:dyinyu* 'çekirgeyi gördüm', *ŋayu walba:* (BULUNMA) (daha az yaygın olarak), *walba:nda* (YÖNELME) *wawa:dyinyu* 'taşı gördüm'. Canlıya işaret yapısının kullanıldığı yerler birbirlerinden çok farklıdır: gösterim şekli, belirtili nesne olmayan katılanın hal bakımından işaretlenmesi, iyelik yapısının seçimi. Bu yüzden canlıya işaret yapısının bütün bu yapılarla ilgili olması gerçeği, Yidiny dilini tipolojik olarak sınıflamada, bu sistemin diğer birçok dilin sınıflamasına kıyasla büyük önem arzettiğini ileri sürmemize temel teşkil eder. Böylece yüksek seviyede gelişmiş

canlıya işaret sisteminin Yidiny'nin dile özel tipolojik bir özelliği olduğunu söyleyebiliriz. Bu, genel tipolojide, özellikle de canlıya işaret yapısının doğal bir sınıf oluşturmadığı dillerde, önemli bir parametre olarak hizmet etmez. Yidiny dilinin birçok yapısında canlıya işaret sistemi ilgisiz olduğundan, bu dilin holistik tipolojisi için de bir temel olamaz. Zaman zaman diğer dil örneklerine, dil gruplarına veya bölgeye özel tipolojik parametrelere takip eden alt bölümlerde değinilecektir.

2.3. MORFOLOJİK TİPOLOJİ

Tipolojik çalışmalar tarihinde, teklif edilmiş birçok holistik tipoloji temeli vardır, fakat bunlardan iki tanesi, en azından tarihî bir bakış açısından, özellikle önemlidir. Bunlardan ilki olan morfolojik tipoloji, hâlâ genel dilbilimi kitaplarında standart yerini muhafaza ediyor olsa da, özellikle 19. asırda ve 20. asrın başlarında çok gözdeydi. Morfolojik tipoloji bu alt bölümün konusu olacaktır. İkincisi, söz sırası tipolojisidir ve 4. Bölümde tartışılmaktadır. Bu kitapta ifade edildiği gibi, bunların ikisi de holistik tipoloji için bir temel oluşturmaz, fakat her biri dil yapısının önemli bir parçasının tipolojik çalışmasında iş görebilir.

Morfolojik tipoloji 19. asrın başlarına kadar giden çok uzun bir geçmişe sahiptir. Bu tipolojinin bazı temel prensipleri, kemikleşme yönünde bir eğilim sergilemiştir. Bu alt bölümde, morfolojik tipolojiyle ilgili geleneksel bilgileri vermekle kalmayıp, dillerin tipolojik sınıflamasında daha çok avantaj sağlayacak bazı geliştirme tekliflerine de göz atacağız. İlk önce geleneksel sınıflamayı değerlendireceğiz.

Morfolojik tipoloji üç ana dil tipinin varlığını kabul eder: yalınlayan, eklemeli ve kaynaşmalı. Bunlara bazen çok bireşimli (veya geçişimli) olarak bir dördüncüsünü de ilave eder. Yalınlayan dil, morfolojisi olmayan dildir, yani an azından idealde böyledir. Kelimeler ve morfemler birebir karşılıklıdır. Yalınlamalı tipe yaklaşan bir örnek olarak, Vietnam dili verilebilir. Aşağıdaki örnek cümleyi ele alalım:

Khi tôi đến nhà bạn tôi, chúng tôi bắt đầu làm bài
zaman ben gel- ev arkadaş ben ÇOKLUK ben başla- yap- ödev
'Arkadaşımın evine geldiğimde, ödevleri yapmaya başladık.'

Bu cümledeki kelimelerin her biri tek şekillidir, morfolojik şekillenmeleri yoktur: örn. zaman (krş. İngilizce *come/came*, *begin/began*) veya hal (Vietnam dilinde *tôi* hem ben hem de benim anlamındadır), belki de daha şaşırtıcı olanı çokluk eklerinin yokluğudur. Zamirlerde ekten ziyade ayrı bir kelimenin ilavesi söz konusudur, örn. *tôi* 'ben'nin çokluğu, *chúng tôi* 'biz' şeklinde yapılır. Her kelimenin tek bir morfemden oluştuğu genelde doğrudur. Buna muhtemel bir istisna *bat dau* 'başlamak'dur ki, bunun da anlamın birliği temelinde tek bir kelime olduğu tartışılabilir. Köken bilimi açısından ise, en azından iki morfeme ayrılabilir: *bat* 'tutmak, yakalamak' ve *dau* 'baş'. Kelimeler ve morfemler arasında birebir karşılık olup olmadığı konusundaki problemlere aşağıda tekrar döneceğiz.

Morfolojik tipoloji tartışmalarının bazılarında, tek heceli diller konusu, ya yalınlamalı dillere ek olarak ya da bu dillerin yerine karşımıza çıkar. Tek heceli ve yalınlayan diller arasında açık bir ilişki olmasına rağmen, prensipte bu iki parametre birbirinden farklıdır ve morfolojik tipolojinin hedefleri açısından yalınlamalı yapı, burada ilgili olan yapıdır. Nitekim morfolojinin olmadığı, fakat her bir kelimesi (morfem) herhangi bir sayıda heceden oluşan bir dil hayal edilebilir. Bunun tam zıddı olarak tek heceli kelimenin doğasını etkilemeksizin, sadece ünsüz değişmeleri ve ton üzerinde uygulamaları olan morfolojiye sahip bir dil de hayal edilebilir. Bu yüzden biz burada yalınlamalı terimini kullanacağız.

Bir eklemeli dilde, kelime birden fazla morfem içerebilir, fakat kelime içindeki morfemler arasındaki sınırlar aşikardır. Bir morfemin en azından değişmez bir biçimi vardır, bu yüzden morfemlerin fonetik biçimlerde tanımlanması da çok açıktır. Bir örnek olarak Türkçedeki isim çekimi ele alınabilir. Türkçede isimler, hem sayı hem hal çekimine girer (iyelik gibi diğer parametrelere burada de-

ğinilmemiştir). İki kademeli sayı sistemi (teklik, çokluk) ve altı hal mevcuttur (yalın, belirtme, ilgi, yönelme, bulunma, çıkma). Bununla beraber verilen bir isim şeklinin isim köküne, sayı ekine (teklik eksiz, çokluk *–lar*), hal ekine (yalın eksiz, belirtme *–ı* , ilgi *–ın*, yönelme *–a*, bulunma *–da*, çıkma *–dan*) ayrılması, aşağıdaki tabloda yer alan *adam* çekiminde görüldüğü gibi daima çok kolaydır.

	Teklik	Çokluk
Yalın	*adam*	*adam-lar*
Belirtme	*adam-ı*	*adam-lar-ı*
İlgi	*adam-ın*	*adam-lar-ın*
Yönelme	*adam-a*	*adam-lar-a*
Bulunma	*adam-da*	*adam-lar-da*
Çıkma	*adam-dan*	*adam-lar-dan*

(Dikkat edin çokluk eki, daima hal eklerinden önce gelir) Eklemeli teriminden de anlaşılacağı gibi (krş. Latince *gluten* 'yapıştırma') çeşitli ekler, sanki biri diğerinden sonra gelecek şekilde (ya da ön eklerle, biri diğerinden önce) yapıştırılıvermiş.

Kaynaşmalı bir dilde ise, morfemler arasında böyle aşikar bir sınır yoktur. Kaynaşmalı bir dilin özelliği, aynı kelime içinde farklı kategori ifadelerinin tek, ayrılamaz bir morfem oluşturacak şekilde kaynaşmalarıdır. Bu Rusça'da isim çekimi tarafından örneklenebilir: Rusça, iki kademeli sayı ayrımı yapar (teklik, çokluk), altı hale sahiptir (yalın, belirtme, ilgi, yönelme, vasıta, ilgeç). Dahası Rusça'da kaynaşmış ekler bile değişmeyen bir biçime sahip değildir, çünkü farklı çekim sınıflarında farklı ekler kullanılır. Bu durum, *stol* 'masa' (Ia çekimi) ve *lipa* 'limon ağacı' (II çekimi) kelimelerinin çekiminde aşağıda gösterilir:

Açıkçası *stol-ov* 'masanın' gibi bir ilgi-çokluk şeklinde, sayı ve hal eklerinin ayrılması mümkün değildir, *-ov* ekinin tamamı, hem sayı hem de hal ifadesi yüklenir (portmanto morfem). *–ov*'un Ia çekiminde, ilgi çokluk eki olduğunu bilmenin, II çekimi'ndeki ilgi çokluk ekini tahmin etmekte, hiçbir faydası olamaz, çünkü bu ek II çekimi'nde sıfırdır.

	Ia		II	
	Teklik	Çokluk	Teklik	Çokluk
Yalın	*stol*	*stol-y*	*lip-a*	*lip-y*
Belirtme	*stol*	*stol-y*	*lip-u*	*lip-y*
İlgi	*stol-a*	*stol-ov*	*lip-y*	*lip*
Yönelme	*stol-u*	*stol-am*	*lip-e*	*lip-am*
Vasıta	*stol-om*	*stol-ami*	*lip-oj*	*lip-ami*
İlgeç	*stol-e*	*stol-ax*	*lip-e*	*lip-ax*

Kaynaşmalı teriminin yerine, bazen bükümlü teriminin aynı anlamda kullanılmasına rast gelinebilir. Bir terim karmaşasından sakınmak için, elinizdeki kitapta bu yapılmayacaktır. Hem eklemeli hem de kaynaşmalı diller, yalınlayan dillerden farklı olarak çekim (büküm)'i kullanır. Bu yüzden çekim (büküm) üzerine kurulmuş bir terimi, sadece bu iki tipe işaret ederken kullanmak yanlıştır. Alternatif bir terim olarak kaynaşmanın mevcut olması, bu terim problemini kesin bir şekilde çözmektedir. Her zaman olmasa bile, bazen dahil edilen dördüncü morfolojik tip, çok bireşimli veya geçişimli tiptir. Bu iki terim, bazen dönüşümlü olarak kullanılıyorsa da, ikisi arasında ayırım yapmak hem mümkündür hem de tavsiye edilir. Geçişimlilik, çok sayıda sözlük morfemini alıp bunları tek bir kelime içinde birleştirmenin mümkün olduğuna işaret eder. Sınırlı bir şekilde de olsa bu yolun kullanımı, İngilizce'de, birleşik kelime oluşturma işleminde mümkündür, örn. *swim* ve *suit* kelimeleri *swimsuit*'i verecek şekilde birleştirilir. Fakat bazı dillerde bu işlem yüksek seviyede üretkendir ve çok sayıda sözlük morfeminin birleşmesiyle oluşturulmuş aşırı uzun kelimeler türetir. Öyle ki üç sözlük morfeminden oluşmuş Chukchi'ce *tə- meynə-levtə-pəŋt- ər-kən* 'i İngilizce'ye aktarmak için bir cümle gerekir: I have a fierce head-ache 'Şiddetli baş ağrım var'. Bu kelime, Chukchi dilinde *meyŋ-* 'büyük', *levt-* 'baş' ve *pəɣt-* 'ağrı' sözlük morfemlerine ilaveten, *t-* (1. şahıs teklik özne) ve *-rkən* (bitmemiş görünüş) gramer morfemlerinden oluşur.

Çok bireşimli terimi ise, bu tipteki bir dilde, ister sözlük ister gramer morfemi olsun, çok sayıda morfemi tek bir kelime oluşturacak şekilde birleştirmenin mümkün olduğuna işaret eder. Bu tek kelime, İngilizce'de genellikle bütün bir cümledir, örn Eskimo'ca (Sibirya Yupik) *angya-ghalla-ng-yug-tuq* 'Büyük bir kayık almak istiyor'un açılımı, 'kayık-BÜYÜTME-ALMAK-İSTEK-3. TEKLİK' biçimindedir. Eskimo dilinde, Chukchi dilinden farklı olarak verilen bir kelime, tek bir sözlük morfemi içerebilir, diğerleri ise gramer yapılarıdır. Yani Eskimo dili geçişimli bir dil değil, çok bireşimli bir dildir. Böylece geçişimliliğin özel bir çokbireşimlilik durumu olduğunu görmüş oluruz. Sözlük morfemleri tek bir çokbireşimli yapı içinde toplanabilir, bu yüzden biz çokbireşimliliği bu tipin bütününü kapsayan bir terim olarak kullanacağız.

Çok bireşimli tipin morfolojik tipler listesinden silinmesinin sebeplerinden biri, onun genelde morfolojik tipolojinin homojenliğini yok etmesidir. Her ne kadar yukarıdaki Eskimo ve Chukchi dili örneklerini, çok bireşimli örnekler olarak sunmuş olsak da, bunlar, aynı zamanda açık birer eklemeli tip örnekleridir. Chukchi dili örneğinde her bir sözlük ve gramer morfemi, kolaylıkla ayırt edilebilir. Bunlar daha çok değişmeyen yapılardır (özellikle morfem sınırlarında ünsüz gruplarını parçalamak için ə ünlüsünün kullanımı, tahmin edilebilen bir istisnadır). Aynı şekilde Eskimo örneğinde de gramer eklerini kolaylıkla ayırt edebiliriz. Bunlar da değişmeyen şekillerdir (Chukchi ve Eskimo dillerindeki daha ayrıntılı bir çalışma, bu dillerin ikisinin de aynı zamanda belirli miktarda kaynaşmalı yapılar kullandıklarını açığa çıkaracaktır, fakat bu çok bireşimlilikle ilişkili değildir). Böylece eklemelilik ve çokbireşimliliğin aynı parametrenin farklı değerleri olmaktan ziyade, bağımsız olarak işleyen farklı parametreleri temsil ettiği ortaya çıkar.

Bununla beraber, sadece bu yüzden çok bireşimliliği, morfolojik tipolojinin dışında tutmak doğru olmaz. Çünkü çok bireşimli diller, kelime başına düşen morfem sayısı hususunda, yalınlayan dillere gerçek manada zıt örnekleri sergiler. Yalınlayan dillerde her bir kelime, tek bir morfem içerir, çok bireşimli dillerde ise, daha

doğrusu ideal bir çok bireşimli dilde ise, her bir cümle, kastedilen manayı ifade etmek için gerekli morfemleri bünyesinde barındıran tek bir kelimeden oluşmuştur. Genelde bu, bütün morfolojik tipleri kapsamak için düzenlenmiş, tek bir parametre kullanan morfolojik tipoloji anlayışının terk edilmesini, onun yerine iki parametre kullanılmasını teklif eder. Bu parametrelerden biri, kelime başına düşen morfem sayısı olacak, bunun iki ucunda da yalınlama ve çok bireşimlilik yer alacaktır. Diğer parametre ise, kelime içindeki morfemlerin kolaylıkla ayırt edilme özelliği olacak, bunun iki ucunda eklemelilik (ayırma açıktır) ve kaynaşmalılık (ayırma yoktur) yer alacaktır. Bu iki parametreye, kaynaşma ve sentez indeksi adını verebiliriz. Kaynaşma indeksi, tanımından da anlaşılacağı üzere, yalınlayan dillerde kullanılmaz. Yoksa geleneksel olarak yalınlayan diller diye adlandırılanlar, yüksek sentez indeksli dillerdir (ayrıca yüksek bir kaynaşma indeksine sahip olabilir veya olmayabilirler, aşağıda tartışılan sebepler yüzünden, mantıken bağımsız iki parametre olsalar da, yüksek sentez indeksli bir dilin aynı zamanda düşük bir kaynaşma indeksi sergilemesi kaçınılmazdır). Geleneksel eklemeli diller sınıfı, bu düşük kaynaşma indeksli dillere karşılık gelir (geleneksel dört katlı sınıflamada, sentez indeksi arada yer alır, yani ne yalınlayan ne de çok bireşimlidir). Son olarak, geleneksel kaynaşmalı diller sınıfını, yüksek seviyede kaynaşma indeksine sahip diller oluşturur (yalınlayan dillerin ne yüksek ne de düşük bir kaynaşma indeksine sahip olmadığını akılda tutalım: kısaca bu indeks onlarla ilgili değildir).

Biraz önce yapılan tartışma, örtülü bir şekilde morfolojik tipolojinin yeni bir yüzünü bize takdim etti. Tartışmamızın başında çok basit olarak, tipolojinin dünya dillerinin dağılımını yapabileceğimiz üç veya dört ideal tipi içereceğini varsaydık. Fakat bu ideal tipleri kurabilsek bile, dünya dillerinin büyük çoğunluğu (belki de hepsi), bu tiplerden herhangi birine tam olarak uymaz. Bunun yerine sentez ve kaynaşma indekslerinin her birinin uç bölgeleri arasında bir yere düşer. Nitekim morfolojik tipoloji, parça parça bir tipoloji değil, süregelen bütün bir tipoloji ortaya koyar. Verilen bir di-

li, sentez ve kaynaşma indeksleri tarafından tanımlanmış bir dizi boyunca uygun bir yere tayin edebiliriz. Bunu ve diğer bazı problemleri sentez indeksinden başlayarak ilerleyen paragraflarda ele alacağız.

Bireşimci (sentetik) ve çözümleyici (analitik) boyut dikkate alındığında, yelpazenin çözümleyici ucuna yaklaşan bazı dillerin olduğu açıktır. Bu dillerde kelimeler ve morfemler arasında birebir karşılıklılık vardır. Yukarıda da zikredilen Vietnam dili, bu dillere güzel bir örnek oluşturur. Bununla beraber, yelpazenin ters ucunda yer alan hatta buraya yaklaşabilen bir dil bile mevcut değildir. Kelime ve cümlenin bağımsız kimliklerini koruyarak mümkün olduğunca çok sayıda morfemi, tek kelime içine tıkmanın zorunlu olduğu dil yoktur. Mesela Eskimo dilinde, çok sayıda morfemden oluşmuş tek kelimelik cümlelere rastlamak olağandır, aynı şekilde birden fazla kelimeden oluşmuş cümlelere de sıklıkla rastlanır. Morfemleri tek kelimede toplamanın mümkün olmadığı durumlar da vardır. Yukarıda belirtildiği gibi, sözlük morfemlerini bir kelime içinde birleştirmek Eskimo dilinde mümkün değildir. Bu yüzden verilen bir sözlük morfeminin gramer morfem karşılığı yoksa, bu morfemin başka sözlük morfemleriyle tek kelime oluşturması söz konusu olamaz. Chukchi dilinde her ne kadar sözlük morfemlerini birleştirmek mümkünse de, bunun üzerinde çok şiddetli sınırlamalar mevcuttur: örneğin geçişli bir öznenin (ve birçok geçişsiz öznenin de) fiille birleştirilmesi mümkün değildir. Böylece üç kelimeden oluşmuş bir cümleyi, *tumve kupren nantə vatən* 'Arkadaşlar ağı kurdu' (açılımı arkadaşlar ağ kurmak), belirtili nesnenin dahil edilmesiyle ikiye indirmek mümkündür (*tumvət koprantəvatv?at*). Öznenin 'arkadaşlar', üç sözlük morfemini içeren tek bir cümle oluşturacak şekilde dahil edilmesi ise, mümkün değildir. Bireşim (synthesis) indeksi böylece, ideal çözümleyici (analytic) tipten bireşim yönünde sapma derecesi indeksi olarak görülebilir.

Bireşim indeksinin pratik uygulaına uğraşlarında bile (örn. morfem sayısını kelime sayısına bölerek) ortaya çıkan problemler,

morfolojik tipolojinin teorik temellerine daha ileri seviyede dikkat harcanması gereğine işaret eder. Belki de en açığı ve literatürde en geniş şekilde tartışılanı, kelime sınırlarını ve dolayısıyla cümledeki kelime sayısını tespit problemidir. Vietnam dilinde bile bu problem, *bat dau* 'başlamak' (tek mi yoksa iki kelime mi) ifadesinde dikkatimizi çekmişti. Kelime için yapılan 'en küçük bağımsız şekil' tanımı, bize bir hayli yol aldırsa da, bireysel morfemler her zaman en küçük bağımsız şekiller değildir. Çokbireşimliliğin bol olduğu dillerde, vurgusuz zamirler gibi problemler ortaya çıkabilir (örn. İngilizce *the man*'deki belirlilik artikeli veya Fransızca *je le vois* 'Onu görüyorum (açılımı ben onu görüyorum)'daki vurgusuz zamirler). Burada imlada bağımsız yazılmalarına rağmen, *the, je* veya *le* şekillerinin bağımsız şekil olarak kabul edilmeleri, yani tek başlarına telaffuz edilmeleri –dilbilimcileri hariç tutarsak– zordur. Fakat *je le vois*'nin tek kelime mi yoksa üç kelime mi sayılacağı, Fransızca'nın bireşim indeksi için büyük önem taşır.

Bireşim indeksi için diğer bir problem, bir dildeki sıfır veya portmanto morfemleri saymaya kalktığımızda ortaya çıkar. İngilizce'deki çokluk şekil *cat-s* 'kediler', açıkça iki morfemdir, fakat teklik *cat* 'kedi' tek morfem midir, yoksa sözlük morfemi *cat* ve ilaveten gramer morfemi *sıfır*'dan oluşan iki morfem midir? Diller karşılaştırıldığında, bu konudaki istatistiklerin önemini dikkate alacak bir karar ortaya konacaktır. İngilizce *cat* bir morfem ise, bu durumda, İngilizce bireşim seviyesinde bir azaltmaya giderek Rusça'ya benzeyecektir, (Rusça'da teklik *košk-a* 'kedi', çokluk *košk-i* 'kediler'de olduğu gibi bünyesinde bir ek bulundurur). İspanyolca *cantas* 'Şarkı söylüyorsun' gibi bir fiil şeklinin analizini yaparken, bu kelimeyi iki morfemli olarak mı (kök *cant-* veya *canta-* ve ek *–s* veya *–as*), yoksa bütün kategoriler tek bir ekte (2. şahıs, teklik, şimdiki zaman, işaret kipi, birinci tip çekim) toplanmış olarak mı (bu da sözlük morfemiyle birlikte toplam altı morfem eder) inceleyeceğiz? Zorlamayla da olsa tutarlı bir karar verilebilir, fakat bu karar, çok yoğun portmanto morfemlerin kullanıldığı İspanyolca gibi bir dil ile, eklemeli bir dil olan Türkçe (sıfır morfemlerin sayımı konu-

su hariç, bir kelimedeki morfemlerin sayısı hususunda bir tartışma yok gibidir) arasındaki karşılaştırmayı kökten değiştirecektir.

Şimdi kaynaşma indeksine dönelim ve önceden belirttiğimiz eklemeliliğin iki unsurunu hatırlayalım: morfemlerin ayrılabilirliği ve değişmezliği. Bunlardan ilki, eklemeliliğin ele alınmasında daha önemlidir, fakat ikincisi de özellikle eklemeliliğin kaynaşma ile tartışılmasında (ne de olsa kaynaşma indeksinin yaptığı budur) göz ardı edilemez. Burada eklemeliliği model olarak alabiliriz: açıkça ayrılabilen ve değişmeyen morfemler. Kaynaşma indeksini de bu modelden bir sapma olarak tanımlayabiliriz. Bu modelden en uçta bir sapma, değişik biçimlenme (suppletion) olacaktır. Bunda kesinlikle ne ayrılabilirlik ne de değişmezlik vardır, örn. İngilizce *go*'nun 'gitmek' geçmiş zaman şekli *went* 'gitti'. Böylece ideal kaynaşma tipinin temsilcisi olan bir dil, bütün morfolojisini değişik biçimlenmeler şeklinde ortaya koyacaktır. Aynı zamanda ideal bir yüksek bireşim indeksine sahipse, bu durumda, dildeki her cümle, diğer cümlelerden tamamen ve ayrıştırılamayacak şekilde farklı olacaktır. Bir dilin sonsuz sayıda cümle içerdiği dikkate alınırsa bu, uygulamada imkansız olan bir şeydir. Pratikte bireşim indeksi yükseldikçe eklemeliliğin kaynaşmaya oranı da yükselmek zorundadır. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, ideal kaynaşmalı-çok birimli dil diye bir şey olamaz. Bu, yalınlamalı ve eklemeli yapıyı temel alıp, bunlardan sapmaların iki indeks tarafından değerlendirileceği bir tarzın avantajlarını gözler önüne serer.

Şimdi, önce ayrılabilirlik (segmentability) sonra da değişmezlik (invarience) açısından kaynaşmalı (fusion) indeksin iç yapısındaki problemlere bir göz atalım. Ayrılabilirlikle ilgili problem, onun bir "ya hep ya hiç" sınıflaması olmayıp, tam tersine bununla ilgili derecelendirilmeyi bünyesinde barındırmasıyla ilgilidir. Yukarıda verilen Türkçe isim çekiminde, ayrılma her durumda çok açıktı. Macarca'daki çekime baktığımızda ise, durumun bu kadar açık olmadığını görürüz. Bu, *ház* 'ev', *asztal* 'masa' ve *folyó* 'nehir' kelimelerinin aşağıdaki teklik, çokluk, yalın ve belirtme halleri çekimlerinde görülebilir.

Yalın teklik	*ház*	*asztal*	*folyó*
Belirtme teklik	*házat*	*asztalt*	*folyót*
Yalın çokluk	*házak*	*asztalok*	*folyók*
Belirtme çokluk	*házakat*	*asztalokat*	*folyókat*

En azından *ház, asztal* ve *folyó*'dan oluşan sözlük morfemleri, *–t* belirtme eki ve *–k* çokluk ekinin varlığı açıktır. Böylece belirtme çokluk şekillerinin üç morfemden oluştuğu da, aynı şekilde açık hale gelir. Belli olmayan şey ise, belirtme ve çokluk ünsüzünün takip ettiği, fakat yalın ve teklik şekillerde görülmeyen bir ünlünün yer aldığı bu örneklerde, morfem sınırının nereden çekileceğidir. Kısacası *házat*'ı, *ház-at* veya *háza-t*; *asztalokat*'ı, *asztal-ok-at* veya *asztalo-ka-t* ya da *asztalo-k-at* şeklinde mi ayıracağımız tartışmalıdır. Bütün mantıklı ihtimaller için uygun sebepler ileri sürülebilir (yani ünlüyü köke ait olarak veya olmadan ele alan). Fakat nasıl olursa olsun ayırma problemi kaçınılmaz görünüyor. Bu durum ayırmanın net olduğu Türkçeden farklılık arz etmektedir. Fakat aynı şekilde yukarıda verilen Rusça örneklerden de farklılığı söz konusudur, çünkü Macarcada konu edilen her bir morfemin bir anlam içeriği vardır (yani belirtme *–t*, çokluk *–k*). Rusçada ise eklerdeki parçalar, sayıyı veya hali işaret ediyor diye tanımlanamaz. Yine de biz, bir yolunu bulup, kolaylıkla ayrılabilirlik ile ayrılamazlık arasında bir ara dereceyi burada işaret etmek istiyoruz.

Eğer değişmezlik, eklemeli morfolojinin ayrıca bir özelliği olarak ilave edilirse, bu, ara haller problemini daha içinden çıkılmaz bir duruma sokar. İlkin ayrılabilirlik ve değişmezliğin gerçekte birbirinden farklı olduğunu göstermeliyiz. Türkçede morfemler genelde hem kolaylıkla ayrılabilir hem de değişmezdir, fakat bunun bazı istisnaları vardır. Özellikle fiillerdeki birinci şahıs çokluk eki kolaylıkla ayrılabilir, fakat temelden farklı iki şekli mevcuttur: *-ız* ve *–k*. Bunlar farklı zaman-görünüş-kip şekillerinde kullanılır, krş. geniş zaman *yap-ar-ız*, şart *yap-sa-k*. Bir değişmezlik problemi vardır, fakat ayrılabilirlikle ilgili bir sorun yoktur. Buradaki örnekler, Rusça'daki çekimden daha çok (Rusça örneklerde ne ayrılabilirlik

ne de değişmezlik vardır), Türkçe isim çekiminde gördüklerimizden ise daha az eklemelidir.

Bazı durumlarda görülen morfemlerdeki çeşitlenme, ele alınan dilin genel fonoloji kuralları içerisinde bütünüyle tahmin edilebilir. Mesela Türkçede ünlü uyumu kuralları, *adam-lar* ve *ev-ler* kelimelerindeki farklı çokluk şekillerini kolayca açıklar (ünlü uyumu, aynı kelime içinde ön ve arka ünlülerin birlikte bulunmasını yasakladığı için, arka ünlüden sonra *–lar*, ön ünlüden sonra *–ler* gelir). Bu çeşit örnekler elbette değişmezliğin ihlali olarak düşünülmemelidir, çünkü morfemin çeşitlenmesi, dilin diğer kurallarının kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkar. Diğer durumlarda ise morfemin şeklindeki çeşitlenme tahmin edilebilirlik ve çeşitlenme derecelerinde, birtakım ara değerlerden ilerleyerek, sonunda değişik biçimlenmeye varan bir süreci temsil eder. Böylece İngilizce *divine-divinity* (okunuşu, divayn-diviniti) ve *strong-strength* (okunuşu, strong-strengkth) çiftlerinde görülen vurgulu ünlü değişmesi, değişkenler arasındaki fonetik mesafe ile karşılaştırılabilir. Fakat ilk değişikliğin tahmini, morfolojik açıdan mümkünken, diğeri, tamamen özel durumla ilgilidir.

Uygulamada ortaya çıkan problemlerin güzel bir örneği, yakın genetik akraba olan Fince ve Estoncanın isim çekiminin karşılaştırılmasında ortaya çıkan kaynaşma indeksinde görülür. Evvela Fince *jalka* 'ayak' ve *lippu* 'bayrak' şekillerine bir göz atalım:

Yalın teklik	*jalka*	*lippu*
İlgi teklik	*jala-n*	*lipu-n*
Parçacıl teklik	*jalka-a*	*lippu-a*
Parçacıl çokluk	*jalko-j-a*	*lippu-j-a*

Buradaki sınırlı veri ışığında, ayrılabilirlik, problem teşkil etmez: çokluk eki *-j*, ilgi eki *–n*, parçacıl eki *–a*. Morfemin şeklinde çok küçük bir değişiklik söz konusudur: *k* – Ø (sıfır) ve *pp* – *p* ünsüz değişmeleri, genellikle (daima değil), hece yapısı kuralları çerçevesinde olağandır (her bir çiftin ikinci üyesi, kapalı hecede ortaya çıkar). *Jalkoja*'daki *o*'nun mevcudiyeti, morfolojik olarak açıklanabilir (fonolojik olarak değil). Estoncadaki durum ise çok farklıdır:

Yalın teklik	*jalg*	*lipp*
İlgi teklik	*jala*	*lipu*
Parçacıl teklik	*jalga*	*lippu*
Parçacıl çokluk	*jalgu*	*lippe*

Bu şekiller, her ne kadar yukarıda verilen Fince proto şekillerden gelse de artık ayrılabilirlik veya değişmezlik özelliği taşımazlar. Etimolojik açıdan bütün şekiller kökün değişik yansımalarıdır, yani her biri ayrılabilirlikten uzaktır. Fonetik açıdan her bir kelimenin dört şekli arasındaki nöbetleşme, tahmin edilebilirlikten tamamen uzaktır. Kelime sonu ünlülerini ayırmada değişik bir yol tutup, bunları hal eki veya hal-sayı eki olarak alırsak, bu durumda kökteki çeşitlenme derecesi azalacaktır. Çünkü bu çeşitlenme eklere geçmiş olacaktır. Parçacıl teklik eki *jalg*'dan sonra *–a*, *lipp*'ten sonra ise *–u* olacaktır. Bu örnek, ayırmanın açık işaretlerinden çok, zayıf izler taşıyan Estonca gibi dillerin morfolojik sistemine bir kaynaşma indeksi tayin etmenin taşıdığı problemleri ortaya çıkarmakla kalmaz, ayrıca kısa bir zaman diliminde, bir dilin morfolojik tipolojisinin açık eklemeli bir yapıdan, güçlü bir kaynaşmalı yapıya geçebileceği olgusuna da dikkatimizi çeker.

Tartışmamızı morfolojik tipolojinin birbirinden bağımsız iki temel indekse ihtiyaç duyduğunu söyleyerek özetleyebiliriz: kelimedeki morfem sayısını ölçen bireşim indeksi (yalınlayan dillerde düşük, çok bireşimli dillerde yüksek) ve kaynaşma indeksi (ekleme ve kaynaşma arasındaki farkı ölçer). Bu indeksleri ölçerken pratikte çok çeşitli problemler ortaya çıkar, özellikle kaynaşma indeksi gerçekte mantıken bağımsız iki parametreye işaret eder: morfemlerin ayrılabilirliği ve değişmezliği. Morfolojik tipoloji çalışmalarının uzun tarihine rağmen, birçok temel problemle henüz yüzleşilmediği açıktır. Bu da, morfolojik tipolojide konuşmayı bırakıp uygulamaya geçince, neden böyle birçok büyük problemle karşılaşıldığını açıklar.

Morfolojik tipoloji bir amaca hizmet ediyor olsa da, morfoloji dışı diğer parametrelerle etkileşimi konusunda önemli bir tipolojik parametre (ya da parametre grubu) sayılabileceği konusu hâlâ tar-

tışmaya açıktır. Şüphesiz tanım itibarıyla, morfolojik tiplerin etkileşim içinde olduğu birkaç parametre mevcuttur. Mesela 8. bölümde ele alacağımız ettirgen yapı tiplerinden biri, morfolojik ettirgenliktir. Bunda her biri tek kelime olan ettirgen yapı, morfolojik eşiti olan ettirgen olmayan bir yapıyla bağlantılıdır, örn Türkçe *öl-mek*'ten *öl-dür-* 'ölümüne sebep olmak'. Elbette böyle bir ettirgen yapı, ancak yalınlamalı olmayan bir dilde var olabilir. Bu yargıya, yalınlayan tipin tanımında yer alan, morfolojisiz dil olma özelliğinden ulaşırız, yoksa yargı mantıken bağımsız parametreler arasındaki bir ilişkiyi göstermez. Sonuç olarak söyleyebileceğimiz şudur, morfolojik tipoloji, dil tipolojisinde sağlam fakat sınırlı bir yere sahiptir ve ümit edilir ki, genel dilbilim kitapları bunun, dillerin tipolojik sınıflamasında tek veya en iyi yol olduğu gibi yanlış yönlendirmeler vermeye devam etmez.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

Dil tipolojisine yaklaşımların genel bir değerlendirmesi, dil tipolojisindeki tarihi çalışmaların ayrıntılı bir özeti ve kaynakça için Greenberg (1974)'e bakınız. Evrensellikler ve tipoloji arasındaki ilişkiyi ele alan düşüncelerimde Keenan (1978)'dan etkilendim, bu eser konuyu aydınlatan, açan bir çalışmadır.

"Temel söz sırasında özne genellikle nesneden önce gelir" evrenseli, Greenberg (1966b, 110)'de 1 numaralı evrensellik olarak yer alır. Nesnenin sonda olduğu dillere işaret eden hazırlık materyali, Derbyshire ve Pullum (1981)'de bulunabilir.

Hanunoo renk adları üzerindeki bilgi, Conklin (1955)'den alınmadır. Renk hedefi evrensellikleri üzerine yayımlanan ilk eser, Berlin ve Kay (1969)'ın eseridir. Bu eser, birçok eleştiri almış ve bunların sonucunda yeniden basılmıştır. Kitaptaki sonuçlar en azından evrensel eğilimler olarak geçerliliklerini korur. Algılama hususundaki açıklama Kay ve McDaniel (1978)'de bulunabilir. Bu kitap ayrıca renk terminolojisi, algılama, karmaşık setleri ve prototipleri kullanan dilbilim teorileri konusunda yeni çalışmaları da ele alır.

Batı Afrika dillerini katmasa da, ton kuralları evrensellikleri, Hyman ve Schuh (1974)'un eserinde tartışılır. Dixon (1977, 110-112) Yidiny dilindeki canlıya işaret konusunu ele alır.

Schlegel kardeşlerin eserini temel alarak, morfolojik tipoloji konusunu işleyen klasik bir çalışma, Humboldt (1836)'un kitabıdır. Çok bireşimliliği ilave ederek dört katlı tipolojiyi kuran da Humboldt'un kendisidir. Chukchi örneği Skorik (1961, 102)'ten, Sibirya Yupik Eskimo örneği Jakobson (1977, 2-3)'dandır.

Burada kullanılan morfolojik tipoloji yaklaşımı, Sapir (1921)'e çok şey borçludur. 6. bölümde Sapir'in tekniği ve bireşim parametrelerinden esinlenilmiştir ("teknik" kaynaşma indeksine yaklaşır). Kaynaşma ve bireşim indekslerinin ölçümü Greenberg (1960) tarafından tanıtılır. Kaynaşma ve bireşim indekslerinin ölçümünde çeşitli olasılıklar Altmann ve Lehfeldt (1973, 108-112) tarafından tartışılır. Başlığı "genel dil tipolojisi" olmasına rağmen bu kitap, hemen yalnızca ölçüm tipolojisini ele alır. Fince ve Estoncadaki ekleme ve kaynaşma konusunda ayrıntılı bir çalışma, Comrie (henüz yayımlanmadı)'de bulunabilir.

Bir veya birden çok dilin tipolojik yapılarının genel bir özetini ele alan çok çalışma vardır. Gerçekten de bu çeşit materyal, iyi yazılmış bir gramer kitabından elde edilebilir. Meillet ve Cohen (1952)'de ele alınan dil ailelerinin çoğu hakkında genel bilgiler bulunabilir (genişletilmiş üçüncü baskısı hazırlanmakta). Birçok dilin kısa incelemeleri (Easter İsland, Japonca ve Mandarin Çincesi) Lehmann (1978b)'de yer alır. Daha kısa ama daha çok sayıda dilin tanıtımı için Shopen (1979a, b)'e bakılabilir. Sandra A. Thompson ve John A. Hawkins'in eserine göndermeler konusu için 3. bölümdeki Notlar ve Başvuru Kaynakları kısmına bakınız.

Birçok sentaktik konunun detaylı tipolojik özeti, Shopen (çıkmak üzere)'de yer alır. Bu kitaplar elinizdeki çalışmaya ilaveten daha ileri okumalar için tavsiye edilir.

3. TEORİK ÖNŞARTLAR

Bu bölüm, bir dil evrensellikleri ve tipoloji çalışması olmaktan ziyade, alt bölümlerde ele alınan evrensellikler ve tipolojinin çeşitli görünüşleri üzerine yapılan tartışmaların bazı noktalarının genel bir sunumu görünümündedir. Fakat 3.5. alt bölüm, İngilizce ve Rusça temel cümle yapıları arasındaki bazı zıtlıkları vererek, doğrudan dil tipolojisiyle ilgili olan bölümün geri kalan kısmındaki materyalin bir sentezini sunar.

Kitaptaki ayrıntılı tartışmanın çoğu, bir şekilde yüklemlerin uyduları ile, yani bir yüklemin (genellikle fiil) alabileceği isim öbekleri çeşidi ve sayısı ile ilgilidir. Buna geleneksel gramerden şu örneği verebiliriz: *give* 'vermek' fiili, üç argüman alır, özne, nesne ve tümleç (tamlayıcı). Fiilin uydusunu tarif etmenin diğer bir yolu, *give* fiilinin bir faili (yani veren), bir katılanı (hediye) ve bir alıcısı olacağını söylemektir. Nitekim bir fiilin aldığı uyduları belirtmek için birçok terminoloji mevcuttur. Bu bölümde özellikle bu terminolojilere bir göz atacağız: semantik (anlamla ilgili) roller, pragmatik (kullanımla ilgili) roller ve gramer ilişkileri. Ayrıca morfolojik hallerin, özellikle gramer ilişkilerine ilgileri çerçevesinde, kısa bir tartışması (3.4. alt bölüm) yapılacaktır. Bu bölümün amacı, bir yüklemin argümanlarıyla oluşturabileceği birlik tiplerinin çok ayrıntılı bir incelemesini sunmak değil, tam tersine takip eden tartışmalarla bağlantısı olabilecek bazı özel konuları gün ışığına çıkarıp ele almaktır.

3.1. SEMANTİK ROLLER

Betimlemeli dilbilimindeki anlamla ilgili rollere yönelik ilginin temelinde, genellikle hal grameri çerçevesinde İngilizce'den alınmış materyalleri kullanarak yapılmış çalışmalar yatar. Bu model, önceki dönüşümlü-üretici gramer modelleri içinde hiç dikkate alınmamış bir noktayı gözler önüne serdi. Bu, Ingilizce'nin çeşitli gramer ilişkilerinin semantik rollerle çok zayıf bağlarının olduğu ve bu yüzden gramer ilişkilerine ilaveten, başka unsurların dilin semantik uydular ve sentaksının ele alınmasında gerekli olduğu gerçeğiydi. Nitekim, *John opened the door with the key, the key opened the door, the door opened* cümlelerini ele aldığımızda, *John, the key* ve *the door* öznelerinin semantik rolleri her örnekte farklıdır. Fakat bu farkı kavramakta güçlük çekeriz, güçlüğü ortadan kaldırmak için rolleri fail, araç ve katılan olarak belirlememiz gerekir. Yukarıdaki cümlelerde gramerlik ilişkileri tanımlarken *the door*'un bazen nesne bazen özne olduğunu görürüz ama anlamla ilgili rolü değişmeden kalır (katılan olarak), *the key* de aynı şekilde, bazen nesne bazen de özne olarak görünür ancak anlamla ilgili rolü hep "araç"tır. Bu gerçeğin gözden kaçırılmaması çok önmelidir.

Biraz önce tartışılan İngilizce örnekler gibi başka örneklerin de yardımıyla sorunun halihazırda bir çözümü olduğu zannedilebilir. Fakat daha geniş bir veri tabanına müracaat ettiğimizde formül ne yazık ki geçerliliğini yitirmektedir. Temel bir sorun, özellikle semantik rollerin ve bu rollerin nasıl atanacağının belirlenmesi sorunudur. Semantik rollerin belirlenmesi sorunu, literatüre yapılan her bir yeni katkı ile birlikte semantik roller listesinin büyümesinden de bellidir. Nitekim eylemin bilinçli başlatıcısı olarak tanımlanan fail ile, bu eylemi yürütmekte failin kullandığı vasıta anlamına gelen araç arasındaki farkı belirlediğimizde, *the wind opened the door* cümlesindeki *the wind* için, üçüncü bir semantik role ihtiyaç duyacağız. Çünkü doğal bir güç olarak *the wind*, ne bilinçli bir başlatıcı ne de bilinçli bir başlatıcı tarafından kullanılan bir araçtır. İkinci problem ise, *John rolled down the hill* gibi bir cümleyi ele aldığımızda ortaya çıkar: burada *John*'u, *Mary rolled John down the hill*

cümlesinde olduğu gibi, sadece bir katılan olarak düşünmek yanlış olacaktır. Çünkü ilk cümlenin muhtemel yorumlarından biri de, *John*'un tepeden yuvarlanma hareketini bilinçli olarak başlattığıdır. Diğer taraftan, *John*'u sadece bir fail olarak sınıflamak da, aynı şekilde yanlış olacaktır, çünkü *John* aynı zamanda yuvarlanma hareketine maruz kalandır.

Kitaptaki amacımız farklı olduğundan, semantik rolleri sıralama ve tayin etme problemlerine genel çözümler bulmaya çalışmayacağız. Dikkatimizi aşağıdaki daha sınırlı iki hedefe yönlendireceğiz (diğer taraftan tezlerimizi ifade ederken sık sık hal grameri terimlerinin gayriresmî kullanımına müracaat edeceğiz). İlk olarak tartışmamız semantik rollerin toplamı içinde, sınırlı bir sahada kalacaktır; yani fail, güç, araç, tecrübe eden ve katılan (temelde işaretlenmemiş olarak değerlendirilir, diğerleri ise esas olarak katılandan ayrılmaları oranında tanımlanır) gibi rollerin ilgili olduğu saha ile tartışmamızı sınırlandıracağız. İkinci olarak semantik bir rolün evrensel semantik roller listesinde bir yer bulması için, en azından bir dilin bu semantik fark için bazı gramerlik ilişkiler sergilemesi gerektiğini varsayacağız. Uygulamada bu, semantik rolün kabulü için gerçek bir dilden kanıt gerektiği anlamına gelir. Bu tavır, muhtemel anlam farklılıklarını içeren semantik roller sayısının oldukça fazla çıkması problemini ortadan kaldıracaktır. Fail, güç, araç ve katılan arasındaki ilişkilerle ilgili olarak vurgulamak istediğimiz en önemli husus, bunun ayrı bir semantik ilişkiler seti olmadığı, tam tersine farklı noktalar boyunca etiketler sergileyen bir sürekli dizi olduğudur. Bu sürekli dizi, bütünüyle bir kontrol dizisi olarak düşünülebilir. Biz farklı etiketler seti yerine, resmî olmayan durumlar haricinde, yukarıdaki "sürekli dizi" terimini kullanacağız. Bu yüzden bizim görevimiz, kontrol terimleri farklılıklarının bir veya daha çok dilde biçimsel yansımalarının bulunup bulunmadığını araştırmak, bilinçli bir başlatıcı (*John opened the door*'daki *John*), bilinçsiz bir başlatıcı (*the wind opened the door*'daki *the wind*), bilinçsiz bir araç (*John opened the door with the key*'deki *the key*) ve eylemden etkilenen varlık (bütün örneklerdeki *the door*) arasındaki anlam farklılıklarını ortaya koymak olacaktır.

We fell to the ground gibi bir İngilizce cümleyi alırsak, incelediğimiz kontrol derecesini gösteren bir gramerlik işaret olmadığını görürüz: kasıtlı olarak düşmüş olabiliriz (tam kontrol), dikkatsizlik yüzünden düşmüş olabiliriz (potansiyel kontrol uygulamaya geçmemiş), veya istemeyerek zor bir çevreye sürüklenmiş ya da itilmiş olabiliriz (kontrol yok). Bazı dillerde ise, bu çeşit yapılar arasındaki farkı ifade etmek mümkündür. Mesela Bats dilinde İngilizce cümleyi iki şekilde tercüme etmek mümkündür: (1) absolutif halde geçişsiz bir özne ile, (2) daha az yaygın olan (genellikle geçişli özneler için saklanan) ergatifte (eş işlevsel) geçişsiz bir özne ile.

Txo (ABSOLUTİF) naizdrax kxitra. (1)
Atxo (ERGATİF) naizdrax kxitra. (2)

Fark tamamen kontrol edilebilen bir kimlik sergiler: (2.) tip, anlatılan olayda bizim daha çok kontrolümüz olduğunu ima eder, bizim kasıtlı düştüğümüzü ya da kontrole sahip olduğumuzu, fakat bunu uygulamayı başaramadığımızı ifade eder. Hatamız olmayarak yuvarlandığımız bir durumu tasvir için (2.) tip kullanılamaz. Temelde aynı farkı yakalama, Chickasaw dilinde de söz konusudur, buradaki tek değişiklik, farkın eylem üzerindeki farklı şahıs ve sayı ekleri tarafından gösterilmesidir:

Sa-ttola (3)
Ittola-li (4)

İkisi de İngilizce'ye *I fell down* şeklinde çevrilebilir, fakat (4), işaretlenmiş şekildir, düşme işinin bilerek yapıldığını gösterir. Farklı kontrol dereceleriyle ilgili bu ayrımlamalar, bütün dünya dillerine düzensiz bir şekilde dağılmış halde bulunurlar. Fakat hal, işaret ve fiil uyum sistemlerinin tamamen genel olduğu, yani morfolojinin bu parçasının tamamen ve sadece semantik roller tarafından belirlendiği bir dilden henüz haberdar değiliz. Bats dilinde bu zıtlık çok küçük (ve görünüşte gittikçe önemini kaybeden) bir geçişsiz fi-

iller grubuna özeldir, ayrıca sadece birinci ve ikinci şahıs zamirleriyle kullanılır. Chickasaw dilinde kontrol derecesiyle tamamen ilgisiz olarak, belirli bir ek grubunu şart koşan çok sayıda fiil vardır, örn. *ĩla-li* 'Ben farklıyım'. Burada benim kasıtlı olarak farklı olduğuma dair bir işaret yoktur.

Kontrol derecesindeki farklılıkların diller boyunca çok sık olarak ortaya çıktığı bir diğer saha da, ayrıntılarıyla 8. bölümde tartışılacak olan ettirgen yapılardır. Şimdilik eylem kendisine yaptırılan (causee) tarafından alıkonulan kontrol derecesinin, semantik rolü kodlamakta kullanılan değişik hallere bağlı olarak farklılaştığını gösteren örnekleri vermekle yetineceğiz. Mesela Japoncada "Taro Ziroo'yu gönderdi" cümlesini çevirmenin iki yolu vardır, ilkinde Ziroo belirtme halindedir (son çekim edatı *o*), ikincisinde ise son çekim edatı *ni* (çok farklı semantik roller için kullanılır, örn. alıcı, yer, araç) kullanılır.

Taroo ga Ziroo o ikaseta. (5)
Taroo ga Ziroo ni ikaseta. (6)

Fark, (6)'nın Ziroo'ya daha büyük kontrol, (5)'in ise, daha az kontrol yüklemesinde yatar. Mesela (5) "Taroo Ziroo'yu gitmeye zorladı" anlamına gelirken, (6) "Taroo Ziroo'yu gönderdi, onu gitmeye ikna etti, nazikçe isteyerek gitmesini sağladı" anlamlarına gelir. Geçişli fiilin ettirgenliğiyle ilgili benzer bir özellik aşağıdaki Kannada örneklerinde de görülebilir:

Avanu nanage (YÖNELME) *bisketannu tinnisidanu.* (7)
"Benim bisküvi yememe sebep oldu (beni besledi)."

Avanu nanninda (VASITA) *bisketannu tinnisidanu.* (8)
"Bana bisküvi yedirdi."

7. cümle, eylem kendisine yaptırılanın (causee) kontrolünün az olduğunu veya hiç olmadığını ima eder. Bir bebeği veya açlık grevinde olan birini beslerken kullanılması uygun olur. 8. cümle ise,

eylemi yaptıranın dolaylı olarak eylem kendisine yaptırılanı etkileyip, bisküviyi yedirmesini ifade eder, örn. kaba güç kullanmadan ikna etmesiyle.

Kontrol parametresinde tecrübe edenle katılan arasında hiçbir fark yokmuş gibi görünür. Çünkü genelde birinin kendi duyusal tecrübelerini kontrol etmesi söz konusu olamaz: bir şeye bakıp bakmamayı seçebiliriz ama görüp görmemeyi (mecazi anlam hariç) seçemeyiz. Bununla beraber bir nesnenin tecrübe eden olması için duyulara sahip olması, duyusal tecrübeleri almaya muktedir olması gerektiği varsayılır. Bu, tecrübe edeni katılandan ve kontrol spektrumundaki katılan dışı unsurlardan ayıran en önemli noktadır: tecrübe edenin, duyuların alımı üzerinde bir (zorunlu) kontrolü yoktur. Birçok dil, tecrübe edenleri hareketi başlatıcılar gibi değerlendirse de (örn. İngilizce *I hit the man* "Adama vurdum." ve *I saw the man* "Adamı gördüm."), diğer birçok dil de aralarındaki farkı kaydeder. Örneğin Lak dilinde yönelme hali duyusal bir fiilin öznesini ifade için kullanılırken, geçişli fiilin öznesi için de olağan ergativ hali kullanılır:

Buttan (YÖNELME) *ussu xxal xunni.* (9)
"Baba erkek kardeşi gördü."

Buttal (ERGATİF) *bavxxunnu ur ču.* (10)
"Baba atı gördü."

Ettirgen yapılar bazen tecrübe eden (experiencer) ve kendisine yaptırılan (causee) arasındaki farkı gösterir. Mesela Fransızcada geçişli fiille yapılan ettirgen yapıda kendisine yaptırılan, genellikle ya yönelme halindeki bir isim grubuyla (ön çekim edatı *à*) ya da ön çekim edatı *par* 'ile' kullanımıyla ifade edilir:

J'ai fait manger les gâteaux à/par Paul. (11)
'Paul'e kekleri yedirdim.'

Fiilin duyusal bir neticeyi ifade ettiği durumlarda ise, tecrübe eden-kendisine yaptırılan ancak yönelme halinde bulunabilir:

*J'ai fait voir les gâteaux à/ *par Paul.* (12)
'Paul'e kekleri gösterdim.'

Önceki tartışmadan, kontrol spektrumunun ve tecrübe edenle katılan arasındaki farkın canlılıkla ilgili olduğu görülebilir, fakat bu iki parametreyi ayrı tutmak büyük öneme sahiptir. Kontrol ve tecrübe eden gibi kavramlar, yüklem ve yüklemin argümanları ile olan ilişkisine işaret eder. Canlılık ölçüsü ise, (buna 9. bölümde daha ayrıntılı olarak döneceğiz) özel yapıdaki rollerinden tamamen bağımsız olarak, isim öbeklerinin kalıtımsal bir özelliğiyle ilgilidir. Nitekim isim grubu *the man* 'adam', canlılıkta daima yüksek bir derecededir; kontrol derecesi ise değişebilir, mesela *the man deliberately hit me*'de yüksek kontrol derecesine, *I hit the man*'de ise düşük kontrol derecesine sahiptir. *The man rolled down the hill* cümlesinde ise, *the man*, yoruma bağlı olarak yüksek veya düşük kontrol derecesi sergileyecektir. İlişkiler ve kalıtımsal özellikler arasındaki fark, 1 ve 2 numaralı Bats cümlelerinde de görülebileceği gibi çok açıktır: Her iki örnekte de isim öbeği "biz", canlılıkta yüksek derecededir, fakat kontrol dereceleri farklıdır. Daha genel olarak söylemek gerekirse, yüksek bir canlılık derecesi, bir isim öbeğinin tecrübe eden veya yüksek kontrol derecesi taşıyan olarak yorumlanabilmesi için gereklidir, fakat yeterli şart değildir.

3.2. PRAGMATİK ROLLER

Kullanımla ilgili ya da konuşma rolleri dediğimizde, temelde aynı bilginin veya aynı anlam içeriğinin verilen yeni bilgi akışını yansıtan farklı yapılarla ifade edilebilmesi yollarını kastediyoruz. İsim öbeklerinin kullanımla ilgili rollerde farklılıklarını gösterme-nin basit bir yolu, soru-cevap dizilerini ele almaktır:

-Who saw Bill? – John saw Bill/him. (13)
'-Bill'i kim gördü?' '-Bill'i/onu John gördü.'

-Who did Bill see? – Bill/he saw John. (14)
'-Bill kimi gördü?' '-Bill/o John'u gördü.'

Bu çeşit soru-cevaplarda, herhangi bir doğal konuşmada olacağı gibi, konuşan ve dinleyen ortak belli bir bilgiyi paylaşır, fakat paylaşılmayan başka bazı bilgiler de vardır. Nitekim 13'te soru soran, hem kendisinin hem muhatabının Bill'i tanıdığını farzederek yeni bir bilgi parçası arzu eder. Bu yeni bilgi parçası, cevap veren muhatap tarafından *John* isim öbeği olarak sunulur. Aynı şekilde 14'te soru soran, Bill'in birisini gördüğü genel bilgisinden hareket ederek yeni bir bilgi parçası ister. Bu da cevap veren tarafından *John* şeklinde karşılanır. Anlamla ilgili rollerin zıddı olarak, kullanımla ilgili rollerden bahsederken yeni bilgi, 15'teki gibi bir fiil grubu ya da 16'daki gibi bütün bir cümle olabileceğinden, sadece isim öbekleriyle sınırlandırılmış değiliz. Yine de halihazırdaki hedefler yüzünden, isim öbeklerinin kullanımla ilgili fonksiyonlarını araştırmakla yetineceğiz:

-What did Bill do? –Bill/he went straight home. (15)
'-Bill ne yaptı?' '-Bill doğruca eve gitti.'

-What happened? -Bill went straight home. (16)
'-Ne oldu?' '-Bill doğruca eve gitti.'

Kullanımla ilgili fonksiyonları tanımlamakta kullanılan terminoloji, semantik rolleri tanımlamakta kullanılandan bile daha az standart haldedir. Fark, sadece terminolojik sahada kalmaz, kavramları da kapsar. Yine de halihazırdaki maksatlar için, sadece iki ayırımı yapmak yeterli olacaktır. Bu yüzden bu ayırımları kapsayacak terminolojiyi tanıtıp, kitabın kalan bölümlerinde bu terminolojiye sıkı sıkıya bağlı kalacağız. Cümlenin taşıdığı yeni temel bilgiye, cümlenin hedefi (focus) olarak işaret edilecektir. Nitekim 13'ün hedefi *John*; 14'ün *John*; 15'in *went straight home* ve 16'nın *Bill went straight home*'dur. Soru-cevapların kullanımı, hedef farklılıklarını göstermede çok faydalıdır, çünkü sorunun doğası, cevaplayı-

cıyı (gönüllü katılımcı olduğu varsayılarak) belirli bir parçayı hedef olarak seçmeye zorlar. Bununla beraber hedef ve hedef olmayan arasındaki fark, herhangi bir cümleye uygulanabilir.

Genelde İngilizcede hedefin gramerlik bir gösterimi yoksa da bu, konuşma dilinde cümle vurgusu (tonlama çekirdeği) tarafından tayin edilmiş tonlama şeklinde açığa çıkar. Bazı dillerde ise gramerlik olarak sergilenir. Mesela Macarcada hedef, yüklemden hemen önce gelmek zorundadır (aynı şekilde özel bir soru tipinde, soru kelimesi de). Nitekim "Zoli'yi kim gördü?" sorusu, Macarcada 17 veya 18'de olduğu gibi ifade edilebilir; aynı şekilde "Vili Zoli'yi gördü." cevabı da 19 veya 20 tarafından ifade edilebilir. Diğer söz dizimleri mümkün değildir, çünkü hedefi yüklemden ayırmaları söz konusu olacaktır:

Ki làtta Zoli-t? (17)

Zoli-t ki làtta? (18)

Vili làtta Zoli-t. (19)

Zoli-t Vili làtta. (20)

(Bu örneklerde *–t* belirtme ekidir (nesne); *làtta* 'O gördü', nesne bilindiğinde kullanılır, tam bilinmiyorsa *làtott* biçimi kullanılır). Macarcada bu kural, gramerlik ilişkilerden bağımsız olarak işler; eğer hedef nesne ise, bu durumda yüklemin hemen önünde yer almak zorundadır:

Ki-t làtott Zoli? veya Zoli ki-t làtott? (21)
'Zoli kimi gördü?'

Zoli Vili-t làtta veya Vili-t làtta Zoli. (22)
'Zoli Vili'yi gördü.'

İngilizcede bile, hedefin söz diziminde belirleyici unsur olduğu bir yer vardır: özel sorular. Hedefi ifade eden *wh-* kelimesi, cümle

başında yer almak (ya da cümle başında yer alan bir isim veya ön çekim edatı öbeğinin bir parçası olmak) zorundadır. Nitekim İngilizcede nesneler, normalde ana yüklemi takip etse de, hâlâ *who(m) did Bill see?* 'Bill kimi gördü?' şeklinde yapılar kullanımdadır. Bir dil için, bu hedef ilgisini göstermek, muhakkak gerekli değildir. Çünkü Mandarin Çincesinde *Zhāngsān kàn shéi?* söz dizimini görürüz. Bu kelimesi kelimesine, Zhangsan görür kimi, şeklinde ifade edilebilir, İngilizce karşılığı *who does Zhangsan see?* (Zhangsan kimi görür?)'dir.

Tanıtmamız gereken ikinci ayırım, konu (topic) ve yüklemlik (comment) arasındaki ayırımdır. Bu farkı kavramanın en iyi yolu, yine konu seçiminin zorlandığı küçük diyaloglara bir göz atmak olacaktır. İngilizcede *and what about Bill?* 'Peki ya Bill?' gibi bir soruyla karşılaşan muhatap, *Bill*'i cevabını konu olarak seçmeye zorlanacaktır. Nitekim bir diyalog A'nın "Bill arabayı sattı" sözüyle başlarsa; B, "Peki ya John?" sorusuyla karşılık verebilir. Bu durumda A, John hakkında bir şey söyleyerek konuşmaya devam etmek zorundadır. Mesela "John motorsikleti sattı, arabasını satmadı" diyebilir. Tam tersine B, "Peki ya motorsiklet" demiş olsaydı, bu durumda A, motorsikletin konu olduğu bir karşılık vermek zorunda kalacaktı. Mesela "Bill motorsikleti satmadı", ya da "John motorsikleti sattı" diyebilirdi. John motorsikleti sattı cümlesinin her iki soruya da uygun cevap olmasından hareketle, İngilizcenin konu ve yüklemlik statülerini ayırmak için herhangi bir dilbilgisel işlevi kullanmadığını söyleyebiliriz. Bazı diller ise (mesela özel konu işaretleyicisi *wa* ile Japonca). cümlenin konusunu göstermek için işaretleyiciler kullanır.

Genelde İngilizce, konu veya hedefin dilbilgisel gösterimi için herhangi bir işaretlemeyi kullanmaz, ancak dilbilgisel olarak işaretlenen sınırlı sayıda konu ve hedef çeşitleri mevcuttur. Bunlar zıtlaşmalı (contrastive) konu ve hedeflerdir; sınırlı bir konu veya hedefler grubundan, bir konu veya hedef seçmek istendiğinde kullanılır. Konularla ilgili alanda bu, İngilizcede ve özellikle konuşma İngilizcesinde, konu olan isim öbeğini öne alarak gösterilir: *John, I*

know (John'u tanıyorum, tanıdığım John). Burada kastedilen şudur: muhtemel konu grubunu teşkil eden çeşitli unsurlardan biri, yani John adlı tanıdığım birisi var, diğerlerini tanıyıp tanımadığımı ise bildirmiyorum. Hedefle ilgili olanda ise yapı, cümle başı *it's X that* (o X ki) şeklindedir. Burada X, hedeflenen isim öbeğini temsil eder. Nitekim biri bana birçok kitap gösterir ve hangi kitabı istediğimi sorarsa bunu, *it's that one over there that I want* (Şu, istediğim şuradaki) şeklinde cevaplayabilirim. Bununla beraber, İngilizcede genel konu ve hedef yapıları mevcut değildir. Bu yüzden hedef ortaçlı yapılar (relative clause) olsa bile, bu bölümde ortaçlı yapılar hakkında konuşacağız diyerek, yeni bir bölümü takdim etmek uygun olmaz.

Kullanımla ilgili (pragmatik) rollerde (anlamla ilgili olanlardaki gibi) ilgilendiğimiz şey, isim grubu argümanları ve bunların yüklemleriyle aralarındaki ilişkilerdir, isim öbeklerinin içsel özellikleri değildir. Bu, bir taraftan konu ve hedef, diğer taraftan da belirlilik ve belirsizlik arasındaki farkı layıkıyla göstermek için çok gereklidir. *What did you see?* 'Ne gördün?' sorusunu cevaplarken, hedef, belirli de belirsiz de olabilir, yani *I saw the dog* 'Köpeği gördüm' veya *I saw a dog* 'Bir köpek gördüm' cevap olabilir. İlk cümle, muhatabın konuşmada adı geçen köpeği bildiğini varsayan cevaplayıcı tarafından kullanılacaktır, yani bu köpek önceki konuşmada da zikredilmiş ise kullanılacaktır. İkinci cümle, belirsiz artikelli olanı, tanımanın yapılamayacağını varsayan cevaplayıcı tarafından kullanılacaktır. İlk durumda *the dog* 'köpek' bir anlamda eski bilgidir ve hem konuşmacı hem de işiten tarafından bilinen bir varlığa işaret eder. Önemli olan isim öbeğinin kendi kullanımıyla ilgili doğası değil, cümlenin geri kalan kısmıyla olan kullanım ilişkisidir: Konuşucu-işiticinin ortak bilgisinde köpeğin varlığı zaten bellidir, yeni olan, bu varlığın benim gördüğüm eyleme olan ilişkisidir. *a dog*'lu cevapta ise, bahse konu olan köpek, hem ilk defa sunulmakta hem de benim görmemle ilk defa ilgi kurmaktadır. Yeni bilgiye ilişkin verilen terimler, isim öbeğinin kullanımla ilgili kalıtımsal ve ilişkiye dayalı özellikleri arasındaki fark yüzünden kafa

karıştırıcıdır. Bu potansiyel karışıklıktan kaçınmak için biz, kalıtımsal terimlerde belirli/belirsiz, ilişkiye dayalı terimlerde ise konu ve hedef tabirlerini kullanıyoruz.

3.3. GRAMATİKAL İLİŞKİLER

İngilizcenin ve diğer birçok dilin sentaks incelemelerinde, anlam ve kullanımla ilgili rollere ilaveten, bir isim öbeği ve onun yüklemi arasında oluşmuş, saf sentaktik ilişkilerin mevcut olduğu varsayılır. Bu sentaktik ilişkiler, her ne kadar anlam ve kullanımla ilgili olan ilişkilerle bağlantılı olsa da, gerçekte onlardan farklıdır. Bu ilişkiler, sentaktik ilişkiler olarak adlandırılabilir, ancak dilbilgisel ilişkiler terimini kullanmak gelenekselleşmiştir. Elinizdeki kitapta da dilbilgisel ilişkiler terimi kullanılacaktır. Burada dilbilgisel teriminin dar manada, sentaktik anlamında, kullanılmadığı hatırdan çıkarılmamalıdır. Geleneksel ve yeni literatürün teklif ettiği dilbilgisel ilişkiler şunlardır: özne, nesne ve tamlayıcı (tümleç).

Anlamla ve kullanımla ilgili rollerin fonksiyonu, dilin anlamsal ilişkileri ifade etme ve onları, bilgi akışı terimleri içerisinde bir şekilde paketleme ihtiyacı bağlamında kolaylıkla anlaşılabilir. İnsan dilinin niçin dilbilgisel ilişkilere ihtiyaç duyduğu ya da daha genel olarak, insan dilinin niçin sentaksa gerek duyduğu (dilbilimcinin kastettiği sentaks) ise, daha az açık olan kısımdır. Her şeyin anlam ya da kullanım terimleri çerçevesinde açıklanması ve sentaksın bir kenara bırakılması hususunda birçok girişim yapılmıştır, ancak, söz konusu girişimlerin hiçbiri başarıya ulaşamamıştır. Bu yüzden dildeki sentaksın varlığı bir gerçekliktir ve anlamla ya da kullanımla ilgili düşük seviyelere indirgenemeyecek kadar yoğun dilbilgisel ilişkilere sahiptir. Biz de bu tip dilbilgisel ilişkilerin varlığını kabul ediyoruz, fakat dilbilgisel ilişkiler üzerindeki birçok yeni çalışmadan farklı olarak (özellikle Göreceli Gramer'den), sentaksın bütününün ancak anlam ve kullanım bilimiyle olan ilişkileri çerçevesinde anlaşılabileceğini, daha açık olarak dilbilgisel ilişkilerin kullanım ve anlamla ilgili rollerle birleştirilmedikleri müddetçe anlaşılamayacaklarını düşünüyoruz. Bu konu 5. bölümde dilbilgisel ilişki-

lerden birini, özneyi ele alırken, daha ayrıntılı olarak gözler önüne serilecektir. Şimdilik dilbilgisel ilişkilerin birçok cephesinin, anlam ve kullanımla ilgili rollerle ilişkilendirilmesi sonucu anlaşılabileceğini söylemek yeterli olacaktır. Mesela öznelik durumunun birçok yönü ancak fail (agent) ve konunun (topic) kesiştiği bir özne prototipi dikkate alınarak anlaşılabilir.

Dilbilgisel ilişkiler üzerinde yapılmış birçok çalışma, belli dilbilgisi ilişkilerini genel teori tarafından verilmiş hazır oluşumlar olarak değerlendirir (özellikle özne, nesne, tamlayıcı ve diğer yüklemle bağlantılı nesne dışındaki isim öbekleri). Elinizdeki çalışmada farklı bir yaklaşım denenir, verilen bir dilde bir dilbilgisel ilişkinin var olduğu iddiası, hem bu dilin iç yapısı hem de diller arası karşılaştırma tarafından kanıtlanmalıdır. İç yapı tabiriyle, mantıken bağımsız birçok kriterin kurulabilir olmasını ve bunların dilbilgisel ilişkileri, sentaks açısından taşıdıkları önem çerçevesinde, tanımlamaya yardım etmesini kastediyoruz. Diller arası karşılaştırma tabirinde problem daha karmaşıktır ve takip eden satırlar ancak bir teklif mahiyetindedir. Farklı dillerde bağımsız olarak kurulmuş dilbilgisel ilişkilere aynı adı vermek için, yeterli derecede birbiriyle örtüşen ilişkiler söz konusu olmalıdır (mesela, çeviri karşılıklarında yer alan terimlerde).

Dilbilgisel ilişki olarak ele alınan bir örneği deliller ışığında değerlendirip gerçekte dilbilgisel bir ilişki olmadığını ortaya koymak, bunu göstermenin bir yolu olabilir (mesela, İngilizcedeki tamlayıcı). Birçok geleneksel gramerde tamlayıcı terimi oturmamıştır. Tamlayıcının bir ön çekim edatı olmaksızın nesnenin önünde gelebileceği (*I gave John the book*'ta olduğu gibi), ya da bir ön çekim edatıyla nesneyi takip edeceği söylenir (*I gave the book to John*'da olduğu gibi). Bunlar daha çok, aynı semantik rolün farklı sentaktik kodlanmaları olduğundan, tamlayıcı teriminin kullanımı, bir dilbilgisel ilişkiden ziyade bir semantik role işaret etmektedir (daha yeni terminolojiyle alıcı). Anlam benzerliğini bir tarafa bırakırsak, *John* ve *to John* isim/öncekim edatı öbeklerinin, çok az ortak noktaları olduğu açıktır. Edilgen yapının özneleri olma durumunda ve sergiledikleri

farklı yeteneklerin zıtlaşmasında bu fark görülebilir. *John was given the book* olur, fakat **John was given the book to* olmaz.

Tutucu Göreceli Gramer, bu güçlüğü bilinçli olarak görmezden gelecek ve *I gave John the book* versiyonundaki isim öbeği *John*'un, anlamla ilgili rolüne rağmen, nesne olduğunu, *I gave the book to John* versiyonundaki aynı öbeğin ise, daha sınırlanmış bir şekilde tamlayıcı olduğunu iddia edecektir. Bu değer biçmede ayrı bir dilbilgisel ilişki olarak tamlayıcının kanıtı açık değildir. *give* 'vermek' fiiliyle kullanıldığı zaman tamlayıcı farklı iki yapı tipi arasındaki bir nöbetleşmeye izin vermektedir. Tamlayıcının paraleli olarak, diğer yapıda nesne görevinde bir isim öbeği karşımıza çıkacaktır. Bununla beraber bu ölçüt, mantıken bağımsız ölçütler setine olan ihtiyacı karşılamaktan uzak olarak, iki noktada başarısızlığa mahkumdur. Ilki, söz konusu nöbetleşmenin geniş ölçüde sözlük (leksikal) şartlarına bağlı olmasıdır. Bu yüzden doğal olarak, tamlayıcı bulacağımızı umduğumuz birçok yapıda, ön çekim edatı *to*'suz bir seçenek imkansızdır. Mesela, *I attribute our failure to his malevolence* ve **I attribute his malevolence our failure* cümlelerini aldığımızda, bu itirazın *attribute*'ın argümanı *to*'nun tamlayıcı olmadığı ileri sürülerek cevaplanması mümkündür (fakat dönüşüm riski unutulmamalıdır). İkinci olarak bu nöbetleşme, sadece farazi tamlayıcılara uygulanmakla kalmaz, çıkar (benefactive) görünüşlülere de sirayet eder (mesela, *I bought this book for John* ve *I bought John this book* arasındaki nöbetleşme). İngilizcede çıkar görünüşlülerin, tamlayıcıların bir alt sınıfı oldukları söylenerek problem ortadan kaldırılabilir fakat sonrasında daha ağır sorunlar belirir. Çünkü birçok konuşucu için, edilgen yapıdaki çıkar görünüşlülerin nöbetleşmeleri, alıcı (recipient) yapılarındakinden farklıdır. Birçoğu *John was given the book*'u doğru kabul ederken, **John was bought the book*'u doğru kabul etmez. Nitekim Ingilizcede ayrı bir dilbilgisel ilişki olarak, tamlayıcıyı ne destekleyen ne de çürüten bir delil mevcut görünüyor. Benzer uyarılar diğer birçok dildeki farazi tamlayıcılar için de geçerli olabilir. Bu özel dilbilgisel ilişki, diller arası karşılaştırmayı yeniden düşünmeyi en çok gerektiren ilişkilerden biri gibi görünüyor.

Bu olumsuz gösteriden sonra, Huichal dilinden örnekleri kullanarak bir olumlu gösteriyi ana hatlarıyla ele alacağız. Huichal dilinde, özne ve (belirtili) nesneyi (belirtili kelimesini parantez içine aldık, çünkü bunun zıddı olabilecek bir belirtisiz nesne dilbilgisel ilişkisi mevcut değildir) farklı iki dilbilgisel ilişki olarak kurmayı mümkün kılacak, mantıken bağımsız birçok set mevcuttur. Özneler aşağıdaki şekillerde belirir:

a) Sınırlı sayıda isim öbeği tiplerinin özel ekler almasıyla, özne dışındakiler ise, bu tip isim öbeği tipleri için, farklı ek gruplarına sahiptir, (23)'te özne eki *–ti*'dir.

Tiiri yinauka-ti me -wa
Çocuklar dört 3.ÇOKLUK 3.ÇOKLUK

-zeiya uukaraawicizi yihuuta-me. (23)
Gör- kadınlar iki
'Dört çocuk iki kadın görür.'

b) Ayrı bir yüklem, uyum ön ekleri grubunu harekete geçirerek: (24)'te *pe-* ön eki, açık bir şekilde bir özne ön ekidir.

Eeki pe -nua (24)
Sen 2.TEKLİK ulaş-
'Sen ulaştın.'

c) Sadece özneler dönüşlü üyelik ön eki *yu-*'yu tetikleyeceği için 25'te sopa, çok açık bir şekilde dövülenin veya bir diğer üçüncü kişinin değil, dövme işini yapan kişinin elindedir.

Miiki yu-kiye -ki me -pe-i -kuuwaazi (25)
onlar sopa VASITA 3.ÇOKLUK 3.TEKLİK döv-
'Onu sopalarıyla/*onun sopasıyla dövdüler.'

d) Zaman bildiren yardımcı cümle öznelerinin, ana cümlenin öznesiyle eş göndergeli (coreferential) oldukları durumlarda, yar-

dımcı cümlenin yüklemine özel bir ek getirilmek zorundadır. 26'daki *–ka* eki, diğer bütün durumlarda (yani diğer isim öbekleri eş göndergeli olsa bile, özneden farklı olarak), 27'deki gibi farklı bir ek grubu kullanılır.

Nee ne -nua -ka, paapaa ne -p-ii -ʔüti. (26)
ben 1.TEKLİK gel- pizza 1.TEKLİK 3.TEKLİK ver-
'Geldiğimde ona bir pizza verdim.'

Uuka nua -ku, nee ne -petia (27)
kız var- ben 1.TEKLİK ayrıl-
'Kız geldiğinde ben ayrıldım.'

Bu dört test, mantıken birbirinden bağımsızdır, fakat her biri, tek bir isim öbeği setinin tanımlanmasına hizmet eder. Böylece, dil içinde bir dilbilgisel ilişki seti oluşturur. Dahası diğer dillerdeki tercüme karşılıklarında özneler ve bu isim öbekleri arasındaki örtüşme derecesi o kadar büyüktür ki, bu dilbilgisel ilişkiyi özne olarak adlandırmakta, hiç tereddüt göstermeyiz.

Huichol dilindeki nesneler için iki ölçüt vardır.

a) Yüklem uyumu: Özne uyumundaki ön eklere ilaveten Huichal dili, nesne uyumuna has bir ön ek grubuna sahiptir.

Taame eeki te -meci -zeiya. (28)
biz sen 1.ÇOKLUK 2.TEKLİK gör-
'Biz seni görürüz.'

b) Edilgen bir cümlenin öznesi olarak belirme ihtimali: Huichal dilinde sadece nesneler bu özelliğe sahiptir.

Tiiri me -puutiweiya. (29)
çocuklar 3.ÇOKLUK döv-EDİLGEN
'Çocuklar dövüldü.'

Mantıken bağımsız bu iki özellik, dil içinde nesnenin dilbilgisel ilişki özelliğini tanımlamaya hizmet eder. Diğer dillerle karşılaştı-

rıldığında, tanımlandığı gibi, isim öbekleri, nesnelerle yüksek seviyede ilişki içindedir. Bu da, bahsedilen dilbilgisel ilişkiye atfen terimin kullanılmasını haklı çıkarır (asıl 'prime' nesne gibi daha doğal bir terim tercih edilebilir, çünkü Huichol dili tamlayıcı için ayrı bir dilbilgisel ilişkiye sahip değildir). Yine de burada örtüşme tam değildir, çünkü hem katılana (patient) hem de alıcıya (recipient) sahip bir Huichol cümlesinde, katılan değil, birçok dilden farklı olarak, alıcı, nesne konumundadır.

Nee waakanaari ne -meci -tikiiti eeki. (30)
ben piliçler 1.TEKLİK 2.TEKLİK ver- sen
'Piliçleri sana verdim.'

Eeki tumiini pe -puuzeiyastiari. (31)
sen para 2.TEKLİK göster-EDİLGEN
'Para sana gösterildi.'

Bununla beraber belli durumlardaki tutarsızlık bir kenara bırakılırsa, genelde örtüşme derecesi, tanımlamayı haklı çıkaracak ölçüde büyüktür. Diğer dilleri tartışırken, aynı özne ve nesne terimlerini kullanmamız, bunların kullanılışında diller arası bir örtüşmenin varlığıyla doğrulanır (Huichol dilindeki tek tek isim öbeklerinin bu dilbilgisel ilişkilere tayini, her biri söz konusu dilbilgisel ilişkiyle bağlantılı dile özel ölçütler tarafından belirlense de).

Huichol dilinden seçilen özel örnekte, her bir dilbilgisel ilişki için söz konusu olan bütün ölçütler, her bir yapıda tek bir isim öbeğini gösterme eğilimindedir (en azından Huichol dili sentaksı hakkındaki mevcut bilgimiz dahilinde). Bununla beraber, farklı ölçüt gruplarının farklı dilbilgisel ilişkilerde, farklı argüman grupları oluşturabileceği de ihtimal dahilindedir. Bunun örnekleri ve dilbilgisel ilişkilerin evrensellikler ve tipoloji için yansımaları, 5. bölümde, özellikle özne bağlamında, daha ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Şimdilik bu çeşit ayrışmanın yaygın bir örneğinin birçok dilin geçişli ve geçişsiz yapılarında bulunduğunu söyleyebiliriz. Nitekim

32 ve 33'ün çevirilerinde bazı ölçüt grupları, *John* ve *Bill*'i birlikte tek dilbilgisel ilişki olarak ele alırken, diğerleri *John* ve *Harry*'i aynı şekilde düşünür.

John arrived. (32)
'John ulaştı.'

Bill hit Harry. (33)
'Bill Harry'e vurdu.'

Daha ayrıntılı olarak 5. bölümde ele alacağımızı söyledik, ancak bazı örneklere başvurmak ihtiyacı duyacağımızdan, çeşitli argümanlarla ilgili aşağıdaki terminolojiyi şimdi tanıtmak istiyoruz. Geçişsiz özne (örn. 32'nin *John*'u) S ile, fail ile daha yakın ilişkide görülen geçişli yapının argümanı (örn. 33'ün *Bill*'i) A ile, ve katılan ile çok sıkı ilişkide olan (örn. 33'ün *Harry*'si) P ile gösterilecektir. S ve P'nin birlikte öbeklenmesi, ergatif-absolutif sistemi olarak adlandırılacaktır.

3.4. MORFOLOJİK HALLER

Cümle yapısı tartışmasının geleneksel dilbilim terimleri içinde, hâlâ yalın-belirtme, eş işlevsel (ergatif), absolutif gibi biçimbilimsel hallerden bahsetmemiş olmamız, garip görünebilir. Çünkü geleneksel dilbilgisinde, özellikle Latince gibi yüksek derecede büküm-lü dillerde, dilbilgisel ilişkilerin ve anlamla ilgili rollerin tartışması, söz gelimi yalın halle özne, belirtme durumuyla nesne arasında çizilen eşitlik veya yakın eşitlik durumuna ve hal tartışmasına çok bağlıdır. Şimdiki bölümde, bu geleneksel bakışın tersine, dilbilgisel ilişkilerle biçimbilim halleri arasında tutarsızlık olabileceği sa-
vını vurgulayacağız. Özellikle, sentaks işlemlerinin operasyonlarından tamamen bağımsız bazı biçimbilim halleri örneklerine değineceğiz. Bölümün sonuna doğru dilbilgisel ilişkilerle biçimbilim halleri arasındaki mevcut tutarsızlığa rağmen, biçim hallerinin belli sentaks işlemlerini oluşturmada hâlâ rol oynadığını gösteren örneklere dikkati çekeceğiz.

Bu çeşit tutarsızlığı yansıtan çok açık bir örnekle, Rusçada nesneyi ifade etmekte kullanılan hallerle, işe başlayalım. Olumlu cümlelerde nesne, normalde belirtme durumundadır. Olumsuz cümlelerde belirtme ya da ilgi durumunda olabilir, fakat bizim ilgimiz doğal olarak, ilgi durumundaki olumsuz nesne örneklerine odaklanacaktır.

Maša kupila šapku. (34)
'Maşa bir şapka satın aldı.'

Maša ne kupila šapki. (35)
'Maşa şapka satın almadı.'

Rusçada dilbilgisel ilişkilere duyarlı olan sentaktik işlemlerden birisi, edilgen yapıdır, çünkü ancak etken bir fiilin nesnesi, karşılık gelen edilgen yapının öznesi olarak ortaya çıkabilir. Hem 34 hem 35 *šapk-* isminin farklı hal eklerine rağmen, bu isim öbeğinin yalın halde *šapka* şeklinde özne olarak görev aldığı edilgen karşılıklara sahiptir:

Šapka byla kuplena Mašej. (36)
'Şapka Maşa tarafından satın alındı.'

Šapka ne byla kuplena Mašej. (37)
'Şapka Maşa tarafından satın alınmadı.'

Bu durumda, dilbilgisel ilişkilerle biçimbilimi arasındaki tutarsızlığın çok açık bir örneğiyle karşı karşıyayız. Burada dilbilgisel ilişkiler açıkça daha üstündür.

Yanlış anlamadan kaçınmak için, sentaks ve biçimbilim arasında bir tutarsızlık olduğu iddiasını vurgulamalıyız, yani biçimbilimin sentaksla düzensiz bir ilişkisi vardır (ya da aynı şekilde vurgulamayı hesaba katmazsak, sentaksın biçimbilimle düzensiz bir ilişkisi vardır). Soyut anlamda biçimbilimin düzensiz olduğunu iddia

etmiyoruz (basitçe biçimbilimin düzensiz olduğunu gösteren muhtemel birçok örneğin mevcudiyetine rağmen). Mesela, olumsuz bir nesne için ilgi durumunun kullanılması, Rusçanın miktar ifadelerinde ilgi durumunun özel kullanımı olarak yorumlanabilir. Teklik ilgi halindeki *ni šapki* (tek bir şapka değil) ile çokluk ilgi halindeki *mnogo šapok* (çok şapka)'u karşılaştırınız.

Biçimbilim ve sentaks arasındaki çok daha derine inen bir tutarsızlık, Kalaw Lagaw Ya dilinde bulunur (Batı Torres Strait dili). Burada yapılacak tartışma Saibai lehçesine özeldir. İsim öbeklerinin farklı sınıfları, bir cümlenin Ö (özne), F (fail) ve K (katılan)'si olarak belirdiklerinde, tamamen farklı biçimbilim sistemleri sergiler. Nitekim teklik zamirler, bu üçünün her biri için farklı biçimler ortaya koyar (Ö *ngay*, F *ngath*, K *ngoena* 'ben'); teklik özel isimler, yalın-belirtme hali hal işaretleme sistemine sahiptir (Ö/F *Kala*, K *Kala-n*). Çokluk olmayan cins isimler, ergatif-absolutif hal işaretleme sistemine sahiptir (S/K *burum* 'domuz', F *burum-an*); teklik olmayan şahıs zamirleri ve çokluk cins isimleri, bu üç fonksiyon için tek bir şekil sergiler (Ö/F/K *ngoey* 'biz', *burum-al* 'domuzlar'). Bununla birlikte dilde, bu ayrımlara duyarlı başka hiçbir işlem yoktur. Mesela yüklem uyumu, devamlı bir ergatif-absolutif temeli üzerinde işler: hal işaretlemesinden tamamen bağımsız olarak, fiiller geçişsiz olduklarında, sayı bakımından özneleri ve katılanlarıyla uyum içindedir:

Ngay/ngi/garkaz/burum/Kala/Gibuma pathiz (TEKLİK). (38)
'Ben/sen/adam/domuz/Kala/Gibuma ayrıldım (ayrıldın, ayrıldı).'

Ngoey/ngitha/garkoez-il/burum-al pathemin (ÇOKLUK). (39)
'Biz/siz/adamlar/domuzlar ayrıldık (ayrıldınız, ayrıldı).'

Ngath/garkoez-in/Kala/ngoey/garkoez-il ngin/burum/Gibuma-n mathaman (TEKLİK) (40)
'Ben/adam/Kala/biz/adamlar sana/domuza/Gibuma'ya vurdum (vurdu, vurduk).'

Ngath/garkoez-in/Kala/ngoey/garkoez-il ngitha/burum-al mathamoeyn (ÇOKLUK). (41)

'Ben/adam/Kala/biz/adamlar size/domuzlara vurdum (vurdu, vurduk).'

Yakın zamanda sentaks üzerine yapılan çalışmalar (özellikle sentaktik tipoloji), bu çeşit biçimbilim farklılıklarının ilgisizliğini (sentaktik amaçlar için) vurgulamıştır, ancak bazı yeni çalışmalar söz konusu farklılıkların sentaktik işlemler için önemli olduğunu göstermiştir. Burada kullanılan örnek, Yidiny dilindeki sıralama (coordination) ile ilgilidir. İngilizcede geçişli ve geçişsiz cümleler, aşağıdaki gibi sıralandığında, geçişsiz cümlenin öznesi, ancak önde gelen geçişli cümlenin öznesiyle (F) eş göndergeli (coreferential) ise düşürülebilir:

The man/I hit the woman/you and ran away. (42)

'Adam/ben kadına/sana vurdu (vurdum) ve kaçtı (kaçtım).

Nitekim 42'nin yorumu, adam/ben kaçtı (kaçtım) şeklindedir, kadın/sen kaçtı (kaçtın) şeklinde değildir. Bu, İngilizcede çok katı bir şekilde, sentaks tarafından belirlenir, alternatif yorumların az çok kabul edilebileceği durumlarda bile, bu yorum mümkündür. Fakat Yidiny dilindeki yorum, en azından tercih edilen yorum, geçişli cümledeki isim öbeğinin aldığı hal eki tarafından belirlenir. Yidiny dilindeki zamirler, yalın-belirtme hal işaretleme sistemine, diğer isim öbekleri ise, ergatif-absolutif hal işaretleme sistemine sahiptir. Bu, aşağıdaki örneklerin her birinin ilk cümleciğinde görülebilir:

Bimbi:ŋ gudyugudyu wawa:l, biri gundyi:ny. (43)

baba-ERGATİF gökkuşağı-ABSOLUTİV gördü EDAT döndü

'Baba gökkuşağını gördü ve o döndü.'

Ŋayu nyuniny bandya:r, wanda:ny. (44)

ben-YALIN sen-BELİRTME takip ettim düştüm

'Ben seni takip ettim ve düştüm.'

Ŋayu bama bandya:r, wanda:ny. (45)
ben-YALIN kişi-ABSOLUTİV takip ettim düştüm
'Ben o kişiyi takip ettim ve ben/o düştüm(düştü).'

Yidiny dilindeki yorumu belirleyen kural şöyledir: Yorumun kontrolcüsü (yani ikinci cümleciğin düşürülen isim öbeğiyle eş göndergeli olarak yorumlanan ilk cümleciğin isim öbeği) ya yalın halde ya da absolutif halde olmak zorundadır. Nitekim 43'te kontrolcü, absolutif haldeki isim öbeğidir, 44'te yalın haldeki zamirdir. 45'te ise, absolutif isim öbeği veya yalın zamir olabilir.

Şartları biçimbilim tarafından belirlenen bu model, sadece sıralamalı yapıların yorumu için geçerlidir. Diğer durumlarda, çoğu zaman bir ergatif-absolutif temel üzerinde işleyen biçimbilim farklılıkları, sentaktik işlemler için ilgi oluşturmaz (bkz. 5.3. alt bölümdeki Dyirbal sentaksı üzerine olan tartışma). Morfolojinin geçerli sentaktik kuralları sildiği örnekler mevcuttur ve ilgili sentaktik parametrelerden sapabileceği de bir gerçektir.

3.5. GÖSTERİ: İNGİLİZCE VE RUSÇA CÜMLE YAPISI

Bu bölümde, İngilizce ve Rusçadaki bazı cümle yapısı özelliklerini karşılaştırarak, önceki bölümlerde tartışılmış olan (anlamla ve kullanımla ilgili roller, dilbilgisel ilişkiler, biçimbilim halleri) çeşitli parametrelerin birbiriyle olan etkileşimlerini ele alacağız. Hint-Avrupa dil ailesi içinde bu iki dil, genetik olarak akraba olsa da, etkileşme bağlamında birbirlerinden bir hayli ayrılırlar. Bu yüzden ikisi arasındaki fark, parametrelerin etkileşim problemine yönelik iki kökten farklı çözümü göstermek için, iyi bir fırsat sunar. Biz bu iki kökten farklı tipi, söz konusu parametre boyunca karşılaştıracağız.

İngilizcede dilbilgisel ilişkiler ve söz sırası arasında çok yüksek düzeyde bir ilişki vardır. Gerçekten de sözcük sırası, dilbilgisel ilişkilerin, aşağıdaki iki cümlenin karşılaştırılmasından da görüleceği gibi, özne ve belirtili nesnenin, temel taşıyıcısıdır:

John hit Mary. (46)
'John Mary'ye vurdu.'

Mary hit John. (47)
'Mary John'a vurdu.'

Yüklemin hemen önündeki yer, özne; hemen devamındaki yer de nesne için ayrılmıştır. Özne ve yardımcı fiilin yer değiştirdiği, soru cümlelerinde bile özne, ana yüklemin önünde yer alır: *did John hit Mary?*, *did Mary hit John?* Sözcük sırasını değiştirmek, 46 ve 47'de olduğu gibi, dilbilgisel ilişkileri ve dolayısıyla da cümlenin anlamını değiştirir.

Söz sırası, fail yüklemin önünde ve katılan yüklemin hemen ardında olarak, anlamla ilgili roller tarafından belirlenir. Bununla beraber ilave veriler, bu alternatifin doğru olmadığını gösteriyor. İngilizcede birbiriyle ilişkide olan, dilbilgisel ilişkilerle söz sırasıdır. Bu, öznenin fail değil de, ya bir tecrübe eden ya da araç olduğu aşağıdaki örneklerde görülebilir:

John saw Mary. (48)
'John Mary'yi gördü.'

The stone hit John. (49)

'Taş John'a vurdu.'

Failin fiili takip ettiği ve öznenin genellikle katılan olarak belirdiği edilgen cümlelerde durum daha açıkça görülebilir:

John was hit by Mary. (50)
'John Mary tarafından vuruldu.'

Mary was hit by John. (51)
'Mary John tarafından vuruldu.'

İngilizcede söz sırası ile dilbilgisel ilişkiler arasındaki bağ, o kadar güçlüdür ki, ana dil konuşucuları, gerçek dünyada olası terim-

lerle eşit derecede mümkün *John hitting Mary* ve *Mary hitting John* gibi yorumların yer aldığı 46 ve 47 gibi cümle çiftlerini yorumlamakta, hiçbir güçlükle karşılaşmazlar. Aşağıda yer alan 52 numaralı cümle gibi olanlar ise, söz sırasının sentaktik belirleyiciliğini ihlal eden ve mantıklı bir yorumdan uzak, mümkün olmayan (en azından gerçek dünya yorumlaması şartlarında) cümleler olarak değerlendirilir:

The stone saw Mary. (52)
'Taş Mary'yi gördü.'

Bu arada, İngilizce cümle yapısının başka bir özelliğini göstermiş olduk. Verilen bir dilbilgisel ilişki, çok geniş yelpazedeki semantik rollerle bağlantılı olabilir. Yukarıdaki cümlelerde yer alan özneler, failler, katılanlar, araçlar ve tecrübe edenlerden oluşmaktadır. Aynı semantik rolü, farklı dilbilgisel ilişkilere yüklemeye ve birden çok semantik rolü yüklenen aynı dilbilgisel ilişkiye sahip olmaya hizmet eden, pek çok sentaktik işlem, İngilizcede mevcuttur. Nitekim fail, iki yüklemli öznelikle daha temel bir anlamsal rol bağlantısı kursa da, edilgen yapı, özne pozisyonuna katılanı yerleştirir. 53 ve 54'teki cümlelerle ilgili, özneyi nesneye yükseltme kuralı, yan cümlenin öznesi olarak ifade edilen bir rolün aynı zamanda, ana cümlenin nesnesi olarak da ifade edilebileceğini söyler:

I believe that Mary hit John. (53)
'Mary'nin John'a vurduğuna inanıyorum.'

I believe that Mary to have hit John. (54)
'Mary'nin John'u dövdürdüğüne inanıyorum.'

Aşağıdaki örneklerden de görülebileceği gibi, iliştirilmiş (embedded) özne, farklı semantik rolleri kodlayabilir:

I believe that the stone hit Mary. (55)
'Taşın Mary'ye vurduğuna inanıyorum.'

I believe that the stone to have hit Mary. (56)
'Taşın Mary'ye vuıtnuş olduğuna inanıyorum.'

I believe that John saw Mary. (57)
'John'un Mary'yi gördüğüne inanıyorum.'

I believe that John to have seen Mary. (58)
'John'un Mary'yi görmüş olduğuna inanıyorum.'

I believe that John was hit by Mary. (59)
'John'un Mary tarafından dövüldüğüne inanıyorum.'

I believe that John to have been hit by Mary. (60)
'John'un Mary tarafından dövülmüş olduğuna inanıyorum.'

Son bir gösteri olarak, iliştirilmiş (embedded) bir yapının nesnesinin, ana cümlenin öznesi olarak da belirmesine imkan tanıyan, nesneyi özneliğe yükseltme kuralını, 61 ve 62'deki cümlelerde görüldüğü üzere ele alalım:

It is easy to solve this problem. (61)
'Bu problemi çözmek kolay.'

This problem is easy to solve. (62)
'Bu problemi çözmek kolay.'

Böyle birçok yapı, doğal konuşma ortamında kullanılmaktadır. Bu yüzden özneyi nesneliğe yükseltme ve açıkça ifade edilmiş bir faille kurulmuş edilgen yapılar gibi örnekler, semantik roller ve dilbilgisel ilişkiler arasındaki yakın ilişkiyi yok eden sentaktik işlem operasyonu için hâlâ yeterli bir kanıt sunmaktadır.

Benzer bir durum, İngilizcede sözlüksel olarak (sentaktiğin zıddı olarak) fiillerin uyduları (valency) arasındaki ilişkilerde gözlemlenebilir. Nitekim İngilizcede hem geçişli hem geçişsiz olarak kul-

lanılabilecek fiiller vardır. Geçişli olarak kullanıldıklarında özne, fail olacak, geçişsiz olarak kullanıldıklarında ise, yüklem katılanlardan birini özne olarak alacaktır:

John opened the door. (63)
'John kapıyı açtı.'

The door opened. (64)
'Kapı açıldı.'

İngilizcede isim öbeklerinin biçimbilimsel işaretlenmesi, marjinal bir rol oynar. Emin olmak için, birçok zamirin hem yalın hem belirtme durumu şekilleri mevcuttur:

I saw him. (65)
'Onu gördüm.'

He saw me. (66)
'O beni gördü.'

Bununla beraber bu hal farklılaştırmasının varlığı, söz sırasında daha geniş bir özgürlük getirmez: **him saw I* ve **me saw he* cümleleri, modern dilde gramer dışı olarak değerlendirilir. Dahası yukarıda verilen örnekler hariç tutulursa, hal ve dilbilgisel ilişki arasındaki bağ zayıf sayılabilir. Mesela İngilizce konuşan birçok kişi aşağıda verilen modeli kullanır:

John and I saw Mary. (67)
'John ve ben Mary'yi gördük.'

Me and John saw Mary. (68)
'Ben ve John Mary'yi gördük.'

Burada *I* ve *me* arasındaki fark, söz sırasından doğar; dolayısıyla dilbilgisel ilişkiler açısından bir fark yoktur ve 68, 67'ye göre da-

ha çok, konuşma diline özgüdür. Son olarak İngilizceyi ana dili olarak konuşan çok az kişi, hem konuşmada hem anlamda, *John knows more people than I* (yanlış, doğrusu *than I do*) ve *John knows more people than me* (yani, sadece beni tanımıyor) cümleleri gibi kuralcı (prescriptive) gramerde, muhtemel en küçük çifti (minimal pair) oluşturacak cümleler arasında bir ayırımın farkındadır.

İngilizcede kullanımla ilgili roller, cümlelerin sentaktik yapısında çok az rol oynar. Nitekim mevcut sözcük sırasıyla *John hit Mary* gibi bir cümle, aşağıdaki soruların her birine cevap olarak kullanılabilir: *who hit Mary?*, *who did John hit?*, *what did John do to Mary?*, *what did John do?*, *what happened to Mary?*, *what happened?* Bunların en azından bazıları arasındaki farklılıklar, elbette tonlama ile gerçekleştirilebilir: tonlamanın merkezi (cümle vurgusu) hedefin üzerine düşecektir. Fakat genelde İngilizcede, sadece sözcük sırasını değiştirerek kullanımla ilgili yapı farklılıklarını yürütmek mümkün değildir: *John hit Mary* ve *Mary hit John* anlamla ilgili rolün farklı açılımlarını temsil eder ve kullanımla ilgili yapı farklılıklarını kodlamakta kullanılamaz. Bununla beraber kullanımla ilgili yapıda, daha zayıf bir karşılıklı ilişki vardır, çünkü İngilizcede aynı semantik yapının kodlanmasında farklı sentaktik yollar arasındaki seçimi, genellikle kullanımla ilgili kaygılar belirler. Bu da, mümkün olan durumlarda, konuyu özne yapmadaki tercihlerden biri olarak, özne konu arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya çıkarır. Mesela *what do you think of these problems?* sorusunun karşılığı olarak, *these problems/they are easy to solve* cevabı, *it's easy to solve these problems/them* cevabından daha doğaldır, yani *these problems/they*, cevabın öznesi olarak tercih edilir.

69 numaralı cümledeki varyasyonlardan başlayarak görülebileceği gibi, Rusça cümle yapısı, bu prensiplerin çok farklı ağırlıkları tarafından belirlenir:

Tanja ubila Mašu. (69)
'Tanya Maşa'yı öldürdü.'

Rusçada dilbilgisel ilişkilerin temel işaretleyicisi, sözcük sırası değil, morfolojidir. Yukarıda verilen örnekte *–a* isim şekli, yalın

haldir (özneler için kullanılan hal), *-u* ise belirtme halidir (nesneler için kullanılan hal). İki ismin verilen şekilleri, Türkçe çevirisinde de işaret edildiği gibi, *Tanja* ve *Maşa*'dır. Sözcük sırasının değiştirilmesi, anlamla ilgili rollerin dilbilgisel ilişkiler dağılımını etkilemez. Gerçekte bu üç kelimenin yani *Tanja*, *ubila* ve *Mašu*'nun mantıken mümkün altı permütasyonu da, Rusça'da 'Tanya Maşa'yı öldürdü' anlamını veren ve gramer açısından kabul edilen birer cümle oluşturur.

Permütasyonların hepsi aynı anlamla ilgili rollere ve aynı dilbilgisel ilişkilere sahiptir, ancak hiçbir şekilde eşit değildir. Özellikle kullanımla ilgili rolleri ifade etmekte farklılık gösterirler. Rusça'daki temel kurala göre (özellikle tesirli olmayan kullanımda) konu, cümlenin başında; hedef, sonunda yer alır. Nitekim aşağıdaki soru cevap çiftleri, normal söz sırasını yansıtır ve söz konusu olan soruyu cevaplamakta kullanılabilir:

Kto ubil Mašu? - Mašu ubila Tanja. (70)
'Maşa'yı kim öldürdü? – Maşa'yı Tanja öldürdü.'

Kogo Tanja ubila? – Tanja ubila Mašu. (71)
'Tanja kimi öldürdü? –Tanja Maşa'yı öldürdü.'

Valja ubila Natašu. –A Tanja? – Tanja ubila Mašu. (72)
'Valja Nataşa'yı öldürdü. –Peki ya Tanja? – Tanja Maşa'yı öldürdü.'

Valja ubila Natašu. – A Mašu? – Mašu ubila Tanja. (73)
'Valja Nataşa'yı öldürdü. – Peki ya Maşa'yı? – Maşa'yı Tanya öldürdü.'

Dikkat ediniz 72. ve 73. örnekte, yalın haldeki *Tanja* ve belirtme halindeki *Mašu* arasındaki fark, sorunun katil hakkında mı, yoksa maktul hakkında mı olduğunu anlatmakta büyük önem taşımaktadır. İngilizce çeviride bu durum açığa çıkmaz, aynı miktarda

bilgiyi taşımak için daha açıkça ifade edilmelidir, yani 72 *and who did Tanja kill?* (ve Tanja kimi öldürdü?), 73 *and who killed Masha?* (ve Maşa'yı kim öldürdü?). İlk gözlemimiz böylece, İngilizce ve Rusçanın farklı olduğu şeklindedir. İngilizcede söz sırası, dilbilgisel ilişkiler tarafından belirlenir ve kullanımla ilgili rollerden bağımsızdır. Rusçada ise biçimbilimi, dilbilgisel ilişkiler tarafından, söz sırası, kullanımla ilgili roller tarafından belirlenir.

İlaveten, Rusça ve İngilizce arasında, anlamla ilgili rollerin dilbilgisel ilişkilerle olan bağlantısı yönüyle de farklılık vardır. Yukarıda İngilizce üzerine olan tartışmada verilen bir dilbilgisel ilişkinin, özellikle öznenin, çok çeşitli semantik roller taşıyabileceğini not etmiştik. Bir dereceye kadar bu Rusça için de geçerlidir, fakat burada sentaks ve anlam arasındaki uyuşmazlık çok daha küçüktür ve İngilizcenin fail dışı (non-agentive) kullanacağı birçok örnekte Rusça, özne dışı unsur kullanmayı ya şart koşar ya da tercih eder. Bunun çok açık bir örneği, faili olmayan veya failin zikredilmediği eylemlerin tasvirlerinde görülebilir. Burada İngilizce gayet serbest olarak, aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, fail dışı özneler kullanır:

The lightning killed Tanya. (74)
'Yıldırım çarpması Tanya'yı öldürdü.'

The bullet killed Tanya. (75)
'Kurşun Tanya'yı öldürdü.'

Bunların kelimesi kelimesine Rusça çevirileri mümkün olsa da, tercih, şahıssız yapıdan yana kullanılır: fiil etken olarak kalır fakat öznesi yoktur, nötr 3. teklik şahıs çekimindedir. Doğa gücü ya da araç, vasıta hali çekimine girer ve yukarıdaki İngilizce cümlelerin Rusça çevirisi aşağıdaki şekilde verilir:

Tanju ubilo molniej. (76)

Tanju ubilo pulej. (77)

Tanju isim öbeği, belirtme halindedir; *molniej* ve *pulej* isim öbekleri, *molnija* 'yıldırım' ve *pulja* 'kurşun' kelimelerinin vasıta hallerindeki şekilleridir.

Aynı şekilde, İngilizcede özne olarak ifade edilen birçok tecrübe edici, Rusçada yönelme halindeki isim öbekleri tarafından ifade edilir. Nitekim *Tanya is (feels) cold* cümlesinin çevirisi, *Tane* (YÖNELME) *xolodno* şeklindedir. Burada *xolodno*, *xolodnyj* 'soğuk' sıfatının şahıssız ve öznesiz bir şeklidir. En yakın yalın hal-özne eşitinde, *Tanja xolodna(ja)*, sıfat *Tanja*'ya uyum içinde dişil biçimdedir. Burada anlam çok farklıdır, mesela Tanja ölüdür ve cesedi soğuktur ya da Tanja soğuktur, fakat tecrübe edici değildir.

Rusçadaki dilbilgisel ilişkiler ve anlamla ilgili roller arasında beliren daha özel bir münasebet, bazı sentaktik işlemlerin sentaktik sınırlamalara ilaveten anlamla ilgili rol sınırlamalarına tabi olmasında görülebilir. Bunların İngilizcedeki benzerleri ise, sadece sentaktik sınırlamalara tabidir. Nitekim dönüşümlü-üretici İngilizce sentaksta, eş isim öbeği düşümü (equi-NP-deletion) olarak adlandırılan yapılar, yan cümlenin öznesinin ana cümlenin uygun isim öbeğiyle, anlamla ilgili rolden bağımsız olarak, eş göndergeli olmasını şart koşar.

I persuaded the doctor to examine Tanya. (78)
'Doktoru Tanya'yı muayene etmeye ikna ettim.'

I persuaded Tanya to be examined by the doctor. (79)
'Tanya'yı doktor tarafından muayene edilmeye ikna ettim.'

78'de düşürülen isim öbeği, yan cümlenin öznesi ve failidir, 79'da düşürülen isim öbeği, yan cümlenin öznesi ve katılanıdır. Rusçada 78'in kelimesi kelimesine çevirisi mevcuttur, fakat aynı şey 79 için söylenemez. Aşağıda önerilen versiyon ise, en iyi durumda, hiçbir sentaktik sınırlamayı ihlal etmese bile, Rusçayı ana dili olarak konuşanlar tarafından çok garip karşılanacaktır.

Ja ugovoril vrača osmotret' Tanju. (80)

**Ja ugovoril Tanju byt' osmotrennoj vračom.* (81)

Bu sınırlamanın tam doğasını belirlemek için, daha çok araştırma gerekse de, en azından, hem fail (açıkça ifade edilsin veya sadece ima edilsin) hem de katılan içeren bir öbekte, equi-NP-deletion'ın katılanı düşüremediğini söyleyebiliriz. Dikkat ediniz, 79'un İngilizce yorumunda, Tanya'nın sınavla ilgili durum üzerindeki kontrol derecesinin tayini gereklidir. Bu örneğin doğal Rusçaya tercümesinde, kontrol derecesi, aşağıdaki gibi, mutlaka ifade edilmelidir.

Ja ugovoril Tanju podvergnut' sebja osmotru. (82)
'Tanya'yı sınava girmesi için ikna ettim.'

Sözlük ilişkilerine bakıldığında, Rusçanın benzer veya aynı semantik rolleri, farklı sentaktik yapılarla ifade etmede, İngilizcedekine benzer ihtimaller dizisine sahip olduğu ortaya çıkar. Fakat bütün bu çeşit örneklerde Rusça, İngilizceden farklı olarak dilbilgisel ilişkilerin farklı semantik rollerinde, fiil üzerinde açık bir işaretleme kullanmak zorundadır. Nitekim 83'teki gibi, failli bir özneyle kurulmuş geçişli yapının karşılığı olan katılan özneli geçişsiz yapı, fiil üzerinde *-s* ekini gerektirir.

Tanja zakryla dubovuju dver'. (83)
'Tanya meşeden yapılmış kapıyı kapattı.'

Dubovaja dver' zakryla-s'. (84)
'Meşeden yapılmış kapı kapandı.'

(*dver'* 'kapı' isminin yalın ve belirtme hali aynıdır, fakat *dver'*i içeren isim öbeğinin 83'te belirtili nesne, 84'te ise özne olduğu gerçeği, yalın haldeki sıfat *dubovaja* ve bunun belirtme halindeki şekli *dobovuju* arasındaki fark tarafından gösterilir.) İngilizce ve Rus-

ça arasındaki bu çeşit farkın daha ileri bir örneği, aşağıdaki çift tarafından sergilenir. Burada İngilizce, her ikisinde de *sowed*'i kullanırken, Rusça *po-sejal* ve *za-sejal* arasındaki farkı belirtmek zorundadır.

Kolxoznik po-sejal pšenicu v pole. (85)
'Kolhoz çiftçisi tarlaya buğday ekti.'

Kolhoznik za-sejal pole pšenicej. (86)
'Kolhoz çiftçisi tarlayı buğdayla tohumladı (ekti).

Aynı semantik roller grubunun, farklı sentaktik yollarla kodlanması konusuna dönersek, İngilizcede mevcut birçok yapının Rusçada olmadığını görürüz. Mesela Rusçada nesnenin özneliğe yükseltilmesinin, sentaktik bir karşılığı yoktur. Bu yüzden 87'deki gibi, *problemu*'yu (belirtme halinde) yalın halde *problema* şeklinde, özne haline getirmek mümkün değildir.

Legko razrešit' etu problemu. (87)
'Bu problemi çözmek kolay.'

Bununla beraber serbest sözcük sırasına sahip olan Rusçada, *etu problemu* isim öbeğini, 88'deki örneği verecek şekilde cümlenin başına getirmek, pekala mümkündür.

Etu problemu legko razrešit'. (88)

Cümle başı yeri, Rusçada konu'yla çok sıkı ilişkili iken, İngilizcede daha az ilişkilidir. Bu yüzden 88'deki cümle, bir bakıma, İngilizce *this problem is easy to solve* cümlesinin fonksiyonel karşılığıdır. Böylece aynı pragmatik fonksiyon, farklı sentaktik yolla da olsa gerçekleştirilmiş olur. Rusça edilgen yapıya sahiptir, fakat bunun kullanımı İngilizce edilgen yapı ile karşılaştırıldığında çok seyrektir (konuşma dilindeki İngilizce edilgen yapıda bile). İngilizce

Masha was killed by Tanya'nın fonksiyonel karşılığı, Rusçada 90'da olduğu gibi, edilgen bir yapıdan ziyade belirtili nesne-fiil-özne sözcük sırasıyla etken bir cümle olacaktır.

Mašu ubila Tanja. (89)

Maša byla ubita Tanej. (90)
'Maşa Tanya tarafından öldürüldü.'

İngilizce failsiz edilgen bir yapının karşılığı, eylemin 3. şahıs çokluk çekimine girdiği öznesiz bir yapı olacaktır, yani birinin sanki *Masha has been killed* anlamında *they've killed Masha* demesi gibi.

Mašu ubili. (91)

Rusça serbest söz sırasına sahip olduğundan, etken cümlelerde olduğu gibi 90'daki edilgen cümlede de, pragmatik rol varyasyonlarını sürdürmek pekala mümkündür. Hatta edilgen bir cümleyi, aynı sözcük sırası ve pragmatik rol dağılımıyla etken olarak vermek bile mümkündür.

Tanej byla ubita Maša. (92)

Gerçekten de Rusçadaki edilgenin temel fonksiyonu, stil açısından pek fazla pragmatik görünmüyor, özellikle bilimsel yazılarda kullanılan özel bir üslup biçimi olarak karşımıza çıkıyor.

Rusça ve İngilizce arasında yukarıda verilen farklılıklar, genel olarak aydınlatılmak istendiğinde, dilbilgisel ilişkilerin İngilizcede Rusçadakinden çok daha önemli rol oynadığını söylemek gerekir. İlkin İngilizcede dilbilgisel ilişkiler, Rusçadakinden daha bağımsızdır. İngilizcede dilbilgisel ilişkilerle semantik ya da pragmatik roller (ya da biçim bilimi, bunda ise bağımlılık hemen hemen yok gibidir) arasındaki karşılıklı bağımlılık düşük seviyededir.

İkinci olarak İngilizcede Rusçadakinden daha geniş bir sentaktik işlemler yelpazesi vardır. Rusçada dilbilgisel ilişkiler ve değ-

şiklikler söz konusudur; semantik ve pragmatik roller (hatta biçimbilim) İngilizcedekinden daha büyük bir rol oynar. Bununla beraber 2. bölümdeki tartışmayı hatırlayacak olursak, İngilizce ve Rusça arasında bir derece farkının olduğunu belirtmek zorundayız. Rus sentaksı dilbilgisel ilişkilerden kaçınırken, İngiliz sentaksının sadece dilbilgisel ilişkiler çerçevesinde işlediğini söylemek doğru olmaz. İngilizcedeki pragmatik rollerin münasebeti, mesela özel soruların ve ilgi cümlelerinin oluşturulmasında görülebilir. İlgi cümlesi veya soru yapılan öge, dilbilgisel ilişkiden bağımsız olarak cümle başında yer almak zorundadır.

Who saw you? (93)
'Seni kim gördü?'

Who(m) did you see? (94)
'Sen kimi gördün?'

The man who saw me ran away. (95)
'Beni gören adam kaçtı.'

The man who(m) I saw ran away. (96)
'Gördüğüm adam kaçtı.'

İngilizce'nin *who* ve *whom* arasındaki farkı yaşatmayan ağızlarında bile, 93 ila 96 arasındaki cümlelerin yorumunda bir karmaşıklık yoktur. Çünkü genel sözcük sırası kuralında ana yüklemden önceki yer, özne için ayrılır. Konuşma İngilizcesinde, özellikle bu çeşit yapılar, daha çok görülür. Mesela dilbilgisel ilişkiyi dikkate almaksızın zıtlaşan konuların cümle başına taşınmaları söz konusudur.

That book over there, I wouldn't read in a million year. (97)
'Şuradaki kitap, bir milyon yıl geçse yine okumazdım.'

Tam tersine, Rusçada dilbilgisel ilişkilerin hayatî önem taşıdığı bazı örnekler vardır. Mesela fiillerin özneleriyle uyumunu düzenleyen bir fiil uyumu kuralı vardır ve aşağıdaki örneklerde de görül-

düğü gibi, bunun fail veya konu uyumu olarak yeniden düzenlenmesinin imkanı yoktur.

Tanja ubila (DİŞİL) *Kolju.* (98)
'Tanya Kolya'yı öldürdü.'

Kolja byl ubit (ERİL) *Tanej.* (99)
'Kolya Tanya tarafından öldürüldü.'

Kolju ubila (DİŞİL) *Tanja.* (100)
'Kolya'yı, Tanya öldürdü.'

(Tanya bir kız, Kolya erkek ismidir.) Rusçada nesnenin dilbilgisel ilişkiyle olan münasebeti, sadece nesnelerin edilgen yapıların öznesi olabileceği gerçeğinden de bellidir. Çok az da olsa, Rusçada semantik rollerin sentaktik kodlanmasının yeniden düzenlenmesinde aynı fiil şekillerinin kullanılması örneklerine rastlanır:

Tanja povernula mašinu nalevo. (101)
'Tanya arabayı sola döndürdü.'

Mašina povernula nalevo. (102)
'Araba sola döndü.'

Robočie gruzili drova na baržu. (103)
'İşçiler odunu gemiye yüklüyorlardı.'

Robočie gruzili baržu drovami. (104)
'İşçiler gemiyi keresteyle yüklüyordu.'

(Bununla beraber bitmişlik görünüşünde (perfective aspect) 103 ve 104'teki fiil şekilleri, sırasıyla *na-gruzili* ve *za-gruzili* olarak farklı şekilde ifade edilmek zorundadır.) Son olarak, yukarıda belirtildiği gibi, semantik rolle dilbilgisel ilişki arasındaki tutarsızlı-

ğın, mesela edilgen yapının varlığıyla ortaya çıkmış (çok seyrek de olsa) tutarsızlıklardan ayrı olarak, 105'teki tecrübe edici özneler gibi, Rusçada birçok örneği vardır:

Tanja videla Kolju. (105)
'Tanya Kolya'yı gördü.'

Morfolojinin rolü bile, İngilizce ve Rusça arasındaki farkta, kesin bir nokta değildir. İngilizcede bazı zamirler, yalın-belirtili hal farkını sergiler, fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, bunun işlevsel yükü en düşük düzeydedir. Rusçada ise bazı isim öbekleri, yalın-belirtme hali arasında bir ayırım yapmaz. Morfolojinin karışık, her iki yorumun da mümkün olduğu birkaç örnekte, tercih, özne-yüklem-nesne yorumundan yana kullanılır. 106'da yer alan *mat'* 'anne' ve *doč'* 'kız evlat' dizisinde, 'anne kızını seviyor' yorumu, 'kız annesini seviyor' yorumuna tercih edilir. Fakat bu Rusça konuşan birçok kişi için, kesinlikten ziyade sadece bir tercih meselesidir:

Mat' ljubit doč'. (106)

Semantik, pragmatik, sentaktik ve morfolojik ilişkilerin karşılıklı etkileşimi, İngilizce ve Rusça için holistik bir tipoloji sağlamasa da (mesela bu iki dilin fonolojisi hakkında hiçbir şey söylenemez), iki dil arasındaki sentaktik farklılıkların büyük bir bölümünü şekillendirir. Gerçekten de bunun söz sırası tipolojisinden daha geniş yelpazeli bir tanımlama sunduğu ileri sürülebilir. Zaten temel söz sırası dikkate alındığında, bu iki dil birbirine çok benzer. Bu yüzden yapılan tartışma, önemli bir tipolojik parametrenin sergilenmesi olarak değerlendirilebilir.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

Hal gramerinin temelleri Fillmore (1968)'de bulunabilir. Bats örnekleri Deşeriev (1953, 226)'den alınmıştır. Chickasaw örnekleri, Munro ve Gordon (1982)'dandır; Munro ve Gordon, Chickasaw

dilindeki fiil uyumunun tamamen semantik roller tarafından belirlendiği iddiasının karşısında yer alırlar. Japonca, Fransızca ve Kannada örnekleri 8. bölümde daha ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Lak örnekleri Žirkov (1955, 41, 138)'dan alınmıştır.

Pragmatik rollerin klasik çalışmaları (bilgilendirici yapı, konuyorum yapısı, işlevsel cümle perspektifi), Prag Okulu dilbilimcilerinden Vilém Mathesius ve jan Firbas tarafından verilmiştir, Chafe (1976)'nin konuya girişi ise mükemmeldir. Li (1976)'deki katkıların çoğu, kısmen 3.2. alt bölümdeki genel tartışmasıyla ilgilidir. Macarcadaki hedef tartışması için, Kiefer (1967)'e bakınız. Kuno (1972)'da Japonca *wa* üzerine geniş bir literatür, İngilizce-Japonca karşılaştırmalı ve genel bir bakış açısıyla verilir.

Bu kitabın yazılması esnasında, daha çok veri merkezli bir makaleler serisine (Perlmutter, çıkmak üzere) söz verilmişse de, Göreceli Gramer üzerine yayımlanmış en önemli çalışma hala Johnson ve Postal (1980)'ın betimlemeli eseridir. Johnson (1977b)'daki genel ele alış tavsiye edilebilir. Cole ve Sadock (1977)'taki diğer makaleler, değişik yaklaşım biçimlerini ele alır. Bu makaleler, Göreceli Gramer'e eleştirici yaklaşsalar da, dilbilgisel ilişkilerin öneminin kabulü noktasında birleşirler. Huichal materyali üzerine, çok doyurucu bir tartışma, Comrie (1982)'de verilmektedir.

3.4. alt bölümdeki Kalaw Lagaw Ya örnekleri, Comrie (1981b)'dendir. Yidiny örnekleri ve tartışma, benim kitabı değerlendirmemde belirtildiği gibi, Dixon (1977, 388-92) üzerine kurulmuştur. Dixon'un ilk cümlenin bir ergatif isim öbeği ve belirtili zamir almasıyla ilgili verdiği örneklerde yapılan tartışma, ikna edici değildir. Dixon bana, Yidiny dilinin Tablelands lehçesinin yaşayan bir konuşucusuna dayandırarak, potansiyel yalın halde veya absolutif bir kontrol edicisi olmayan **bama:l ŋanyany bundya:ny, wanda:ny* (şahıs-ERGATİV ben-BELİRTME vurmak, düşmek) cümlesinin kabul edilebilir olduğunu ifade etmiştir. Sentaksla morfolojinin bazı münasebetleri konusunda daha ayrıntılı tartışmalar, Shibatani (1977) (Japonca veriler) ve Babby (1980)'de (Rusça veriler) bulunabilir.

3.5. alt bölümdeki takdim, halihazırda İngilizce-Almanca karşılaştırmalı sentaksındaki benzer problemler üzerine çalışan John A. Hawkins (Southern California Üniversitesi, Los Angeles) ile yapılan görüş alış verişlerine çok şey borçludur. İngilizce tipolojinin daha ayrıntılı tartışması için Thompson (1978)'a; Rusça için Comrie (1979d)'ye müracaat ediniz.

4. SÖZ SIRASI

Daha önceden de belirtildiği gibi, söz sırası tipolojisi, yakın zamandaki dil tipolojisi gelişmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Geniş ölçüde, dil tipolojisinde yakın zamanlarda ortaya çıkan, çok sayıda dilden veri kullanma arzusunun kaynağı, Greenberg'in söz sırası tipolojisi üzerine yazdığı mükemmel makaleye gider. Bu makale, dil evrensellikleri ve tipoloji araştırmalarının nasıl yapılacağından bahsetmekle kalmadı, işin kurallarını da koydu. Greenberg'in kendisi bile, sonuçlarının güvenilirliği konusunda çok ihtiyatlı olsa da (makalesi "burada ulaşılan sonuçların sadece bir deneme sayılabileceğini okuyucu aklından çıkarmamalıdır" diye başlar), bu ihtiyat, onun fikirlerini daha da geliştirenler tarafından paylaşılmamıştır. Sonuçta genellemelerin eldeki verilerin elverdiğinden çok daha ilerilere gittiği iddia edilmiş, söz sırasını holistik tipolojinin temel parametresi yapma teşebbüsleri ortaya çıkmıştır. Şimdiki bölümde Greenberg'in orijinal eserini, onun sonuçlarının ötesindeki genelleştirme girişimlerini ele alacak ve son olarak bu çeşit genelleştirmeler üzerine yapılmış eleştirileri değerlendireceğiz. Zaman zaman Greenberg'in çalışmasına eleştiri oklarımızı yöneltsek de, bunların uygulama ve sonuçları gördükten sonra yapılması gereken eleştiriler olduğu ve Greenberg'in çığır açıcı görüşlerinden bir sapma olmadığı akıldan çıkarılmamalıdır.

Tipolojinin ilgili sahasına işaret etmek üzere kurulmuş olan "söz sırası tipolojisi" kavramını kullanıyor olsak da, asıl ilgilendiğimiz şeyin söz sırası değil, kurucu sırası olduğunu belirtmeliyiz.

Kurucu sırası tipolojisi (krş. Greenberg'in terimiyle "anlamlı unsurların sırası"), daha doğru bir ifade olacaktır. Bir taraftan, mesela bir dilin özne-yüklem-nesne temel söz sırasına sahip olduğunu söylerken, bunun bahsedilen kurucuların bir veya daha çok kelimeden mürekkep olmalarıyla bir ilgisinin olmadığını kabul etmek gerekir. Böylece bu tanımlamada, aşağıdaki iki cümle eşit olacaktır: *John hit Mary* 'John Mary'ye vurdu.' ve *the rouge elephant with the missing tusk attacked the hunter who had noticed that his rifle was unloaded* 'Bir boynuzu eksik kızgın fil, silahının boş olduğunu henüz farkeden avcıya saldırdı.' İkinci olarak, kurucuların kaç kelimeden oluştuğuyla ilgilendiğimiz gibi eklerin (ön ek, son ek, iç ek) ve gövdelerin bağlı sırasıyla bir kelimeden küçük biçimbirimlerle de ilgileniyoruz.

4.1. SÖZ SIRASI PARAMETRELERİ

Şimdiki bölümde özellikle yeni tipolojik literatürde kullanılan cümlenin temel kurucuları (özne, nesne, yüklem) ve isim öbeği sırası gibi, çeşitli temel söz sırası parametrelerini değerlendireceğiz. Bu parametrelerin her birine göre bir dilin tipolojilendirilmesinde, dilin temel söz sırasını esas alırız. Çoğu zaman dilin temel söz sırasını tayin etmek problemsizdir, fakat bazen bu tayin etme işi daha karışık, belki imkansız bir hal alabilir. Yeri geldiği zaman bu örnekleri tartışacağız.

Cümle kurucularının sırası, en önemli söz sırası tipolojik parametrelerinden biridir. Gerçekten de 4.2. alt bölümde göreceğimiz gibi, bazı dilbilimciler bu sırayı temel tipolojik parametre saymıştır. Asıl olarak bu parametre, özne, yüklem ve nesnenin ilgili sırasını düzenler. Bunlar mantıken mümkün olan ÖNY, ÖYN, YÖN, YNÖ, NYÖ ve NÖY tipleridir. Birinci bölümde dikkatlere sunulduğu gibi, bu tiplerin dillere göre dağılımında yoğunluk daha ziyade ilk üçünde özellikle de ilk ikisindedir. Şimdi ilk beş temel sözcük sırasının her birinin tespit edilmiş örneklerini verebiliriz. NÖY dillerinin kaydedilmiş güvenilir örneklerinin elimize geçmesi de yakındır:

Hasan öküzü aldı. (Türkçe: ÖNY) (1)

The farmer killed the duckling. (İngilizce: ÖYN) (2)
'Çiftçi ördek yavrusunu öldürdü.'

Lladdodd y ddraig y dyn. (Welsh dili: YÖN) (3)
öldürdü ejderha adam
'Ejderha adamı öldürdü.'

Nahita ny mpianatra ny vehivavy. (Malagasy dili: YNÖ) (4)
gördü öğrenci kadın
'Kadın öğrenciyi gördü.'

Toto yahosiye kamara. (Hixkaryana dili: NYÖ) (5)
adam o-yakaladı-onu jaguar
'Jaguar adamı yakaladı.'

Yukarıdaki dillerde, temel söz sırası konusunda genel bir uyum görünüyor, fakat durumun daha az açık olduğu başka bir çok dil vardır. Hatta özne, nesne ve yüklem bağlamında, temel söz sırası olmadığını söylemek zorunda kalacağımız diller bile vardır. Bu diller bahse konu parametredeki söz sırası tipolojisine duyarsız olarak değerlendirilecektir. Bu, parametrenin yaygınlığını azaltsa da, geçerliliğini ortadan kaldırmaz. İlkin parametre, sadece özne ve nesne ilişkilerinin var olduğu dillere uygulanabilir. 5. bölümde daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, özneleri tanımlayan ölçütlerin iki isim öbeği arasında ayrıldığı pek çok dil mevcuttur. Bu da öznenin diğer kuruculara olan çizgisel sınırını belirlemeyi zorlaştırır ya da imkansız kılar. İkinci olarak parametremiz, sadece yükleme göre oluşmuş dilbilgisel ilişkiler tarafından belirlenmiş (en azından bir kısmı) temel söz sırasına sahip olan dillere uygulanabilir. Elbette bu durumun söz konusu olmadığı bazı diller vardır. Mesela Dyirbal ve Walbiri dillerinde, temel kurucuların bütün permütasyonları, gramerce doğru cümleler oluşturur. Bir söz sırasının diğerine tercih

edilmesi, algılanamayacak derecede zayıftır. İfade edilmelidir ki, söz konusu dillerle ilgili problem, dilin temel söz sırasını bütün olarak belirleyememe şeklinde ortaya çıkar. Burada sadece belli sınırlı yapıların, başka yerlerde görülenden farklı bir söz sırasına sahip olmaları durumu söz konusu değildir. Eğer böyle olsaydı, mevcut sınırlı yapıları, dildeki temel cümle yapıları lehine görmezden gelmeyi kabul edebilirdik. Nitekim İngilizceyi ÖYN olarak sınıflarken, *wh-* unsurunun sadece dilbilgisel ilişki tarafından belirlenmediği, tam tersine bu çeşit unsurları cümle başına yerleştirmeyi emreden genel bir kural tarafından (NÖY'yi verecek şekilde, mesela *who(m) did John see?*) belirlendiği gerçeğini, göz ardı etmiş oluruz. Serbest söz sırasına sahip olarak tasvir edilmiş birçok dilde bile, sıralamalardan birinin diğerlerine göre daha temel olduğunu gösteren bazı işaretler vardır. Mesela Rusça'da O, N ve Y'nin herhangi bir permütasyonu, gramerce doğru bir cümle ile sonuçlanacaktır, fakat ÖYN sırası diğer bütün sıralamaların toplamından daha yaygındır. Dahası morfolojinin istisnaî olarak hangi isim öbeğinin özne, hangisinin nesne olduğunu işaret etmediği İÖ-Y-İÖ (isim öbeği-yüklem-isim öbeği) tipli sıralamalı cümlelerde (3. bölümdeki 106. cümle gibi), tercih edilen yorum ÖYN olacaktır.

Temel söz sırasını tayin etmede daha ileri seviyede bir problem, dilin bölünmeler sergilediği yani farklı yapılarda farklı temel söz sıralarının olduğu durumlarda görülür. Bazı durumlarda bu, özellikle söz sıralarından birinin diğerlerinden daha sınırlı olduğu durumlarda, temel söz sırasını tayinde aşırı bir zorluğa yol açmaz. Nitekim İngilizcede nesnelerin öznelerden önce geldiği özel soru cümlelerinin varlığı, İngilizcenin bir ÖYN dili olduğu iddiasını tehlikeye atmaz. Düz cümlelerdeki söz sırasının, soru cümlelerindekinden (işaretlenmiş cümle tipi) daha temel olduğu, bir genel kural olarak tespit edilebilir. Birçok dilde zamirlerin sırası, diğer isimlerinkinden farklıdır, mesela Fransızcada kilitik (clitic) nesne zamirleri, yüklemin önünde gelir, diğer nesneler ise yüklemi takip eder.

Le garçon a vu la jeune fille. (6)
'Delikanlı kızı gördü.'

Le garçon l'a vue. (7)
'Delikanlı onu gördü.'

Genellikle bütün dillerde, klitik zamirler gibi vurgusuz kurucuların dilbilgisel ilişkiye çok az bağlı olarak, özel bir yerleştirme kuralına tabi oldukları bilinir. Bu yüzden zamirli cümleler, diğer tam isim öbekleriyle oluşturulmuş cümleler lehine görmezden gelinebilir.

Yine de böyle basit bir çözümün işlemeyeceği durumlar vardır. Buna klasik bir örnek, yardımcı cümlelerde ÖNY, temel cümlelerde ÖYN söz sırasına sahip olan Almancadan gelir.

Der Mann (YALIN HAL) *sah den Jungen* (BELİRTME) (8)
'Adam delikanlıyı gördü.'

Ich weiß, daß der Mann den Jungen sah. (9)
'Adamın delikanlıyı gördüğünü biliyorum.'

Yapılacak tartışma söz sıralarından hangisinin temel kabul edileceği konusunda yoğunlaşır. Analizcilerde, ideolojik duruşların sınırları boyunca bir bölünme görülür. Yüzeysel yapı tipolojistleri, ana cümleyi daha az işaretlenmiş kabul etme eğilimindeyken, dönüşümcü-üretici dilbilimciler, yardımcı cümlenin söz sırasını daha temel kabul ederler. Dahası parametre, hangi tip nesnenin daha ilgili olduğunu belirlemediğinden benzer bir problem, nesnenin yüklemden önce, tamlayıcıların yüklemden sonra geldiği Kpelle gibi dillerde de ortaya çıkar.

È sɛŋ-kâu tèe kâloŋ-pe. (10)
O para gönderdi başkan-a
'O başkana para göderdi.'

Şimdi isim öbeği içindeki söz sırasına dönelim ve işe, sıfat ve ismin ilgili sırasıyla başlayalım. Burada takip eden parametrelerin çoğunda olduğu gibi, temel sıra için (eğer bir temel sıra varsa) sadece iki seçenek vardır, Sİ (sıfat-isim) ve İS (isim-sıfat). İlki İngi-

lizce *the green table* 'yeşil masa' veya Türkçe *büyük şehir* tarafından temsil edilir, İS sırası, Fransızca *le tapis vert* 'yeşil halı' veya Welsh dilinde *llyfr bach* 'küçük kitap' tarafından temsil edilir. Hem Fransızcada hem Welsh dilinde bazı sıfatların isimlerin önüne gelmesi mümkündür. Her iki dilde de genellikle isimden önce gelen bir sıfat grubu (mesela Fransızca *le petit prince* 'küçük prens', Welsh dili *yr hen wlad* 'eski ülke') mevcutsa da, burada verilen örnekler, bu dillerde en çok kullanılan temel sıfat ve isim sırasını sergiler. İS temel söz sırasına sahip dillerin, Sİ sırasına sahip olanlara göre istisnalar açısından daha toleranslı oldukları genel bir gerçek gibi görünüyor (Greenberg'in 19 numaralı evrenselliği). *Court martial, envoy plenipotentiary* gibi İngilizce örnekler, marjinaldir ve eş zamanlı olarak isim-sıfat sırası şeklinde hissedilmez.

En azından anlam bakımından sıfat-isim sırasıyla ilgili olarak, ilgi cümlelerindeki baş isim (head noun) ve ilgi cümlesi (Rel) sırasını verebiliriz. Yine iki ihtimal söz konusudur, ya İngilizcede olduğu gibi baş isim ilgi cümlesinden önce gelir ya da Türkçede olduğu gibi ilgi cümlesi, baş isimden önce gelir.

Adam-ın kadın-a ver-diğ-i patates (11)

İlgi cümleleri hakkında daha ayrıntılı tartışma için, bu Türkçe örnek de dahil, 7. bölüme başvurulmalıdır. Orada göreceğiz ki, baş isimle ilgi cümlesi arasındaki sıralamada bir üçüncü şık daha mevcuttur: baş ismin ilgi cümlesinin içinde yer alması. Sıfatlar ve ilgi cümleleri, anlam bakımından benzer olsalar da (gerçekten de bazı dillerde mesela Malay dilinde bu ikisini birbirinden ayırmak zordur), birçok dilde söz sırası bakımından farklılık gösterir. Mesela İngilizce Sİ ve İ-İlgi cümlesi sırasını sergiler. Dahası İngilizcede birçok ağır sıfat öbeği, ilgi cümleleri sırasının aynısını sergiler, mesela *people fluent in three languages* 'üç dili de çok iyi konuşanlar'. Dilleri Sİ veya İS olarak sınıflarken, öncelik kompleks sıfat öbeklerinin sırasına verilmelidir.

Genitif (G) ve baş ismin (İ) sırası, yine iki seçenekli, Gİ ve İG olacak şekilde verildiğinde, isim öbeğinin kurucu listesi tamamlanmış olur. Gİ, Türkçe *kadın-ın tavuğ-u* (kadın-GENİTİF tavuk-onun); İG, Fransızca, *la plume de matante* 'halamın kalemi' ya da Welsh dili, *het y dyu* 'adamın şapkası' (açılımı, şapka adam) tarafından temsil edilir. İsim öbeği içinde uyumsuz sözcük sıralarının sebep olduğu problemleri göstermedik, fakat İngilizceyi tartışırken bu problemleri sergileyeceğiz. İngilizcede iki iyelik yapısı vardır: ön isimli (prenominal) Saxon genitifi, örn. *the man's hat* 'adamın şapkası' ve son isimli (postnominal) Norman genitifi, örn. *the roof of the house* 'evin çatısı'. Norman genitifi, yazı dilinde, bu ikisinin en sık kullanılanı ve İngilizcenin tarihî gelişimi içinde, daha yaygın bir hüviyet kazananı olsa da, modern dil için bu iki yapıdan hangisinin İngilizce'nin iyelik ve baş isim temel sıralaması olduğunu tespit etmek kolay bir iş değildir.

Değerlendireceğimiz temel söz sırası parametrelerinden sonuncusu, bir dilin ön çekim edatı mı (örn. İngilizce, *in the house* veya Welsh dili, *ya y ty*), yoksa son çekim edatı mı (örn. Türkçe, *adam için*) kullandığı olacaktır. Geleneksel dilbilgisi terminolojisi, ön çekim ve son çekim edatı olarak iki farklı terimi hizmete sunar, ikisini birden kapsayacak bir terim teklif etmez. Yakın zamandaki tipolojik çalışmalar, sırayı dikkate almaksızın bu boşluğu doldurmak için ortak bir terim buldu: çekim edatı (adposition). Bu terimi Çe olarak kısaltırsak, İngilizcenin Çeİ (=Öçİ) sırasına Türkçe'nin İÇe (=İSç) sırasına sahip olduğunu söyleyebiliriz (Öç: ön çekim; Sç: son çekim). Bazı istisnalar olsa da (Farsça, temelde ön çekim edatlı bir dildir, fakat nesneler için son çekim edatı *–râ*'yı kullanır), dillerin çoğu, ya son çekim ya da ön çekim edatlıdır. Bununla beraber her ikisini kullanan diller de vardır, örn. Estonya dili. Bu yüzden istatistiksel veriler yoksa, dilin son çekim edatlı bir dil mi, yoksa ön çekim edatlı bir dil mi olduğunu söylemek zordur. Avustralya dillerinin çoğu ne son çekim ne de ön çekim edatlarını kullanır. Bu yüzden Estonya dili ve Avustralya dilleri, ön çekim ya da son çekim edatlı olma konusundaki genelleştirmede, çürütücü örnekler olmaktan ziyade, "ilgisiz diller" olarak düşünülmelidir.

Greenberg tarafından daha az merkezî olarak tartışılan diğer parametre ve evrenselliklerin çözümünü aşağıda veriyoruz. Birincisi, yardımcı fiillerin ana yüklemin önünde mi (örn. İngilizce, *will go*) yoksa sonunda mı (örn. Japonca, *aisite iru* 'seviyor') geldiğidir. İkinci olarak, karşılaştırmalı yapılarda, karşılaştırma standardının karşılaştırma derecesinden önce mi (örn. Türkçe, *Ankara'dan daha büyük*) yoksa sonra mı (örn. İngilizce, *bigger than Ankara*) geldiği sayılabilir. Fince burada her iki yapıyı da segiler, *kuin* '-dan' bağlacı tarafından takdim edildiğinde, karşılaştırma, standart dereceyi takip eder (örn. *vanhempi kuin Helsinki* 'Helsinki'den daha eski'), fakat standart parçacıl (partitive), tanımlık halindeyse dereceden önce gelir (örn. *helsinki-ä vanhempi*). Nihayet yoğun bir şekilde son ekleri kullanan dillerle, yoğun olarak ön ekleri kullanan dilleri ayırt edebiliriz. Ön eklemeli tipe birkaç iyi örnek bulabiliriz (ve çok sayıda ön ekin verilen bir gövdeye eklenmesine izin veren birkaç dil de vardır), bazı diller ise uzun son ek silsilelerine rağmen, hemen hiç ön ek kullanmazlar, örn. Türkçe *bil-mi-yor-um* (bil-OLUMSUZLUK-ŞİMDİKİ ZAMAN-1. TEKLİK).

4.2. SÖZ SIRASI PARAMETRELERİ ARASINDAKİ KARŞILIKLI ETKİLEŞİMLER

4.1. alt bölümde listelenen parametrelerin çoğu, birbirlerinden bağımsızdır, mesela ÖNY temel söz sırasına sahip olan bir dilin, İS'den ziyade Sİ'yi sergilemesi gerektiğini öngörmek mümkün değildir. Sİ sırası ve İlgi cümlesi-İ sırası (bunlar farklı sıfat yapılarıdır) arasında, karşılıklı ilişki olacağının önceden tahmin edildiği durumlarda bile, böyle bir ilişkinin sergilenmediği çok sayıda dil vardır (örn. İngilizce Sİ ve İ-İlgi cümlesi). Bu da, bağın şart olmadığını gösterir. Yine de çeşitli parametreler arasından çıkarılabilecek, istatistikî öneme sahip birçok karşılıklı ilişkinin olduğu bir gerçektir. Greenberg, dil tipolojisinde bahsettiğimiz yaklaşıma karşı hem genel bir ilgi oluşturmuş hem de karşılıklı ilişkilerin birçoğunu bizzat kurmuştur. 4.2.1. alt bölümde Greenberg'in bu korelasyonlarından bazılarını daha ayrıntılı bir şekilde tartışacağız.

4.2.1. GREENBERG'İN KORELASYONLARI

Greenberg tarafından teklif edilen evrensellikler, bu bölümün sonunda verilen notlar ve başvuru kaynaklarında zikredilen eserlerde bir ek olarak toplandığından, listeyi burada tekrar etmeyeceğiz. Fakat sonuçlarından ileri görüşlü olan bazılarını, verip üzerinde yorum yapacağız. Greenberg'in hazırladığı evrensellikler listesi, hem kesin (absolute) evrensellikleri hem de sezdirmeli ve sezdirmesiz eğilimleri içerir (gerçekte sezdirmeliler sezdirmesizlerden çoktur, bu da onları korelasyon olarak adlandırmamızın arkasında yatan sebeptir). Liste boyunca Greenberg'in ifadeleri çok dikkatli ve ihtiyatlıdır, iddiaları kendi örnekleri ve veri elde edebildiği diğer dil örnekleri üzerine kuruludur. Mesela, birinci evrensellikte, "yalın özne ve nesneli bildirme cümlelerinde baskın sıra, hemen daima öznenin nesne önünde geldiği sıradır" ifadesi, bir kesinlik olmaktan ziyade güçlü bir eğilimdir. Çünkü Greenberg, bunu ihlal eden dillerin farkındaydı (bu konuda Greenberg'in elindeki veriler, her zaman güvenilir değildi). Yukarıda YNÖ ve NYÖ temel söz sıralı dillerin güvenilir kayıtlarını sunmuştuk.

Greenberg'in dikkatinin bir diğer örneği, özellikle son çalışmaların tersine, materyal desteklemedikçe tek taraflı eğilimleri, çift taraflı eğilimler olarak genelleştirmekten sürekli kaçınmasında görülebilir. Nitekim "eğer bir dil tamamen sondan eklemeli ise, son çekim edatlıdır; eğer tamamen önden eklemeli ise, ön çekim edatlıdır" diyen 27 numaralı evrenselliğe rağmen, bunun karşılığı olacak "eğer bir dil son çekim edatlı ise, sondan eklemelidir; eğer ön çekim edatlı ise, önden eklemelidir" şeklinde bir evrensellik yoktur. Bu da Huichol dili gibi son çekim edatlı, fakat aynı zamanda yaygın önden eklemeli ve Farsça gibi ön çekim edatlı, fakat aynı zamanda sondan eklemeli birçok dilin varlığıyla kolayca anlaşılabilir.

Üçüncü olarak Greenberg, herhangi bir parametreyi, söz sırası tipolojisinin temel belirleyicisi olarak almaz ve yine bu dikkat, veri tarafından geniş ölçüde haklı çıkarılır. Nitekim cümledeki söz sırası, çekim edatı sırasının belirlenmesinde en azından YÖN (3 numaralı evrensellik tarafından sadece ön çekim edatlı) ve ÖNY (4

numaralı evrensellik tarafından çok yaygın olarak son çekim edatlı) dilleri için dikkate alınacak doğru bir unsurdur. Bununla beraber 2 numaralı evrensellikte ifade edilen genitif sırasının tahmininde, edat ve isim sırasının çok önemli olduğu ortaya çıkar (2 numaralı evrensellik: "ön çekim edatlı dillerde genetif, daima yönetici ismi (governing) takip eder; son çekim edatlı dillerde ise, daima yönetici ismin önünde gelir"). Üç temel cümle sırası tipinden biri, ama sadece biri, sıfat sırasını belirlemede bize yardımcı olur: 17 numaralı evrensellik: "şansa bağlı olamayacak sıklıkta YÖN dillerinde sıfat, isimden sonra gelir."

Dördüncü olarak ifade edilen korelasyonların çoğu, bütün parametreler boyunca görülen holistik ya da sadece iki parametrenin dahil olduğu basit korelasyonlar değildir. Tam tersine, birçok parametrenin şartlarını içeren cümle, genitif ve sıfat sırasının belli örneklerinin korelasyonunu ifade eden 5 numaralı evrensellik gibi kompleks korelasyonlardır: "eğer bir dil baskın olarak ÖNY sırasına sahipse ve genitif yönetici, ismi takip ediyorsa, sıfat da aynı şekilde ismi takip eder." Belki de bu şekilde kompleks şartların en uç örneğini, 24 numaralı evrensellik sergiler: "eğer ilgi ifadeleri, tek yapı veya seçenekli yapı olarak ismin önünde geliyorsa, dil ya son çekim edatlıdır ya da sıfat, ismin önünde gelir veya bunların her ikisi de gerçekleşir."

Greenberg, makalesini sunduğu Dil Evrenselliklerinde Dobbs Ferry Konferansı'nın genel prensipleriyle uyumlu olarak, ilk aşamada çok sayıda dil evrensellikleri oluşturmaya çalışmıştır. Evrenselliklerin altında yatan geniş açılımlı genellemelere ulaşmak ilk hedef değildi. Greenberg'in teklif ettiği bazı evrensellikler inanılır, temiz açıklamalar içeriyordu, fakat makalenin asıl maksadı bu yolda ilerlemek değildi. 1.3.3. alt bölümde öznelerin nesnenin önünde gelmesi eğiliminin (1 numaralı evrensellik) özne ve fail, nesne ve katılan terimleri çerçevesinde açıklanabileceğini ve failin algısal bakımdan katılandan daha göze çarpıcı olduğunu ifade etmiştik. Aynı şekilde 15 numaralı evrensellik için de bir açıklama bulunabilir: "istek ve maksat ifadelerinde yardımcı fiil şekli, yalın nesne-

nin yüklemin önünde geldiği diller hariç, ana yüklemi daima takip eder." Bir dilde olayları zaman içindeki akış sırasına göre yansıtma eğilimini gösteren birçok durum vardır (örn. *John arrived and sat down* 'John geldi ve oturdu' gibi sıralı yapılarda). Bir dilek, onun gerçekleşmesinden önce gelir, bir maksat ifadesi yine onun vukundan öncedir. Bu yüzden istek veya niyet ifade eden ana cümlenin yüklemi (diğer şeyler eşit olarak), potansiyel sonucu bildirecek şekilde yardımcı cümlenin fiilinden önce gelecektir. 'Diğer şeyler eşit olarak' ifadesi, istisnaların üstesinden gelmek içindir. Eğer bir dil ana cümle yükleminin cümle sonunda yer alması için katı bir kurala sahipse, kural zaman sırası ve dilbilim korelasyonu evrenselliğine üstün gelecektir.

Greenberg'in sonuçlarından hareket eden birçok dilbilimcinin korelayonlar hakkındaki ifadelerinde dikkatsiz olma sebeplerinden biri, evrenselliklerin birçoğunun (diller arası çeşitliliğin sınırlanması ifadesi olarak geçerliliğe sahip olsalar da) hiçbir hazır açıklamaya veya genellemeye kolay teslim olmamasıdır. Yukarıda tartışılan 2 numaralı evrenselliğe bir göz atalım, burada çekim edatları sırasının genitifin baş isimle olan sıralamasını belirlemede niçin böyle önemli bir rol oynadığı açık değildir. Çekim edatları ve ilgi durumları arasında açık, kavranabilir bir bağ mevcut değildir ve edatların söz sırasının holistik tipolojide merkezî bir parametre olabileceğini önceden tahmin etmek imkansız gibidir. 'Çekim edatları ve ilgi durumları, ismin zıt taraflarına yerleştirilmek eğilimi gösterir' gibi bir genelleme bile, bu formel genellemenin niçin geçerli olduğunu açıklamaz, sadece yeni bir ifadedir. Ön başlı (prehead) ilgi cümlesi pozisyonunun ya son edat ya da ön isim sıfatlarını (veya her ikisi) muhtemel kılacağını söyleyen 24 numaralı evrensellik, bu açıdan sezgisel olmayan bir evrenselliğin belki de en açık örneğidir.

Greenberg'in tecrübeye dayalı evrenselliklerinden bazıları, geçerli açıklamalara sahiptir ve bunlar evrensellikler listesinin en gerçek değerini oluşturur. Bunlar hem tecrübe hem de açıklama yönünden gelişme sağlanmış olanlardır. Sezgisel açıdan daha az geçerli evrenselliklerde, bir taraftan tutarlı anlam sisteminden yoksun deneysel

geçerlilik, diğer taraftan da deneysel geçerlilikten yana eksiklik çeken anlam sistemleri arasındaki çekişme kolaylıkla sezilebilir. Bu çekişme, takip eden iki alt bölümde önemli bir rol oynayacaktır.

4.2.2. GREENBERG'İN SONUÇLARININ GENELLEMELERİ

Söz sırası tipolojisi üzerine olan makalesinin ekinde Greenberg, 24 muhtemel dil tipini, dört parametrenin kombinasyonları (YÖN/ ÖYN/ ÖNY, Öç/Sç, İG/Gİ, İS/Sİ) üzerine oluşturarak listeler. Bu 24 tipten 15'i, gerçekten de kayıt altına alınmış tiplerdir. Bununla beraber bu kayıtlı on beş tipin diller arasındaki dağılımının eşit olmadığı da dikkatlerden kaçmaz. Aşağıdaki dört tip, diğer on bir tipin her birinden daha çok dili kendi kümesine alır:

a) YÖN/Öç/İG/İS
b) ÖYN/Öç/İG/İS
c) ÖNY/Sç/Gİ/Sİ (12)
d) ÖNY/Sç/Gİ/İS

Bu gözlemin ışığında, söz sırası tipolojisinin evrensel eğilimlerini belirlemek için, diğer on bir kayıtlı tipe giren az sayıda dili göz ardı ederek, sadece bu verilen tiplerle çalışmanın mümkün olduğu düşünülebilir. Eğer bu yargıyla hareket edilirse, yukarıda sıralanan dört tipten başka genellemelerin ortaya çıkması söz konusudur. İlk önce cümledeki öznenin yeri hariç tutulursa, a ve b tiplerinin aynı olduğu görülür. Özneyi bir kenara koyarsak a ve b tipleri, tek bir YN tipinde birleştirilebilir. Bu durumda c ve d'nin her ikisi NY olarak tanımlanacaktır. İkinci olarak parametrelerin çoğunda, a ve b tipleri, tamamen c ve d'nin ters çevrilmişi durumundadır: birinciler YN, Öç, İG ve İS; diğerleri NY, Sç, Gİ ve Sİ ya da İS'dır. Bu genellemeye tek aykırılık, NY dillerinde temel sıra olarak İS sırasının yaygınca yer almasıdır. Yine de eğilimler üzerine çalıştığımızdan, bu karmaşayı görmezden gelip, söz sırası temelinde sadece iki ana tiple yani e ve f ile çalışabiliriz:

e) YN, Öç, İG, İS
f) NY, Sç, Gİ, Sİ (12)

Bu görüşe ilave destek, asıl listede verilmemiş olsalar da, YNÖ dillerinin ağırlıklı olarak e tipine yönelmelerinden gelir. NYÖ dilleri üzerine, özellikle de f tipindeki diller gibi davranmaları beklenen NÖY dilleri üzerine veriler kolay ulaşılabilir değildir. Gerçekten de ayrıntılı bilgiler, sadece (baş ismi takip eden sıfatlara ve ilgi cümlelerine sahip olduğu söylenebilecek Hixkaryana dilinin bu özelliği istisna sayılacak olursa) az çok f tipine dahil olan Hixkaryana dili için mevcuttur.

Ayrıca tartışılan diğer bazı parametreler, iki farklı tipteki bu ayırıcı özellikle ilişkili olma eğilimindedir: f tipi, ön isimli ilgi cümleleri, sondan eklemeye doğru güçlü bir eğilim, ana yüklemden sonra yardımcı fiiller ve karşılaştırma yapılarından önce standart bir karşılaştırma eğilimi de gösterir. e tipi ise, son isimli ilgi cümleleri, önden eklemeye doğru bir yönelim, ana yüklemden önce yardımcı fiiller ve karşılaştırma yapılarından sonra standart bir karşılaştırma sergileme eğilimindedir.

Yukarıda verilen Greenberg sonuçlarının genellemeleri, özellikle iki dilbilimci ile ilişkilendirilir: Lechmann ve Venneman. Şimdi sırasıyla bu dilbilimcilerin katkılarını ele alacağız. Lechmann ilk önce genel bir tipolojik bakış açısından, özne sırasının konuyla ilgisiz olduğunu ileri sürer. Bu durumda NY ve YN olmak üzere dilin iki ana tipiyle çalışabiliriz. 4.2.3. alt bölümde daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, YÖN ve YNÖ dillerinin tek bir söz sırası tipine göçüştürülmeleri doğru görünse de (diğer parametreler dikkate alındığında bu iki dil tipi genellikle farklı davranış sergiler), ÖNY dillerinin aynı tipe dahil edilmesi şüphelidir. Özellikle de yüklemin başta olduğu söz sırası diğer birçok söz sırası parametreleriyle yüksek seviyede bir ilişki sergilerken, ÖYN'nin herhangi bir parametre ile özel bir ilişki içerisinde olmaması dikkat çekicidir. Bir dilin YÖN ya da YNÖ dili olduğunu bilirsek, bu dilin söz sırası için alacağı diğer değerleri tahmin edebiliriz. Fakat bir ÖYN dili için hiçbir

talımında bulunamayız. İkinci olarak NY dili ve YN dili terimlerinin kullanımında potansiyel karışıklık söz konusudur. Bu yüzden her bir yazarın terimi nasıl kullandığını bilmek gerekir. Terimler, sadece ve sadece yüklemin ve nesnenin görece temel sırasına işaret etmek için kullanılabilir. Aynı zamanda YN dili yukarıdaki e tipinin özelliklerini taşıyan dil, NY dili ise, f tipinin özelliklerini taşıyan dil anlamında kullanılabilir. Gerçek bir örnek bunu daha açık hale getirecektir. Farsçada cümlenin temel söz sırası ÖNY'dir; böylece NY dili terimi, "bir NY dili" anlamına gelecektir. Farsça aynı zamanda ön çekim edatlarına, isim sonrası genitiflere, isim sonrası sıfatlara ve isim sonrası ilgi cümlelerine sahiptir. Bu yüzden ikinci kullanım altında gerçekte YN temel söz sırasına sahip olmasa da, bir YN dili olacaktır. Karışıklıktan sakınmak için, Vennemann'ı takip ederek (aşağıya bkz.), e tipinin operand-operator (veya baş-yardımcı) ve f tipinin operator-operand (veya yardımcı-baş) olarak isimlendirilmesi tercih edilir.

Lehmann ayrıca gözlemlenen karşılıklı ilişkiler için, şekilsel bir açıklama ya da daha doğrusu bir genelleme teklif eder. Lehmann Y'nin ve N'nin birbirlerinin temel eşleri olduğunu ve nitelemelerin temel eşlerin karşı tarafına bir kurucu olarak yerleştirildiğini ileri sürer. Nitekim bir YN dilinde, Y'nin temel eşi, fiil sonrası gelen N'dir; böylece Y'nin niteleyicileri (özellikle yardımcı fiiller), onun solunda yer alır (Yardımcı, Fiil). Aynı şekilde N'nin temel eşi Y'dir; bu yüzden N'nin niteleyicileri (özellikle sıfatlar, ilgi cümleleri ve iyelik grupları) Y'nin ters tarafında yani sağında yer alır. Bir NY dilinde ise tam tersine, Y'nin temel eşi soldaki N'dir; böylece diğer niteleyiciler Y'yi takip eder (yani Fiil, Yardımcı). N'nin temel eşi, sağındaki Y'dir, N'nin diğer niteleyicileri solda yer alır; sıfatlar, ilgi cümleleri ve iyelik grupları nesnenin önünde gelir.

Greenberg evrenselliklerini genellemekten kaynaklanan problemler dışında (bunlara 4.2.3. alt bölümde döneceğiz), bu açıklamada iki özel problem daha mevcuttur. Birincisi, isim öbeğindeki sırayla ilgili verilen açıklama, sadece nesne olan isim öbeklerine uygulanır; zarf gruplarındaki isim öbeklerine ve öznelere doğrudan

uygulanmaz. Sırayla ilgili genellemenin muhtemelen nesnelerden diğer isim öbeklerine kaydırıldığı tartışılabilir. Durum böyleyse isim öbeğindeki kurucu sırası, nesnelerden ve diğer isim öbeklerinden farklı olan diller bulmayı umabiliriz, fakat böyle örnekler ya çok azdır ya da mevcut değildir. İkinci olarak Lehmann'ın örnekle-

mesinden de anlaşılacağı gibi açıklama, müstakil kelimeler ve ek olarak ifade edilen niteleyiciler arasında bir ayırım yapmaz. Fiillerin niteleyicilerine gelince, bu biraz problemlidir, çünkü yardımcı fiilin fiilden sonra gelmesiyle son eklemenin; yardımcı fiilin fiilden önce gelmesiyle ön eklemenin arasında yüksek derecede bir ilişki vardır. İsimlerin niteleyicileriyle ilgili olarak söz edilecek karşılıklı bir ilişki varsa bu, tam ters istikamettedir: kesinlikle çok sayıda operator-operand dili incelendiğinde yani Türk dilleri, Ural dillerinin çoğu, Quechun dili, Ermenice incelendiğinde, iyelik gruplarının baş isimlerden önce geldiği, fakat iyelik eklerinin son ekler olarak kullanıldığı görülür (daha geniş bilgi için bkz. 10.3.2).

Yukarıda e ve f tipleri arasında şekilsel olarak temsil edilen karşılıklı ilişkiler için Vennemann tarafından ileri sürülen açıklama, aynı dezavantajları içermez (çünkü kelime seviyesi altındaki ilişkileri dikkate almaz). Buna rağmen bu özel açıklamanın neden geçerli olduğu konusunda daha ileriye gitmeden, şekilsel bir açıklama olarak kalır. Vennemann düşünülen yapı tiplerinin her birinde. kuruculardan birinin operator (bu geleneksel yapısalcılık terimleriyle zarfımsı (adjunct) veya niteleyiciye karşılık gelir) diğerinin operand olduğunu tablodaki gibi ileri sürer:

OPERATOR	**OPERAND**
Nesne	Yüklem
Sıfat	İsim
Genitif	İsim
İlgi cümlesi	İsim
İsim öbeği	Çekim edatı
Karşılaştırma standardı	Karşılaştırma sıfatı

Bazı dilbilimciler, isim öbeğinden ziyade edat öbeğinin başını, belirleme konusunda uygun bulmasalar da, birçok durumda operator (zarfımsı, adjunct) ve operand (baş) statüsünün tayini, herhangi bir tartışmaya mahal vermez. Yerine koyma testi ile atamanın dillerin çoğu için geçerli olduğu anlaşılabilir: Mesela İngilizcede, *John is in the house* ön çekim edatı öbeği, *the house* tarafından değil de, *in* tarafından karşılanabilir; krş. *John is in* mümkündür, fakat **John is the house* kabul edilemez. Geleneksel ön çekim edatı öbeği terimi, ön çekim edatının baş olduğunu ifade eder (nasıl ki isim öbeğinin başı isim, fiil öbeğinin başı fiilse). Halihazırdaki maksatlar için, bireysel yapılarda operator ve operand tayininin varlığını kabul edebiliriz, fakat bu tayinlerin Vennemann'ın kurmayı istediği özel korelasyonlar konusunda bağımsız çalışan diğer dilbilimciler tarafından yapıldığını aklımızdan çıkarmamalıyız.

Bu durumda yukarıdaki e ve f tiplerinin altında yatan genel prensipler açıktır: e tipine mensup dillerde operator daima operand'dan sonra yer alır. Bu yüzden Vennemann'ı takiben yukarıda yaptığımız teklif ışığında bu diller, operand-operator tipi olarak adlandırılabilir. f tipi dillerde, operator devamlı olarak operand'ın önünde gelir; bu da operator-operand tipi olarak adlandırılmasına yol açar. Bu noktada tipolojik açıdan tutarlı dilleri tanımlamak istediğimizde, operator-operand veya operand-operator olarak sınıflamak yeterli olacak ve bu tayin, her bir söz dizimi parametre değerini tahmin etmemize yardımcı olacaktır. Tutarlı olmayan dilleri yani e ve f tipine dahil olmayan dilleri, parametreler arasında öne çıkan bir sıralamayı temel alarak, operator-operand veya operand-operator tiplerinden biriyle genel olarak ilişkilendirmek mümkündür. Böyle bir durum söz konusu olduğunda, dilin istisnaî tavırlar sergilediği parametreler özel olarak ifade edilmelidir. Mesela, Farsça örneğinde, bu dilin bir operand-operator dili olduğunu (ön çekim edatları, isim sonu sıfatlar, ilgi cümleleri ve iyelik grupları) söyleyeceğiz, fakat istisnaî olarak NY söz sırası sergilediğini de belirteceğiz. Nitekim bir dilin belli bir tipten sapması, onun söz sırası hakkında yapılması gereken özel ifadelerin çokluğu veya azlığıyla ölçülür.

Şimdi bunları, daha açıkçası Vennemann'ınki ile Greenberg'in 4.2.1. alt bölümde tartışılan çalışmalarını karşılaştırabiliriz. Vennemann bize çok kolay kavranan ve çok mükemmel bir şema ile fikrini sunuyor, fakat bu şemayı kurmak için, 4.2.3. alt bölümde daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, veri konusunda belli özgürlüklerle donatılmış olmalıyız. Greenberg'in yaklaşımı, diğer taraftan, veriye daha sadıktır, fakat tutarlı bir anlam bütünlüğü açısından birbirine uymayan özel evrensellikler serisiyle sonuçlanır.

4.2.3. GENELLEMELERİN ELEŞTİRİSİ

4.2.2. alt bölümde tartışılan Lehmann ve Vennemann'ın genellemeleri, sadece birer eğilim olabilir, çünkü bunların kesin evrensellikler olmasını engelleyen birçok çürütücü örnek mevcuttur. Veri tabanı tarafından güçlü olarak desteklendiğinde, bazen evrensel eğilimlerle yetinmek gereklidir, ancak bu daha kesin ya da güçlü evrensellikler araştırmasını durdurma tehlikesini de beraberinde getirir. Greenberg'in çalışmasını, Lehmann veya Vennemann'ınkiyle karşılaştırdığımızda bunu görebiliriz. Greenberg, YÖN dillerinin değişmez olarak ön çekim edatları aldığı evrenselliğini kurmada başarılı olmuştur, fakat Vennemann'ın operator-operand şemasında, bu istisnasız genelleme de pek fazla geçerliliğe sahip değildir (mesela, ÖNY söz sırası ile sıfat-isim sırası arasındaki korelasyon, çünkü hemen bütün ÖNY dilleri, sıfatları isimden sonraya veya önceye yerleştirebilir).

Vennemann'ın şemasını Greenberg'in evrensellikleriyle doğrudan karşılaştırmanın başka bir yolu, Vennemann'ınkini bir sezdirmeli evrensellikler ağı olarak yeniden düzenlemektir. Böylece onları Greenberg'inkilerle daha doğrudan karşılaştırılabilir bir hale koyarız. Yeniden bu biçimde düzenlendiklerinde, Vennemann'ın söz sırası evrensellik prensiplerinin, hepsinin, birer çift taraflı sezdirim olarak ifade edilecekleri açıktır. Böylece eğer NY sırası, son çekim edatlarını gerektiriyorsa, aynı şekilde son çekim edatları da NY sırasını gerektirecektir. Oysa Greenberg evrenselliklerinin hemen tamamına yakını tek taraflıdır. Nitekim Greenberg "bazı söz sırası parametre değerleri, diğer bazı parametre değerleri için iyi bi-

rer haber vericidir, fakat bu, bütün parametrelere genellenemez" der. Bunlardan bazıları başka hiçbir şeyle hiçbir korelasyon sergilemez. Burada sıfat sırası güzel bir örnek teşkil edebilir: sıfatların verilen bir dilde ismin önünde veya ardında geldiğini bilmek, diğer söz sırası parametre değerleri hakkında hiçbir ipucu vermez. Açmak gerekirse 4.2.2. alt bölümde ele aldığımız Greenberg'in evrenselliklerinin aşırı genelleştirilmesi, bireysel sezdirimlerdeki güvenilirliğin ayırt edilmesini başarısızlığa uğratacak ve bizi hepsine eşit davranılması yanılgısına sürükleyecektir. Lehmann'ın genellemesine uygulanan eleştiri ise farklı olacaktır, çünkü Lehmann, bir söz sırası parametresinin yani N ile Y sırasının, diğer hepsinden daha önemli olduğunu iddia eder. Yine de Greenberg'in ayrıntılı çalışmasının gösterdiği gibi, cümledeki söz sırası parametrelerini görmede iyi bir yardımcı olsa da, bunu genellemek doğru değildir (NY dillerinin çoğu isim sonrası sıfatlar aldıkları gibi isim öncesi sıfatlar da alır). Diğer parametrelerin daha iyi gösterme değerlerine sahip oldukları örnekler de vardır (mesela edatlar genitif sırasını gösterirler).

4.2.2. alt bölümde tartışılan şemanın basitleştirilmesi hususunda Hawkins, Greenberg'in orijinal veri tabanına sadık kalarak, istisnaları olmayan ve dahası söz sırası tipolojisinde kullanılan birçok bağımsız parametreyi bir araya getiren bir evrensellikler kümesine ulaşmanın mümkün olduğunu ileri sürdü. Bu bir bakıma Greenberg'in tutumuyla Lehmann ve Vennemenn'ın tutumları arasında bir uzlaşma olarak değerlendirilebilir: Greenberg tarafından iddia edilen ve sınırın ötesine geçen genellemeler tespit edilir, fakat hiçbir çürütücü örneği olmadığı söylenen genellemeler, bu yönden Lehmann'ın veya Vennemann'ınkilerden daha güçlüdür. Mesela Vennemann'ın şemasında bazı diller, operator-operand veya operand-operator normlarından sapmışlardır, fakat dünya dillerinin yarıdan çoğu şemaya istisnasız uyarlar. Demek ki birtakım normlar hala mevcuttur.

Greenberg'inkiler gibi Hawkins'in evrensellikleri de tek taraflı sezdirimlerdir. Bununla beraber Greenberg evrenselliklerinin çoğundan (eğer hepsinden değilse), sadece iki söz sırası parametresine bakmayıp üç veya daha fazla parametrenin kompleks sezdirimeli ilişkilerine bakmak konusunda ayrılırlar. Önceden teklif edilen evrensellikler, 13 ve 14 numaralı olarak aşağıda yeniden verilmişlerdir:

ÖNY→ (Sİ→ Gİ) (13)

YÖN→ (İS→İG) (14)

Evrenselliklerin içeriğinde var olan iddiaları daha da açalım. Evvela cümledeki sıranın diğer söz sırası parametrelerinin iyi bir göstericisi olduğu iddia edilir, fakat bu iddia temel söz sırasının ÖNY veya YÖN olduğu durumlarda geçerlidir. ÖYN söz sırası burada iyi bir gösterici değildir (ÖNY, ÖYN ve YÖN dışındaki söz sıraları dikkate alınmamıştır). Eğer bir dilin bu iki söz sırasından birine sahip olduğunu bilirsek, bazı şeyleri önceden görebiliriz, fakat bu önceden görmenin kendisi zaten bir sezdirim hüviyetindedir: bir dil ÖNY sırasına sahipse, bu durumda sıfatlar isimden önce gelir; genitiflerin de isimden önce gelmesi gerekecektir. Aynı şekilde bir dil YÖN söz sırasına sahipse, sıfatların ve genitiflerin isimlerden sonra gelmesi gerekecektir. İki evrensellik açıkça ve şekilsel olarak birbiriyle ilişkilidir. Sezdirimeli evrensellikleri alıp bunların bütün ihtimallerinin bir listesini yapmak, sonra bu ihtimallerden hangisinin gerçekleşmediğini görmek mümkündür, fakat bu işi burada yapmayacağız. 13 tarafından dışarıda bırakılan tiplerin Sİ ve İG'li ÖNY dilleri; 14 tarafından dışarıda bırakılan tiplerin İS ve Gİ'li YÖN dilleri olduğunu söylemek yeterli olacaktır.

Hawkins evrenselliklerin ikinci setini iki biçimde verir. Birincisi bazı çürütücü örnekleri bulunan zayıf biçimdir:

Öç→ (İS→ İG) (15)

Sç→ (Sİ→ Gİ) (16)

Greenberg'inkiler gibi bunlar da, ön çekim ve son çekim edatlı diller arasındaki farkın diğer söz sırası parametrelerini belirlemede, cümledeki söz sırası kadar iyi ve önemli bir öngörücü (13 ile 16 ve 14 ile 15 numaralı sezdirimler arasındaki yakın benzerlik dikkate alındığında) olacağını iddia eder. Dışarıda kalan dil tipleri: a) ön çekim edatlı, isim sonrası sıfatlı ve isim öncesi genitifli (Greenberg'in

listesindeki Arapesh dili bunu çürütücü bir örnek teşkil eder) olanlar, b) son çekim edatlı, isim öncesi sıfatlı ve isim sonrası genitifli dillerdir (Greenberg'in örneklemesinde bazı Dağıstan dilleri istisnalardır). Örneklemenin bütünü göz önüne alındığında, çok küçük olan istisnaların sayısı, 15 ve16'nın evrensel eğilimler olarak kabulünü mümkün kılar. Gelgelelim Hawkins bütün istisnaların ÖYN dili olduğunu da not eder. Söylediğimiz gibi, diğer söz sırası parametrelerini belirlemede ÖYN tipi, hem ÖNY hem de YÖN'den çok daha az güvenilir bir öngörücüdür. Bu gözlemimizi evrenselliği belirlemede bir şart koşucu alırsak, uygun edat tipine ilaveten dillerin ya ÖNY ya da YÖN dili olmaları gerektiğini belirtmeliyiz. Bu durumda Hawkins'in en son formulasyonu aşağıdaki gibi olacaktır:

Oç ve (YÖN veya ÖNY)→ (İS-→ İG) (17)

Sç ve (YÖN veya ÖNY)→ (Sİ→ Gİ) (18)

Evrensellikler son şekillerinde çok karmaşık gibi görünseler de, biraz önce yaptığımız tartışma, bunların nasıl çok temel gözlemler üzerine kurulduklarını göstermede yeterli olacaktır.

Bu durumda Hawkins'in ayrıntılı söz sırası tipolojisinde, yukarıdaki sezdirimli evrensellikler, kesin (absolute) evrensellikler olarak yer alacaktır. Dillerin izin verilen tipler arasındaki dağılımında görülen çarpıklıklar, Greenberg'te olduğu gibi, evrensel eğilimler yardımıyla açıklanabilecektir (bunları Hawkins, dağılımla ilgili evrensellikler olarak yeniden formüle eder). Yine de Lehmann ve Vennemann'ı eleştirirken, diller arasındaki muhtemel varyasyonları katı biçimde sınırlayan kesin evrensellikler ile, kaydedilmiş tiplerin diller arasındaki dağılımında uygunsuzluklar olarak göze çarpan eğilimler arasındaki mevcut ayırıma özellikle dikkat edilecektir.

4.3. SÖZ SIRASI TİPOLOJİSİNİN DEĞERİ

Yakın zamanlardaki dil evrensellikleri ve tipoloji çalışmalarında, söz sırası tipolojisinin en önemli rollerinden biri onun metodolojik-tarihî rolü olmuştur: Greenberg'in çalışması, diller arası ge-

nellemelerin soyut çözümlemelere girişmeden belirlenebileceğini gösterdi. Bu çalışma, ayrıca dil örneklemesi tekniklerindeki gelişmeler gibi daha özel metodolojik dersleri de içeriyordu (bkz. 1.1.2. alt bölüm). Bununla beraber bir dilin kapsamlı tipolojisi dikkate alındığında, söz sırası tipolojisinin ne kadar şümullü olduğu sorusu akla gelir. Greenberg'in orijinal çalışmasında söz sırası ve diğer parametreler arasında görece birkaç korelasyona yer verilmiştir. Vennemann'ın çalışmasında bunlara ilave korelasyonlar yoktur ve gördüğümüz gibi, belli açılardan Vennemann'ın kapsamlı söz sırası tipolojisinin yeterliliği sorgulamaya açıktır. Hawkins'in eseri söz sırası tipolojisi çalışmasında Lehmann veya Vennemann'ın aşırı mükemmelci şemalarının terk edilmesi gerektiğini gösterir. Halihazırda holistik tipolojinin temeli olarak söz sırası tipolojisinin savunucusu Lehmann'dır. Fakat Lehmann'ın söz sırasını ele alışta yaptığı genellemelerin derecesiyle ilgili şüphelere ek olarak söz sırası ve diğer unsurlar (fonoloji dahil) arasındaki ayrıntılı korelasyonların çoğunun değişik dillerden derlenmiş verilere ihtiyaç duyduğu gözden kaçırılmamalıdır.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

Bütün bölüm boyunca zikredilen Greenberg'in önemli makalesi, Greenberg (1966b)'dir; evrensellikler, makale ekinin 3. kısmında verilir. Bir YNÖ dili olan Malagasy üzerine tartışma için Keenan (1976a)'a bakınız; bir NYÖ dili olan Hixkaryana dili için bkz. Derbyshire (1977) ve daha genel olarak Derbyshire (1979). Kpelle örneği Givon (1975b, 50)'dan alınmadır. Avustralya dillerindeki edat yokluğu için bkz. Dixon (1980, 272).

4.2.2. alt bölümdeki tartışma Lehmann (1973) ve Vennemann (1972) üzerine kurulmuştur. 4.2.3. alt bölüm esas olarak Hawkins (1980)'le bağlantılıdır; Hawkins'in evrensellikleri bu makalenin 203. sayfasında verilir.

Lehmann'ın bazı geniş çaplı tipolojik korelasyonları Lehmann (1978a)'da yer alır; eleştirisi için bkz. Smith (1980).

Söz sırası değişmesindeki çalışmalar için 10. Bölümdeki Notlar ve Başvuru Kaynakları kısmına bakınız. Li (1975) 4. ve 10. Bölümlerdeki konularla ilgili bir makaleler derlemesidir.

5. ÖZNE

5.1. PROBLEM

3.3. alt bölümde, özne dahil dilbilgisel ilişkiler üzerine çalışırken karşılaşılan problemlerin bazılarından ve bu problemlerin çözümü konusundaki yaklaşımlardan bahsetmiştik. Şimdiki bölümde bu problemin belirli bir yönünü, diller boyunca öznenin tanımı konusunu ayrıntılı olarak ele alacağız. Özne, hem geleneksel hem de modern dilbilimi eserlerinde, gerek bireysel dillerin tanımlamalarında gerekse diller arası genellemeleri ifade ederken, sıkça kullanılan önemli bir kavramdır. Eğer dilbilimciler dillerdeki yapılarda hangi isim öbeğinin özne olduğu konusunda hemfikir olsalardı, hazır özne kavramını kabul edecektik ve yeni bir tanım aramayacaktık. Gelgelelim birçok durumda üzerinde anlaşılan özne kavramı mevcut değildir. Bir isim öbeğinin özne olup olmadığını belirleyecek kriterleri kurmak ciddi ve deneysel bir problem olarak karşımıza çıkıyor.

Dilbilimcilerin öznelik konusunda anlaşamamalarının özel bir örneği, ergatif yapılardaki birbiriyle yarışan analizlerde görülür. 5.3. ve 6.2.2. alt bölümlerde ergatif tartışmasına daha ayrıntılı olarak geceğiz, şimdilik maksadımızı gerçekleştirmek için ortaya çıkan problemi basitçe sergileyecek örneği Chukchi dilinden gösterelim:

Vəm ɪə-yeɪ-v ʔek (1)

ben- ABSOLUTİF geldi-1. TEKLİK

'Ben geldim.'

Vəm-nan vət tə- lʔu- vət. (2)
ben- ERGATİF sen-ABSOLUTİF gördü-1. TEKLİK-2: TEKLİK
'Ben seni gördüm.'

Bu iki cümlenin İngilizce çevirilerinin çözümlenmesinde *ben*'in hem 1'deki geçişsiz yapının hem de 2'deki geçişli yapının öznesi olduğu konusunda herkes hemfikirdir. Dahası İngilizce şekil bilgisi, en azından zamirler için, bu dağıtımı yansıtır: özneler yalın halde, nesneler belirtme halinde olur. Chukchi dilinde İngilizcede olduğu gibi, üç isim öbeği için kullanılan iki hal vardır, fakat bunların dağılımı bir hayli farklıdır: absolutif hali 1'in *ben*'ini (geçişsiz özne) ve 2'nin *sen*'ini (nesne) tercüme etmek için kullanılır. 2'nin *ben*'inin tercümesi için farklı bir hal, ergatif hali kullanılır. Bu yüzden İngilizce ile ilgili dağılımı dikkate almadan, sadece şekil bilgisini takip edersek, absolutif isim öbeklerinin de Chukchi dilinde özne sayılıp sayılmayacakları sorusu ortaya çıkar. Daha önceden ergatif diller üzerinde çalışan birçok dilbilimci, bu problemi çok ihtimalli olarak çözmeye çalıştılar (şekil bilgisini dikkate alarak veya görmezden gelerek, her iki yönde), ancak problem gerçekte deneysel bir sorudur ve 5.3. ve 5.4. alt bölümlerde göreceğimiz gibi cevabı, bu iki çözümden de daha basittir. Şimdilik problemin hâlâ geçerli olduğunu söylemekle yetinelim.

Elbette özneliğin kurulmasında hal işaretlemesi kriterinin yanısıra sentaktik kriter de önemlidir. Mesela İngilizcenin iki sentaktik özne kriterini şöyle not edebiliriz. İlk önce yüklemler kişi ve sayı bakımından özneleriyle uyuşur, İngilizce yüklem morfolojisi ortadan kalkmış görünse de bu ayırım, şimdiki zamanın 3. teklik şahısla bütün diğerleri arasında ve diğer birkaç düzensiz fiille gerçekleşen çekimlerde hâlâ yaşatılır. Böylece 3. teklik şahıs şeklini *he sees you*'da, 3. teklik şahıs harici şeklini *I see you*'da görürüz. İkinci olarak dönüşümcü-üretici dilciler tarafından öznenin nesneye yükseltilmesi biçiminde adlandırılan yapı çeşitlerinde, *that* cümleciğinin öznesinin, ama sadece öznesinin, belli fiillerden sonra 4'teki alternatif yapı tipindeki gibi belirdiğini görürüz:

I believe that Max is an accountant. (3)
'Sanıyorum Max bir muhasebeci.'

I believe Max to be an accountant. (4)
'Max'in bir muhasebeci olduğunu sanıyorum.'

Cümle tiplerinin büyük çoğunluğunda bu iki sentaktik kriter buluşur, yani İngilizcede öznenin bağımsız kriterleri arasında bir uyum vardır. Bununla beraber aşağıda *there is/are* ile başlayan cümlelerde olduğu gibi uyumun bulunmadığı cümle tipleri de mevcuttur:

There are unicorns in the garden. (5)
'Bahçede tek boynuzlular var.'

There is a unicorn in the garden. (6)
'Bahçede bir tek boynuzlu var.'

Bu tip örneklerde yüklem uyumu, en azından standart dilde, *there is/are*'ı takip eden isim öbeği tarafından belirlenir. Öznenin nesneye yükseltilmesi, burada *there*'i özne olarak kabul eder:

I believe there to be a unicorn/unicorns in the garden (7)
'Bahçede tek boynuzlunun/tek boynuzluların olduğunu sanıyorum.'

Gerçekten de 5 ve 6'da hangi isim öbeğinin özne olacağı konusu açık değildir: farklı kriterlerin farklı ağırlıkla değerlendirilmesi farklı sonuçlar verir. İngilizcede bile hangi isim öbeğinin özne olduğu konusunda dilbilimciler arasında anlaşma sağlanamayan yapı tipleri mevcuttur.

Özne kavramının karakterini çevreleyen bu çeşit problemler konusunda iki olası yaklaşım vardır. Biri, özne kavramının başlangıçtan beri yanlış yönlendirici bir kavram olduğunu iddia eden yaklaşımın dilbilimi teorisinden uzak tutulmasıdır. Diğeri, aşikar durum-

larda dilbilimcinin özne beklentilerine karşılık verirken açık olmayan durumlar hakkında da doyurucu iddialar ortaya koyabilecek bir öznelik tanımına ulaşılmasıdır. Şimdiki bölümde bu yollardan ikincisini takip edeceğiz. Tanımın ayrıntılarına dalmadan önce bazı temel noktalara işaret etmeliyiz. İlk önce her dilin gramerinde öznenin gerekli bir tanımlama kategorisi olduğu görüşüne sorgusuz sualsiz bağlı olmadığımızı söyleyelim. Bunun uygun olduğu diller (İngilizce dahil) vardır, fakat uygun olmadığı diller de olabilir. İkinci olarak özneliğin geçerli olduğu bir dilde bile, bütün cümlelerin mutlaka bir öznesi olacağı görüşüne de bağlı değiliz. Üçüncü olarak X dilinden belli bir isim öbeğinin özne olduğu bir cümlenin Y diline tercümesinde, aynı isim öbeğinin özne olarak belireceği görüşünü kabul etmiyoruz. Bütün bu noktaların örnekleri aşağıda verilecektir.

Son olarak konu ve fail kavramlarının öznenin tanımında mutlaka rol oynadığını belirtelim, ancak özne kavramının İngilizcede bile yukarıdaki iki kavramla özdeşleştirilemeyeceğini ileri sürüyoruz. Mesela fiil uyumu ölçütümüzü ele alırsak, *the men were hit by the boy* edilgen cümlesinde, çokluk fiil *were*'in fail ile uyuşmadığı açıktır. Aynı şekilde odaklanmış (topicalized) cümle *John I know*'da 3. şahıs dışı teklik fiilin konu ile uyum içinde olmadığı da açıktır. Dilbilgisel ilişkiler, anlamla ilgili roller ve kullanımla ilgili roller arasındaki bağ ne kadar sağlam olursa olsun, bunlar bir diğeriyle tanımlanamaz.

5.2. TANIMLAR VE KATEGORİLER HAKKINDA

Öznenin tanımına dönmeden önce tanımların doğası hakkında bazı giriş notları vermek, özellikle de sonradan ortaya çıkacak belirli yanlış anlamalardan sakınmak için gereklidir. Üzerinde çalıştığımız özne tanımı türü şöyledir: öznenin proto tipi, fail ve konunun kesişim yerini temsil eder, yani diller boyunca öznenin en açık örnekleri, aynı zamanda konu olan faillerdir. Bu tanımın iki önemli özelliği şudur: birincisi çok faktörlüdür, ikincisi öznelerin tanımlanması için gerekli ve yeterli ölçüt terimlerinden ziyade proto tip

terimleriyle ifade edilir. İkinci husus özellikle önemlidir, çünkü dillerdeki birçok yapıda yer alan öznelerin çoğu ne faildir ne konudur, ne de bunların her ikisidir.

Bu tip tanımlar dilbiliminde ve diğer alanlarda bir hayli yaygın olduğundan çok faktörlü tanımın kullanımı, muhtemelen itirazla karşılanmayacaktır. Mesela ön çekim edatlarını, yönetilen (governed) isim öbeğinin önündeki pozisyon ve edatın kesişimi olarak tanımlayabiliriz. Tanımları dilbilim kategorilerinin proto tip terimleri olarak ifade etme teşebbüsleri, aşırı bir muhalefet ve ön yargı ile karşılandığından konunun tartışılması için biraz zaman ayırmaya değer. Konuyu doğrudan öznenin özellikleri terimi içerisinde tartışmaktansa, proto tiplerin kullanımını sergileyen bazı örnekler üzerinde duracağız. Örnek kullanımının bizzat kendisi, öznenin proto tip temelli tanımının kullanılmasını doğru çıkarmaz, bilakis bizim bu çeşit tanımları önceden reddedemeyeceğimizi gösterir. Destekçileri ve çürütücüleri veri tabanına uygunlukları ve alternatif tanımların değerlendirilmesine olan ilgileri çerçevesinde değerlendirmeliyiz.

İkinci bölümde, kategori tanımlamalarının proto tip terimleri çerçevesinde yapılmasını gerektiren bir alanı, renk terimlerini, ele almış ve insanların düzgün kesimli sınırlardan ziyade, bir renk terminin merkezî, odaklanmış değerini tanıdıklarını göstermiştik. Bir nesne böyle adlandırılmak için (mesela kırmızı) bazı şartları yerine getirmek zorunda değildir. Fakat bu, "kırmızı" teriminin kullanımında hiçbir sınırlama ifade edemeyeceğimiz anlamına gelmez. Terim odak değerinde en uygun olanıdır, odaklanma sahasından uzaklaşıp diğer renk terimlerinin odağına yaklaşıldığında git gide daha az uygun hale gelir. Bu örnek, insanların proto tip terimleri sınıflaması yaptıkları bir alan olduğunu tespit eder ve tanım kullanımının mümkün olduğunu gösterir. Daha açık dilbilim kategorilerini kullanan benzer örnekler bulunabilir, bizim burada kullanacağımız örnek, Rusçadaki isimler ile sıfatlar arasındaki ayrımla, özellikle de sayıların bu ikisine olan ilişkisiyle ilgili olanıdır. Rusçada genellikle isimler ile sıfatlar arasındaki ayırım o kadar belirgindir ki, isim ve sıfatın (proto tiplerinin) odak değerleriyle ilgili ölçütle-

ri kolaylıkla oluşturabiliriz. Fakat sayılar, rastgelelikten uzak kesim noktaları kurmayı imkansızlaştıracak bir biçimde bu iki proto tipin arasına düşer. Sıfatları isimlerden ayırt ederken iki karşılaştırılabilir yapı tipini ele alabiliriz: ilki bir niteleme sıfatı ve baş ismi içeren isim öbeği (örn. *xorošij mal'čik* 'iyi çocuk'), ikincisi niceliği tanımlayan bir baş isim ve ölçülen kavramı tanımlayan bağımlı bir genitif içeren niceleme öbeği (örn. stado ovec 'koyun sürüsü').

Aşağıdaki ölçütler niteleme yapılarındaki sıfatın özellikleridir: a) sıfat teklik/çokluk karşıtlığı temelinde baş ismiyle sayı bakımından uyuşur, örn. *xorošij mal'čik* 'iyi çocuk', *xorošije mal'čiki* 'iyi çocuklar'; b) sıfat yapı boyunca baş ismiyle hal bakımından uyum içindedir, örn. yalın halde *xorošij mal'čik*, fakat yönelme halinde *xorošemu mal'čiku*, vasıta halinde *xorošim mal'čikom*; c) üç çeşit cins ayrımını eril/dişil/nötr takiben sıfat, baş ismiyle cinsiyet bakımından uyum içindedir (sadece teklik grubu içinde), örn. *xorošij mal'čik*, *xorošaja devoška* 'iyi kız', *xorošeje okno* 'iyi pencere'; d) birçok isim canlı olup olmadıklarına bağlı olarak kendilerine has bir belirtme hali şekline sahiptir, sıfatlar baş isimleriyle bu özellik bakımından da uyuşur, örn. cansız belirtme hali *xorošij stol* 'iyi masa', canlı belirtme hali *xorošego mal'čika* (hem *stol* hem de *mal'čik* eril teklik şekiller olmasına rağmen). Nicelik yapılarındaki baş isimler, bu özelliklerden hiç birisini taşımaz. Nitekim *stado ovec* 'koyun sürüsü' öbeğinde *ovca* 'koyun' dişildir, *stado gusej* 'kaz sürüsü' öbeğinde ise, *gus* 'kaz' erildir. Sayıyla ilgili olarak *massa benzina* 'petrol kütlesi' ve *massa ljudej* 'insan kitlesi' yapılarına sahibiz. Halle ilgili olarak söyleyebileceğimiz, baş ismin hal ile değiştiğidir, fakat bağımlı isim genitif olarak kalır, örn. yalın halde *stado ovec*, yönelme halinde *stady ovec*, vasıta halinde *stadom ovec*. Son olarak baş isim, bağımlı ismin canlılığıyla bağlantılı olarak değişmez, krş. belirtme hali *massu ljudej* ve *massu karandašej* 'kalem yığını'.

Diğer taraftan nicelik yapısının baş ismi, nitelik yapısının sıfatı tarafından paylaşılmayan birçok özellik taşır. Bunlar, e) bağımlı isimden bağımsız olarak baş isim, sayı bakımından çeşitlilik sergileyebilir, örn. *stado ovec* 'koyun sürüsü', *stada ovec* 'koyun sürüleri'; f) nicelik yapısındaki baş isim, kendisiyle uyumlu bir sıfat

alabilir, örn. *xorošeje stado ovec* 'iyi koyun sürüsü'. Burada *xorošeje* sıfatı, *stado* ile uyumlu bir şekilde teklik yalın halde, *ovec* ise, genitif çokluk halindedir; g) baş isme bağlı olan isim, değişmez bir şekilde genitif halindedir, eğer sayılabilir bir isimse genitif çokluk olur, bu c'de belirtilen aynı yapıdaki sıfatla zıtlık oluşturur, çünkü burada sıfat ve baş isim aynı halde olmak zorundaydılar.

Yukarıdaki yedi ölçüte bağlılıkları hususunda Rusçada sayılar, birçok sınıfa bölünebilir. İlk olarak 'bir' sayısı sıfatın bütün özelliklerine sahipken, baş ismin hiçbir özelliğini taşımaz: sayıda *pluralia tantum* ile bile uyuşabilir, örn. *odni* (ÇOKLUK) *noznicy* 'bir çift makas'. Diğer uçta million 'milyon' sayısı ve diğer bütün büyük sayılar ismin özelliklerini taşırken, sıfatın hiçbir özelliğine sahip değildir. Ortada kalan sayılar tablodaı da gösterildiği gibi, değişen derecede sıfat ve isim özelliklerini taşır. Bu tabloda S, sayının uygun sıfat özelliklerini, İ uygun isim özelliklerini, S/İ her iki sınıftan birinin özelliklerinin kullanılabileceğini, S(İ) açık bir sıfat davranışı tercihini, (S) sayının sınırlı bir şekilde sıfat özelliğine sahip olduğunu simgeler. Özelde 'iki' sayısı sadece iki yönlü bir cinsiyet karşıtlığı sergiler, dişil *dve*, eril *dva*'dan farklılaşır. (İ), aynı şekilde bir sınırlamanın isim özelliğinde sergilendiğini simgeler, örn. *sto*'nun (yüz) çokluğu birkaç sınırlı kullanımda vardır. Tabloda 'dört'ün 'üç' gibi ve 'beş' ile 'doksan' arasındaki birleşik olmayan sayıların 'beş' gibi davrandığına dikkat ediniz. (çevirenin notu: tabloda "4" yer almamıştır.)

RUSÇADAKİ SAYILARIN SIFAT VE İSİM ÖZELLİKLERİ

Özellik	Odin '1'	Dva '2'	Tri '3'	Pjat' '5'	Sto '100'	Tysjaça '1000'	Million '1000000'
a)	S	İ	İ	İ	İ	İ	İ
b)	S	İ	İ	İ	İ	İ	İ
c)	S	(S)	İ	İ	İ	İ	İ
d)	S	S/(İ)	S/(İ)	İ	İ	İ	İ
e)	S	S	S	S	(İ)	İ	İ
f)	S	S	S	S	S	İ	İ
g)	S	S	S	S	S	S/İ	İ

Şimdi Rusçadaki sayıların sıfat mı yoksa isim mi oldukları sorusunun, 'bir' (sıfat) ve 'milyon' (isim) sayıları hariç, yalın bir cevabı olmadığı açıktır. İsimler ve sıfatlar arasında rastlantısal olmayan açık bir kesim noktası belirleyemeyiz. Yani tamamen rastlantıya bağlı olarak, bu yedi ölçütten biri üzerinde karar vereceğiz. Bu durumda bile, bireysel ölçütler tire işaretleri veya parantez içi ifadelerle ortaya konan alternatif girişler tarafından da işaret edileceği gibi, belirleyici değildir. Durum öyle gösteriyor ki burada da renk terimlerinde olduğu gibi daha çok açık proto tipler ve bu proto tipleri birbirinden ayıran kopmamış silik sınırlarla karşı karşıyayız.

Gerçekten de sıfat ve isim özellikleri arasındaki farkın kesintisiz doğası Rusça sayılarda en güçlü ifadesini bulur. Mesela iki, üç ve dört sayılarından sonra bir sıfat, ya yalın çokluk (bu sayıların sıfat olduğu durumda bekleneceği gibi) ya da genitif çokluk (bu sayıların isim olduğu durumda bekleneceği gibi) halinde olabilir. Bir metinde bu ihtimallerin gerçekleşen örneklerini sayarsak, sıfat tipinin tercih edilmesinin 'iki'de en yüksek, 'dört'te en düşük seviyede belirdiğini görürüz. Birbirine yakın sayılarda bile, küçük olan büyüğünden sıfata daha yakındır (sıfat gibi).

Sonuç olarak, proto tipler üzerine bina edilen tanımların kullanımına bir seçenek olarak izin verilmelidir.

5.3. ERGATİFLİK

5.1. alt bölümde herhangi bir cümlenin sentaktik çözümlemesindeki genel problemi ortaya koyduk: Cümlenin öznesi nedir? 5.2. alt bölümdeki tartışmalar ışığında bu soruyu biraz değiştirerek yeniden düzenleyebiliriz. Orijinal soruda ima edilen şey, sorunun kesin ve belli bir cevabı olacağıydı, yani verilen bir isim öbeği ya özne olacaktı ya da olmayacaktı. Gelgelelim bizim özneyi, fail ve konunun kesişim noktası şeklinde tanımlamamız ayrıca fail ve konunun birbiriyle uyuşması gerekmeyen bağımsız kavramlar olması yüzünden cevap, kesin ve açık olmayabilir. Verilen bir isim öbeği özne özelliklerinin hepsini değil bir kısmını bünyesinde barındırabilir. Yani bir ismin basitçe özne olup olmadığını söylemektense,

onun belli bir dereceye kadar özneliğini tanımlayacağız. Benzer şekilde bir cümledeki özne özellikleri, tek bir isim öbeğinde toplanmadan birden çok isim öbeği arasında dağıtılmış olabilir. Demek ki birçok durumda, bu cümlenin öznesi nedir sorusuna kesin ve belli bir cevap ummak abestir. Aynı şekilde Rusça, *pjat* 'beş' sıfat mı yoksa isim midir sorusuna açık bir cevap ummak da abestir. Şimdiki alt bölümde bu konunun, özellikle ergatiflikle ilişkili olarak, daha uzak yansımalarını değerlendireceğiz.

5.1. alt bölümde ergatif yapının öznesini tanımlama sorusunu da ortaya atmıştık. Bu yapıyı yetkin bir şekilde tartışmak için, özellikle yalın-belirtme hali yapısına benzerlik ve farklılık çerçevesinde, iki sistem arasında tarafsız (nötr) bir terim kümesine sahip olmak gereklidir. Aşağıda böyle bir kümeyi teklif ediyoruz. Geçişsiz bir yüklemin tek argümanını O olarak sembolleştireceğiz; bu akılda tutmayı kolaylaştıracaktır. Genelde özne statüsü ile ilgili olarak geçişsiz yapıların (tek argüman) çoğunda herhangi bir anlaşmazlık söz konusu değildir. Bu yüzden akılda tutulmaya yardımcı olacak bu sembol, terimin manasına da uygundur. Geçişli yapıda iki argüman vardır; geçişmeyi önlemek için bunları Ö ile sembolleştirmekten kaçınacağız. Örnek bir geçişli yapıda, katılımcılar fail ve katılandır. Herhangi bir dilin morfolojik ya da sentaktik davranışına bağlı olmadan katılımcılar aynıdır. Böylece eylemleri tasvir eden geçişli yüklemlerle başlayarak faili F, katılanı K olarak etiketleyebiliriz. Bu şekilde *I hit you* cümlesinde ya da onun Chukchi diline çevirisinde, çeşitli isim öbeklerinin hal işaretlemelerinden bağımsız, sırasıyla fail ve katılan olarak *I* 'ben' F ve *you* 'sen' K olacaktır. Etiketler yine kolayca akılda kalacak biçimdedir. Fail ve katılan olarak açıkça ifade etmeyip F ve K biçiminde etiket kullanmanın avantajı şudur: Proto tipik geçişli durumları aşarak (yani eylemleri), dilde benzer morfoloji ve sentaksa sahip olan başka yapılara geçtiğimizde de, bu sembolleri kullanmaya devam edebiliriz. Mesela İngilizcede geçişli *see* 'görmek' fiili, morfoloji ve sentaks açısından geçişli *hit* 'vurmak' fiiline benzer davranış sergiler. Nitekim *I saw you* cümlesinde zamir *I* 'ben', anlamla ilgili rol tanımı içinde bir fail değildir, ancak F olarak sembolleştirilebilir. F ve K proto tipleri anlamla ilgili terimler içinde tanımlansa da sentaktik terimlerdir.

Bu bölümün başında takdim edilen 1 ve 2 numaralı örnekleri ele alırsak 1'de Chukchi *vəm* ve İngilizce *I*'ın Ö olduğunu, 2'de Chukchi *vəmnan* ve İngilizce *I*'ın F olduğunu, yine aynı örnekte Chukchi *vət* ve İngilizce *thee*'nin de K olduğunu söyleyebiliriz. Dahası İngilizcede Ö ve F'yi kodlamak için bir hal kullanılır; bu tip hal yalın hal olarak, K'yi kodlamakta kullanılan diğer hal de belirtme hali olarak adlandırılır. Chukchi dilinde Ö ve K'yi kodlamak için bir hal kullanılır; bu tip hal absolutif, F'yi kodlamakta kullanılan diğer hal de ergatif olarak adlandırılır. Buraya kadar yapılan tartışma esas olarak morfolojiyle ilgilidir; ergatif-absolutif ve yalın-belirtme hali işaretlemelerine 6. bölümde tekrar döneceğiz. Şimdi öznenin sentaktik özelliklerine geçelim.

Buraya kadar özne hakkında yapılan yorumlardan anlaşılacağı gibi, İngilizce şimdiye kadar tartışılan ve daha çok diğer bazı sentaktik maksatlar için Ö ve F'yi aynı kefeye koyar. Bunu sıralama (coordination) örnekleri, özellikle de ikinci bağlaçlıkta (cümlecikte) düşürülen ortak bir isim öbeğini paylaşan sıralama cümle örnekleri vasıtasıyla gösterebiliriz. Sırasıyla geçişli ve geçişsiz örnekleri alıp 8, 9 ve 10'daki cümleleri birleştirmeye çalıştığımızda görürüz ki, eş göndergeli isim öbeğinin ikinci defa yer alışını iptal ederek, ancak 8 ve 9'u birleştirebiliriz, 8 ve 10'u birleştiremeyiz.

The man hit the woman. (8)
'Adam kadına vurdu.'

The man came here. (9)
'Adam buraya geldi.'

The woman came here. (10)
'Kadın buraya geldi.'

The man hit the woman and came here. (= 8+9) (11)
'Adam kadına vurdu ve buraya geldi.'

11 numaralı cümle, geçişsiz yüklemi *came here* için açık bir Ö içermez. İngilizceyi ana dili olarak konuşanlara alternatif yorum, *the man hit the woman and the woman came here* 'adam kadına vurdu ve kadın buraya geldi' gayet mantıklı gelse de, bu cümlenin muhtemel yorumu, *the man came here* 'adam buraya geldi' olacaktır. Diğer bir ifadeyle bir isim öbeğinin ikinci cümlecikten düşürülmesine olur vermek için, İngilizce iki şart ileri sürer: a) isim öbeğinin eş göndergeli olma şartı, semantik şart; b) iki isim öbeğinin ya Ö ya da F olma şartı, sentaktik şart. Sentaktik maksatlar için İngilizce, Ö ve F'yi aynı kefeye koyar, yani İngilizcede özne Ö veya F demektir.

Bu durumu 8 ile 10 arasındaki İngilizce cümlelerin Dyirbal diline çevirileriyle karşılaştırabiliriz:

Balan dyugumbil baŋgul yaraŋgu balgan. (12)
kadın-ABSOLUTİF adam-ERGATİF vurdu
'Adam kadına vurdu.'

Bayi yara baninyu. (13)
adam-ABSOLUTİF geldi-buraya
'Adam buraya geldi.'

Balan dyugumbil baninyu. (14)
kadın-ABSOLUTİF geldi-buraya
'Kadın buraya geldi.'

Balan dyugumbil baŋgul yaraŋgu balgan,
baninyu. (=12+14) (15)
'Adam kadına vurdu ve kadın buraya geldi.'

(Dyirbal dilinde isimlere, kendisiyle sınıf bakımından uyum içinde olan, cinsiyet ve hal dahil, sınıflayıcılar eşlik eder. Yukarıdaki örneklerde bunlar *balan*, *baŋgul* ve *bayi*'dir.) Dikkat ediniz 15 numaralı cümle, Dyirbal dilinde 11 numaralı İngilizce cümlenin anlamını almaz, alamaz. İki dildeki yorumlar farklı olsa da, cümle-

lerin bu iki dildeki anlamı (yorumu), ana dil konuşucuları için çok açıktır. Dyirbal dili de İngilizce gibi sıralama cümlelerinde isim öbeğini düşürme konusunda iki sınırlamaya sahiptir. Semantik sınırlama İngilizcedekiyle aynıdır (iki isim öbeği eş göndergeli olmalıdır), sentaktik sınırlama ise farklıdır. Dyirbal dilinde eş göndergeli isim öbekleri Ö veya K olmak zorundadır. Nitekim sentaktik maksatlar için Dyirbal Ö ve K'ye aynı; F'ye farklı davranır. Bu durumda Dyirbal için uygun dilbilgisel ilişki, Ö ve K'yi birlikte sınıflayan ilişkidir. Diğer bir ifadeyle Dyirbal dilinde özne 'Ö veya K' anlamına gelir.

Sentaktik farklılık, İngilizcedeki yalın hal-belirtme hali ve Dyirbal dilindeki ergatif-absolutif arasındaki morfolojik farkı takip ediyor görünse de, bunun gerçek olmadığını vurgulamakta fayda vardır. İngilizcedeki Ö ve F'nin sentaktik tanımlanması, yalın hal-belirtme halinin morfolojik farklılığını gösteren şekillere sahip olmayan zamir dışındaki isim öbekleri için bile geçerlidir. Dyirbal dilinde 1. ve 2. şahıs zamirleri, yalın hal-belirtme hali işaretlemesine sahiptir. Konuya 6. bölümde tekrar döneceğiz, fakat bu, sıralama cümleleri yapısının ergatif-absolutif temelini etkilemez:

Ŋadya baninyu. (16)
ben-YALIN sen-BELİRTME vurdu
'Ben sana vurdum.'

Ŋinda baninyu. (17)
ben-YALIN geldi-buraya
'Ben buraya geldim.'

Ŋinda baninyu. (18)
sen-YALIN geldi-buraya
'Sen buraya geldin.'

Ŋadya ŋinuna balgan, baninyu. (19)
'Ben sana vurdum ve sen/*ben buraya geldin/*geldim.'

Ayrıca bütün dillerin İngilizcedeki ya da Dyirbal dilindeki gibi şekillenme sergilemediğini belirtmeliyiz. Mesela Chukchi dilinde, sıralamalı yapılarda geçişsiz bir yüklemin düşürülmüş Ö'sü, önde gelen yüklemin ya F'si ya da K'siyle eş göndergeli olarak yorumlanabilir:

Ətlev-e talayvənen ekək ənk?am ekvetv?i. (20)
Baba ERGATİF o-döv-onun oğlu-ABSOLUTİF ve o-ayrıldı
"Baba oğulu dövdü ve baba/oğul ayrıldı."

3.4. alt bölümde gördüğümüz gibi Yidiny dilinde düşürülmüş bir Ö'nün tercih edilen yorumu, morfolojiyi takip eder (geçişli cümledeki absolutif ya da yalın haldeki isim öbeğiyle eş göndergeli). Bu şekilde yalın hal-belirtme hali ve ergatif-absolutif sentaksını birleştirir. Chukchi dili ise ikisi arasında tamamen tarafsızdır. Yidiny örneğinin özellikle işaret ettiği bir önemli nokta da, bir dili ergatif veya ergatif değil diye sınıflamanın yanlışlığıdır. Tam tersine sorulması gereken, dilin ne ölçüde ve hangi özel yapılarda ergatif olduğudur (yani sentaks nerede yalın-belirtme hali temelinde ve nerede ergatif-absolutif temelinde işler). Yidiny dili geçişli yapılarının bazı örneklerinde F, sıralamalı yapı özne özelliklerini sergileyecek (3. bölümdeki 44 numaralı örnek), diğer bazı örneklerde de K, özne özellikleri sergileyecektir (3. bölümün 43 numaralı örneği). Diğer bazı durumlarda ise özne özellikleri, iki isim öbeği arasında dağıtılmış olacaktır (3. bölümün 45 numaralı örneği).

Birçok dille aynı olarak, hem İngilizce hem Dyirbal dili aynı semantik rolleri kodlamak için farklı sentaktik vasıtalara, yani farklı çatılara sahiptir. Mesela İngilizcede 8 numaralı geçişli cümlede *the man*'i F, *the woman*'ı K olarak alıp, cümleyi edilgen, yani geçişsiz yaparsak, *the woman* Ö ve *the man* oblik (oblique) nesne olarak (yani Ö, F veya K değil) belirir:

The woman was hit by the man. (21)
'Kadın adam tarafından vuruldu.'

The woman 21 numaralı cümlenin ve 10 numaralı geçişsiz cümlenin Ö'sü olduğu için iki cümleyi, ikincisinden eş göndergeli Ö'yü düşürüp 22 numaralı cümleyi elde edecek şekilde sıralamalı cümle haline sokmak mümkündür. Sonuç 15 numaralı Dyirbal cümlesiyle tamamen aynı anlamda bir cümle olacaktır:

The woman was hit by the man and came here. (22)
'Kadın adam tarafından vuruldu ve buraya geldi.'

Dyirbal dilinde 12 numaralı (veya 16 numaralı) gibi bir geçişli cümleyi alıp, 'adam'ın Ö, 'kadın'ın fiile *–ŋay* eki getirerek oblik nesne (yalın ve belirtme hali dışında kalan) yapıldığı yeni bir cümle şekline koymak mümkündür. Temel çatıdaki F'nin Ö olarak belirdiği bu çeşit çatı, yakın zamanda ergatiflik üzerine yapılan çalışmalarda antipasif çatı olarak adlandırılmaya başlandı:

Bayi yara ɓagun dyugumbilgu balgalŋanyu. (23)
Adam-ABSOLUTİF kadın-YÖNELME vurdu-ANTİPASİF
'Adam kadına vurdu.'

Bu durumda Dyirbal dilinde 23 numaralı cümle ile 'adanı'ın Ö olduğu 13 numaralı geçişsiz cümleyi de birleştirmek mümkündür. Burada bazı sebepler yüzünden, sadece ve sadece, geçişsiz cümleciğin ilk sırada yer aldığı özel bir bağlaç yapısı kurulabilir:

Bayi yara baninyu, baɡul dyugumbilgu balgalŋanyu. (24)
'Adam buraya geldi ve (adam) kadına vurdu.'

Böylece dillerdeki farklı çatıların işlevlerinden birisi de, özne özelliklerini yeniden dağıtmaktır. İngilizce diğer zamanlarda K olacak bir isim öbeğini, özne özellikleriyle (bir Ö olarak) donatabilir; Dyirbal dili diğer zamanlarda F olacak bir isim öbeğini özne özellikleriyle (bir Ö olarak) sahneye çıkarabilir.

Bu bölümdeki tartışmayı ana noktaları ile özetleyip bir örnekle de pekiştirmek ve kapatmak istiyoruz. Geçişsiz yapıların çoğunda, özellikle tek mevkili (one-place) yüklem yapılarında, öznenin tayini

problemsizdir, fakat geçişli yapılarda özne özelliklerini ya F'ye (bu durumda yalın-belirtme hali sentaksı söz konusudur) ya da K'ye (bu durumda ergatif-absolutif sentaksı söz konusudur) tayin edilmiş olarak bulabiliriz. Bazı dillerde birini diğerine tercih etme söz konusudur (örn. İngilizce büyük ölçüde yalın-belirtme hali, Dyirbal dili büyük ölçüde ergatif-absolutif). Karışık yapının sergilendiği diller de vardır. Chukchi dilinde mastar yapısı, -(ə)*k* eki ilavesi ve mastarın Ö veya F'sinin düşürülmesiyle yalın-belirtme hali sisteminde çalışır:

Vəmnan vət tite
ben-ERGATİF sen-ABSOLUTİF bazen
məvinretetvət ermetvi-k (25)
izin ver-bana-yardım-sana-güçlen-
"Seni daha güçlü hale getirmeme izin ver"

Morvənan vət mətrevinretvət rivl-ək
biz-ERGATİF sen-ABSOLUTİF biz-yardım edeğiz-sana taşımaya

əməl?o več̣eyot. (26)
hepsini toplanmış-ABSOLUTİF
"Senin toplananların hepsini taşımana yardım edeceğiz."

25'te 'güçlenme'nin Ö'sü düşürülür; 26'da 'taşıma'nın F'si düşürülür. *–l?* ekinin fiile birleştiği olumsuz sıfat fiil yapısında, bu yapı sıfat fiil cümlesinin Ö veya K'sini ilgi cümlesi haline getirmekte (relativize etmekte) kullanılabilir, fakat F'sini ilgi cümlesi haline getirmekte kullanılamaz (ancak 29'da olduğu gibi cümle antipasif hale getirilirse relativizasyon Ö'de yapılmış olur):

E -tip? eyŋe-kə -l? -in
OLUMSUZLUK şarkı söyle- OLUMSUZLUK PARTİSİP ABSOLUTİF

ŋevə ć̣qet rav tə?i. (27)
kadın-ABSOLUTİF o-gitti-ev
'Şarkı söylemeyen kadın eve gitti.'

Ivə r a -yo? -kə -l? -etə

şimdi OLUMSUZLUK ulaş- OLUMSUZLUK PARTİSİP AL-LATİF

enm -etə mə nə lqə nmək. (28)

tepe ALLATIF izin ver-bize-git-.

'Şimdi bize (birisinin) ulaşamadığı tepeye gitmemiz için izin ver.'

En -av tat-kə -l? -a qaa

ANTİPASİF izle- OLUMSUZLUK PARTİSİP ERGATİF ge-yik

-k ?aaćek-a vinret ərkə ninet ŋevə ćqetti. (29)

BULUNMA gençler ERGATİF o-yardım et-onlara kadın-AB-SOLUTİF

'Geyiği takip etmeyen gençler kadına yardım ediyor.'

(Dikkat ediniz 29. cümlede antipasif fiilin nesnesi bulunma halindedir.)

5.4. ANLAMLA VE KULLANIMLA İLGİLİ FAKTÖRLER

Buraya kadar yalın-belirtme hali ve ergatif-absolutif sentaksları arasındaki farkları, faille ve konu ile ilgili olan özellikler olarak ayırmadık. Yapacağımız tartışma zorunlu olarak kimi örneklerle sınırlı olacaktır. Şimdi bu farkları ele alalım.

Fail özellikleriyle yakından ilişkili olan öznenin özellikleri konusuna geçebiliriz. Birçok dildeki emir kiplerinde muhatap F veya Ö ise, bu muhataba yapılan gönderme düşürülebilir, fakat K ise bu düşürme gerçekleştirilemez. Gerçekten de birçok dil bu konuda sıkı kurallara sahiptir: Bir emir cümlesinin Ö veya F'si ikinci şahıs (muhatap) olmak zorundadır, yani bu diller sadece ikinci şahıs emir kiplerine sahiptir. Bu İngilizcede, *come here*! 'buraya gel' (yani, *you come here*! 'sen buraya gel') ve *hit the man* 'adama vur' (yani,

you hit the man 'sen adama vur') örnekleriyle sergilenir. Söz konusu örneklerde hitap edilen zamiri düşürmek mümkündür, fakat *let/may the man hit you*! 'bırak/izin ver adam sana vursun' örneğinde zamiri düşürmek mümkün değildir. Şaşırtıcı şekilde Dyirbal dilinde de aynı sınırlama geçerlidir: Ö'nün K ile tanımlandığı sentaktik yapıların bu dildeki yaygın üstünlüğüne rağmen, emir yapılarındaki muhatabın düşürülmesinde Ö, İngilizcedeki gibi F ile tanımlanır:

(Ɲinda) bani (30)
sen-YALIN gel-buraya-EMİR
"Buraya gel!"

(Ɲinda) bayi yara balga. (31)
sen-YALIN adam-ABSOLUTİF vur-EMİR
'Adama vur!'

Bu dağılımın arkasındaki motivasyonu bulmak zor değildir. Bir talimatın iyi seçilmiş olması için, talimatın muhatabı olan şahsın sonuç durumu üzerinde kontrolü olması zorunludur. Genelde Ö ve özellikle F, durum üzerinde kontrolün çoğunluğuna sahip katılımcılardır; K nadiren kontrolün çoğunluğuna sahip olur. Bu yüzden talimat alıcılarının dilbilgisel olarak K'den ziyade Ö veya F olarak kodlanmaları çok doğaldır. Emir kipindeki muhatabın düşürülmesi, tahmin edilen durumun ifadesi için daha güçlü bir vasıta sağlar. Yani muhataplar daha failimsi Ö veya F oldukları zaman düşürülebilirler, daha az failimsi K oldukları zaman düşürülemezler. Nitekim bu, faillik özelliğiyle sıkı bir ilişki içinde olan öznelik özelliğinin açık bir örneğidir. Dikkat ederseniz, söz konusu özellik göz önüne alındığında özne ve fail aynıdır ya da sentaks kuralı özne terimleri yerine fail terimleriyle ifade edilebilir demiyoruz. Muhatabın fail olmadığı, fakat yine de düşürülebildiği ya da failin muhatap olup da düşürülemediği edilgen emir yapıları (sonuç cümleleri doğallıktan uzak olsa da) oluşturulabileceğinden, bu, İngilizce için doğru değildir:

Be amazed by the world's greatest lion-tamer! (32)
'Dünyanın en iyi aslan terbiyecisi tarafından hayretlere düşürülün'

Let/may this problem be solved by you! (33)
'Bırakın/izin verin bu problem sizin tarafınızdan çözülsün'

Bizim iddiamız, öznelik özelliğinin faillik özelliği ile çok yüksek bir korelasyon içinde olduğu ve bu yüzden Ö/F tanımlamasının Dyirbal gibi dillerde bile, daha doğal olduğudur.

Dahası biz, faillik özelliği ile yüksek bir korelasyon içinde olan öznelik özelliği için, bir dilin muhakkak Ö/F tanımlaması alacağını iddia etmiyoruz, sadece bu durum için güçlü bir eğilim olacağını söylüyoruz (yani kesin evrensellikten ziyade bir eğilim söz konusu). Mesela Dyirbal dilinde, yalın-belirtme hali sentaksı emrin alıcısı ile eş göndergeli ise, Ö veya F düşümünün dolaylı emirler için de geçerli olacağı zannedilebilir. Fakat gerçekte dolaylı bir emrin F'si bu şekilde düşürülemez, bunun yerine isim öbeğini Ö olarak sunan veya Ö'nün ya da K'nin düşürülmesine izin veren genel kuralın uygulanabileceği antipasif yapı kullanılmak zorundadır:

ŋana yabu gigan ŋumagu
biz-YALIN anne-ABSOLUTİF söyledi baba-YÖNELME
buralŋaygu. (34)
gör-ANTİPASİF-MASTAR
'Anneye babayı izlemesini söyledik.'

(Dikkat ediniz antipasif yapıda katılan için mümkün hallerden biri yönelme halidir.) Eğer mastar halinde geçişli bir fiil için işaretlenmemiş çatı kullanılırsa, bu durumda 35 numaralı cümlede olduğu gibi, sadece eş göndergeli olan K düşürülebilir:

ŋadya bayi yara gigan
ben-YALIN adam-ABSOLUTİF söyledi

gubiŋgu mawali. (35)
doktor-ERGATİF muayene et-MASTAR
'Adama doktora muayene olmasını söyledim.'

Emir kipinde muhatabın düşürülmesi örneği Ö ve F'nin doğal bir tanımlamasını, yani doğal yalın-belirtme hali sentaksını içermektedir. Şimdi doğal bir ergatif-absolutif sentaks örneğine dönebiliriz. Nivkh dilinde - *ta* ekiyle oluşturulan, bir önceki olayın sonucu şeklinde gelişen bir duruma işaret eden sonuçlama (resultative) yapısı mevcuttur. Geçişsiz fiillere ekin ilavesiyle oluşturulur:

Anaq yo - d' (36)
ütü paslan-
'Ütü pas tuttu.'

Anaq yo - ta -d' (37)
ütü paslan- SONUÇLAYICI
'Ütü pas tuttu.'

(Fiilin sonuna gelen –*d'* eki, bitimliliğin işaretidir.) Fakat geçişli bir fiili alırsak, bu durumda sonuçlama yapısıyla ilgili olarak birtakım değişiklikler gerçekleşir:

Umgu t'us tha -d' (38)
kadın et pişir-
'Kadın eti pişirdi.'

T'us ŕa - ta -d'. (39)
et pişir- SONUÇLAYICI
'Et pişirildi.'

İlk önce sonuçlama yapısında geçişli fiilin F'si düşürülmek zorundadır. İkinci olarak, geçişli fiilin K'si, fiildeki kelime başı konsonant değişikliğinin şartlarını oluşturma özelliğine sahiptir (krş.

38. örnekteki kelime başı *th*'si). Sonuçlama fiilindeki değişiklik eksikliği, isim öbeğinin artık bir K olmadığına işaret eder. Sentaktik çözümlemenin ince ayrıntıları ne olursa olsun, sonuçlama fiilinin tek argümanı olduğunu söyleyebiliriz. Bu argüman geçişsiz-sonuçlamasız bir fiilin Ö'süne ve geçişli-sonuçlamasız bir fiilin de K'sine karşılık gelir. Diğer bir deyişle Ö ve K, F'den farklı olarak aynı davranışı sergiler.

Sorunun cevabı sonuçlama yapılarının pragmatik özelliğinde araştırılmalıdır. Bu tip yapılar belli varlıklardaki durum değişikliğine işaret eder. Geçişsiz yüklemlerde durum değişikliği normal olarak Ö'ye atfedilir: 37. cümlede durum değişikliğine giden *ütü*dür. Geçişli yüklemlerde ise, durum değişikliğinin prensipte F'yi karakterize etmesi mümkündür, örn. *John has climbed the mountain* 'John dağa tırmandı.' Özellikle bir durum değişikliğini içeren hareketleri tasvir eden proto tipik geçişli yüklemlerde, durum değişikliğinin K'ye atfedilmesi daha yaygındır. *The woman has roasted the meat* 'Kadın eti pişirdi.' dediğimizde, elbette ette meydana gelen durum değişikliği hakkında konuşuyoruz, kadının durumunda bir değişiklik olup olmadığı ise açık bırakılıyor. Sonuçlama yapısındaki Ö veya K'nin bu doğal odaklanmasını gramatik olarak göstermek üzere, Nivk dili sadece Ö veya K'nin ifade edilmesine izin verir.

Tekrar edelim, sonuçlama yapılarının sentaksında, bir dilin bu tanımlamayı yapmak zorunda olduğunu iddia etmiyoruz. Mesela İngilizce bunu yapmaz, bu yüzden *the woman has roasted the meat* cümlesi, *the woman roasted the meat* sonuçlama cümlesi kadar kabul edilebilir bir cümledir. Biz sonuçlama yapılarında, dillerin ergatif-absolutif sentaksına doğru bir eğilim sergilediklerini iddia ediyoruz. Emir ve sonuçlamadan farklı olarak birçok yapıda, Ö'yü F veya K ile tanımlama gibi önceden tahmin edilen bir eğilimin olmadığı görülür. Mesela sıralamalı yapılardaki isim öbeği düşürülmesini ele alalım, bu tip yapılar diller boyunca ayrışmanın en yoğun görüldüğü yapılardır. İngilizce sıralamalı yapılarda yalın-belirtme hali sentaksını, Dyirbal dili ergatif-absolutif sentaksını kullanır. Yidiny dili her ikisini de kullanırken, Chukchi dili hiçbirini

kullanmaz. Yine de diller boyunca sergilenen dağılımı ele aldığımızda, yalın-belirtme hali sentaksının ergatif-absolutife oranla çok daha yaygın olduğunu söylemeliyiz. Bunun niçin böyle olduğunu sorabiliriz. Dahası emir kipinde muhatabın düşürülmesi gibi yalın-belirtme hali sentaksının bir parçasını alırsak, bu kurala ergatif-absolutif sentaksını kullanarak karşı çıkan dilin ya hiç olmadığını ya da çok az olduğunu görürüz. Fakat sonuçlama yapıları gibi ergatif-absolutif sentaksının doğal bir parçasını alırsak, bu kurala yalın-belirtme hali sentaksıyla karşı çıkan çok sayıda dil buluruz. Diğer bir deyişle, dillerde Ö'yü F veya K ile tanımlamanın doğallığıyla yalın-belirtme hali sentaksının ilişkilendirilmesine doğru genel bir eğilimin var olduğu görülüyor. Bu genel eğilimin bir açıklaması var: 9. bölümde biraz daha farklı içerikle işlendiğinde de göreceğimiz gibi, insanoğlu daha failimsi olan varlıkları, tartışmanın katılanı olarak seçme eğilimi sergiler; yani fail ve katılan arasında doğal bir korelasyon vardır. Diğer şeyler eşit olduğunda fail ve katılanın örtüşeceği umulur. Bu durumda özne kavramı basitçe bu beklenen örtüşmenin gramerlik yansımasıdır. Ayrıca niçin çok sayıda dilin fail ve katılan kesişiminde tanımlanabilecek bir gramerlik özneye ve az sayıda dilin, mesela, katılan ve konu kesişimini yansıtan bir gramerlik özneye sahip olduğu da açıklanmış olur.

Fail ve katılanı eşitleme tercihi, diller arasında en yaygın tanımlamadır, fakat bazı diller bu özel tanımlamayı sergilemekten uzaktır. Mesela Dyirbal dilinde fail bağıntılı olmayan özne özellikleri ve hatta bazı fail bağıntılı özne özellikleri (krş. dolaylı emirler), F'den ziyade K'ye yakın dururlar. Bu durumda Dyirbal dilinde faillik, özneliğin bina edilmesiyle tamamen ilgisiz görünüyor. Tercih K'den yana kullanılıyor, yani K, F'den daha doğal bir katılan olarak değerlendiriliyor. Bazı Avustronezya dillerinde, özellikle Filipin dillerinde, benzer fakat daha aşırı derecede bir durum geçerli gözüküyor. Burada ilgili isim öbeğinin failliği tarafından şartları oluşturulmuş bazı sentaktik işlemler ve katılan tarafından kontrol edilen diğer bazı sentaktik işlemlerde tercih, fail veya konudan ziyade katılandan yanadır. Aşağıdaki örnekler Tagalog dilinden alınmıştır.

Bankadan kredi alan birinin durumunu ele alırsak, Tagalog dilinde K belirliyse, diğer isim öbeklerinin belirliliğinden bağımsız olarak (41'de olduğu gibi), konu olmak zorundadır. Yoksa sadece 40'ta olduğu gibi F'nin konu olması mümkündür.

Humiram siya ng pera sa bangko. (40)
kredi çekti-ETKEN o-KONU K para YÖNELME banka
'O, bankadan kredi çekti.'

Hiniram niya ang pera sa bangko. (41)
kredi çekti-EDİLGEN o-F KONU para YÖNELME banka
'O, bankadan kredi çekti.'

Bu yapıyı 'tereddüt etmek' anlamında bir fiilden sonraya koyarsak, yapı, Ö/F tanımlamasını önceden tercih edecektir (ancak başka birinin kontrolü altındaki bir şey için tereddüt edilebilir). Burada Tagalog dili konu olup olmamasına bakmaksızın F'nin düşürülmesine izin verir:

Nagatubili siya -ng humiram ng pera sa bangko. (42)
tereddüt etti-ETKEN o-KONU
'Bankadan kredi çekme konusunda tereddüt etti.'

Nagatubili siya-ng hiramin ang pera sa bangko. (43)
'Bankadan kredi çekme konusunda tereddüt etti.'

(Son iki örnekteki *–ng* bir cümle bağlayıcısıdır; 43'teki *hiramin*, *hiniram*'ın bitimsiz eşitidir.)

Ö'nün F veya K arasında tanımlanmasında tarafsız bir yapıyı alırsak, Tagalog dili konuyu özne olarak değerlendirecektir. Mesela Tagalog dilindeki ilgi cümlelerinde nitelenen isim, ancak ilgi cümlesinin konusu olabilir. Aşağıdaki örnekleri karşılaştırın:

Bumili ang babae ng baro. (44)
satın aldı-ETKEN KONU kadın K elbise

'Kadın bir elbise satın aldı.'

Binili ng babae ang baro. (45)

satın aldı-EDİLGEN F kadın KONU elbise

'Bir/kadın elbiseyi satın aldı.'

'Kadın'ı nitelemek istersek 44'teki etken yapı; 'elbise'yi nitelemek istersek, 45'teki edilgen yapı kullanılmak zorundadır; başka alternatif yoktur:

Iyon ang babae-ng bumili ng baro. (46)

bu KONU kadın satın aldı-ETKEN K elbise

'Elbiseyi satın alan kadın budur.'

Iyon ang baro-ng binili ng babae. (47)

'Kadının satın aldığı elbise budur.'

Bölümü sonuçlandırırken, öznenin açık ve belirli bir kavramdan ziyade ayrıntılı ve geniş kapsamlı bir kavram olduğunu not edelim. İlk bakışta özne kavramı zayıflamış görünse de, gerçekte fail ve konu özelliklerinin bağımsız olarak kurulmuş korelasyonları bağlamında, diller boyunca görülen farklı fenomenlerin geniş açıklamalarına ulaşmada elimizde güçlü bir alet işlevi görür.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

İlgili sınıflamasını burada kullanmasam da, proto tipik özneyi çok faktörlü bir kavram olarak tarif etme fikri Keenan (1976b) tarafından geliştirilmiştir. Bu yaklaşıma en sert eleştiri Johnson (1977a) tarafından yapılmıştır, ne yazık ki Johnson bir tanımın gereklilik ve yeterlilik şartları içersinde yapılması gerektiği fikri yüzünden sorgulanmaya açıktır. Rusça sayılarda sıfattan isme geçerken görülen süreklilik konusunda yaptığım tartışma Corbett (1978) üzerine kurulmuştur.

5.3. alt bölümdeki ergatiflik tartışması Comrie (1978b) üzerine bina edilmiştir. Benzer fikirler, terminolojideki belli farklılık, vur-

gu ve kavramlarla da olsa, bağımsız olarak olarak Dixon (1979) tarafından verilir. Burada Dixon, benim K terimim için N'yi (nesne), Ö ve F'nin doğal gruplanması için özneyi, belli bir dildeki Ö'nün F ile veya Ö'nün K ile gruplanması için ekseni (pivot) kullanmıştır. Ergatiflikle ilgili sonradan gelen tartışmalarda hep karşımıza çıksalar da, Dyirbal örnekleri ilk olarak Dixon (1972) tarafından verilmiştir. 35 numaralı örnek benim için R. M. W. Dixon tarafından özel olarak derlenmiştir; Dixon (1979)'un 128-9. sayfalarında da yer alan aynı örnek, küçük bir modifikasyona ihtiyaç duyduğundan burada kendisine çok özel şükranlarımı sunmak isterim. Ergatiflik üzerine yapılan çalışmaların çoğu Plank (1979)'ta bir arada bulunabilir. Kitaptaki Chukchi dili örnekleri Comrie (1979c, 226, 227, 229) ve Nedjalkov (1979, 242)'un katkılarıdır.

Özne özelliklerini fail (rol) ve konu (referans) arasında bölme fikri, özellikle Filipin dilleri için, Schahter (1976, 1977)'e aittir; Tagalog dili örnekleri bu kitapların ikincisinden alınmıştır. Nivkh dili örnekleri Nedjalkov (ve diğerleri) (1974)'dan alındı. Yalın-belirtme hali ve ergatif-absolutif sentaksı dağılımını kontrol eden faktörler Moravscik (1978b) tarafından tartışılır. Emirdeki muhatap düşürümü üzerine olan tartışma Dixon (1979, 112-14) üzerine, sonuçlama yapıları konusunda olanı da Comrie (1981a) üzerine kurulmuştur.

6. HAL İŞARETLEMESİ

6.1. HALLERİN AYIRICI FONKSİYONU

Bu bölümde çok sayıda dilden alınmış verilerin mümkün kılmasıyla kazanılan, genel dilbilimi gerçeklerinden birinin içeriğine göz atacağız. Söz konusu kazanım tek dilin araştırılmasıyla, sadece İngilizcenin ayrıntılı soyut analiziyle elde edilemeyecek bir kazanımdır. Geleneksel (ve birçok durumda geleneksel olmayan) hal kullanımı değerlendirmelerine göz attığımızda, verilen bir morfolojik halin ya bir semantik rolle veya bir gramer ilişkisiyle yüksek derecede bağlantı sergilediği görülür. Nitekim bulunma durumunun yer ifade ettiği, ayrılma durumunun oradan uzaklaşma hareketi ifade ettiği (diğer durumlar da bu şekilde) söylenir. Yalın hal özne için, belirtme hali nesne içindir (veya semantik ve sentaktik haller arasındaki farklardan kaçınan çatılarda yalın hal fail ile, belirtme hali katılan ile ilgilidir). Semantik ve/veya sentaktik kriterler üzerine bina edilmiş hal işaretleme sistemlerine ilaveten yakın zamanlardaki dilbilim araştırmaları, hal tayininde pragmatik kriterleri dikkate alan Japonca ve Tagalog dili gibi dilleri de göz önüne sermiştir.

Hallerin hepsini veya bazılarını bu şekilde değerlendirilmenin mümkün olduğu dillere ek olarak, bazı hallerin hiçbir sentaktik, semantik ya da pragmatik rolle doğrudan bir ilişkisinin kurulamayacağı diller de vardır. Böyle durumlar sınırlı ve belli vakalarda verilen bir rol için kullanılır. Bölümün amacı bu tip örneklerin, özellikle de özne ve nesne ile (daha doğrusu Ö, F ve K) ilgili olan bazılarını incelemektir. Yapılacak tartışma, evrensellikler ve tipoloji ile

ilgili genel tartışmamıza da uyar, çünkü farklı genetik ve coğrafik gruplamalardan çok sayıda dilde görülen farklı tiplere bakacağız. Dil evrensellikleri açısından çok önemli bir fenomenle karşı karşıyayız. Dahası diller boyunca sergilenen bir genel benzerlik modeli kurabileceğimiz gibi, biraz daha gayretle bu benzerliklerin bir açıklamasına da ulaşabiliriz.

Tartışmamıza 5. bölümde tanıttığımız yalın-belirtme hali ve ergatif-absolutif hal işaretleme sistemlerini ele alarak başlayabiliriz. Ö, F ve K'yi aslî şekillerimiz olarak alıp, bu üç ilişkiyi homojen kabul eden dillerle kendimizi sınırladığımızı varsayalım (yani Ö'nün farklı tipleri için farklı halleri kullanmayan diller). Bu durumda mantıken mümkün hal işaretleme sistemi tiplerinin iki değil, beş olduğunu göreceğiz. Yalın-belirtme hali sistemi Ö ve F'yi (yalın hal) K'ye (belirtme hali) karşı birlikte sınıflayacaktır. Ergatif-absolutif sistemi ise Ö ve K'yi (absolutif) F'ye karşı birlikte sınıflayacaktır. Her iki sistem de dünya dilleri arasında yaygındır. Tarafsız (nötr) sistemin bu üç aslî şekil için aynı biçime sahip olması beklenir, fakat ortaya çıkacak durum hal işaretleme sisteminin eksikliğiyle aynı manaya geleceğinden tezimizle doğrudan bir bağ sergilemez. Bir sistem olarak elbette bu da dünya dilleri arasında görülür, fakat söz konusu sistemi kullanan dillerin çoğu yüklem uyumu, söz sırası gibi geçişli yapıda hangi isim öbeğinin F, hangisinin K olduğunu göstermeye yarayacak başka vasıtalar kullanır. Dördüncü muhtemel tip, üçlü tip (üç parçadan mürekkep), bu üç aslî şeklin her biri için farklı bir hal kullanan tiptir. Beşinci tip ise F ve K'yi Ö'ye karşı birlikte sınıflayan tiptir.

Üçlü sistem nadir de olsa görülür. Bir grup dilde, aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, dildeki isim öbeklerinin bir alt seti ile birlikte, yani yalın-belirtme hali ve ergatif-absolutif sistemlerinin birlikte var olup kesiştiği yerlerde bulunur. Dildeki bütün isim öbekleri için üçlü sistemin mevcut olduğu tek dil biliniyor: Wanggumara dili. Kısacası kesin olarak bu sistemin dünya dilleri arasında çok nadir olduğunu söyleyebiliriz. Son tip yani F/K-Ö dizisi, aynı şekilde nadirdir: sadece belli İran dillerinin bazı isim öbeği sınıf-

larında rastlanır. Burada erken ergatif-absolutif sistemin yalın-belirtme hali sistemine doğru değişirken sergilediği ara safhaların temsili söz konudur. Elbette burada Ö, F ve K'yi sürekli ayırt eden hal işaretleme sistemine sahip bütün dillerinde niçin mantıken mümkün dört hal işaretleme sisteminden sadece ikisinin yaygın olduğu sorusu sorulabilir. 1 ve 2 numaralı cümlelerde (söz sırasından bağımsız) olduğu gibi, geçişli ve geçişsiz yapılardaki isim öbeği argümanlarını karşılaştırırsak, söz konusu dağılımı tetikleyen motivasyonun belirdiği görülür:

Ö Y geçişsiz (1)

F K Y geçişli (2)

Geçişsiz yapılarda sadece bir argüman vardır, bu yüzden işlevsel açıdan baktığımızda, isim öbeğini diğerlerinden ayıracak bir işaretlemeye ihtiyaç duyulmuyor. Geçişli yapıda ise iki isim öbeği vardır, bunları ayıracak başka bir yol olmadığı sürece (mesela söz sırası gibi), hal işaretlemesinin kullanılmadığı durumlarda bir karışıklık meydana gelecektir. Bu manada morfolojik olarak Ö ve F veya Ö ve K arasında (asla aynı yapıda birlikte belirmezler) ayırım yapmak gerekli olmadığından, Ö için kullanılan hal, geçişli yapılarda diğer iki argüman için de kullanılabilir. Yalın-belirtme hali sistemi basitçe Ö'yü F ile birlikte tanımlamayı seçer ve K için farklı bir işaretleyici kullanır. Ergatif-absolutif sistemi ise Ö'ye K ile aynı davranır, F için ayrı bir işaretleyici kullanır. Üçlü sistem (tripartite) gereksiz bir şekilde ayrıntılıdır; F'yi K'den ayırt ettiği gibi, Ö'yü de (diğer ikisinden hiçbiriyle birlikte belirmese de) diğerlerinden ayırt eder. F/K-Ö sistemi işlev açısından baktığımızda etkisizdir, en önemli ayrımı yapmaz (F ve K arasında), fakat gereksiz şekilde başka bir ayırım yapar (F ve Ö arasında, aynı şekilde F ve K arasında). Genelde dilbilimi ve özelde dil evrensellikleri açısından, işlevsel açıklamaların değeri ne olursa olsun, burada fonksiyonel yaklaşım tahminlerinin dünya dilleri boyunca gözlemlenen hal

işaretleme sistemleri dağılımı ile tam bir uyuşma içinde olduğunu görürüz.

Gerçekte fonksiyonel yaklaşım, gerçek dağılım tarafından boşa çıkarılan başka bir tahmin daha yapar. Bu üç aslî şekli işaret etmekte kullanılan iki halden birinin diğerinden daha az şekilsel işaretli (marked) olduğu bir hal sisteminde (mesela şekillerden biri isim kök veya gövdesi iken, diğerinde açık bir ek var), işaretsiz unsurun Ö'yü, belirtmekte (yalın-belirtme hali sisteminde F'yi ve ergatif-absolutif sisteminde K'yi) kullanılması hemen daima görülen durumdur. Greenberg'in 38 numaralı evrenselliği bunu ifade eder: 'hal sisteminin olduğu yerde, asla dal şekli olmayan tek hal (sıfır ekli), anlamları içerisinde geçişsiz fiilin öznesini de ihtiva eden haldir'. Bu genellemeye, yalın halin belirtme halinden daha işaretli olduğu birkaç karşı örnek bulunmuştur, mesela Yuman dillerinde belirtme hali eksizken yalın hal *–č* ekini alır. Kendimizi daha genel model ile sınırlarsak görürüz ki, yalın-belirtme hali sisteminde, F'den ayırmak için K'ye özel bir işaret ilave edilir. Ergatif-absolutif sisteminde ise, K'den ayırmak için F'ye özel bir işaret ilave edilir.

Bu iki hal işaretleme sisteminin işlevsel izahı, neden hal işaretleme sistemi ile dilin sentaktik yönelişi arasında tutarsızlıklar olduğunu da açıklar. 5. bölümde tartışıldığı gibi haller doğrudan gramer ilişkileriyle irtibatlı değildir, fakat F ve K'yi ayırmakla doğrudan ilgilidir.

Hal işaretleme sisteminin işlevsel modeli ve bunun uzantıları konusuna girmeden önce bir noktayı daha vurgulamak istiyoruz. Hal işaretlemesinin tek fonksiyonunun bu manada ayırıcı olduğunu iddia etmiyoruz, çünkü verilen bir hal fonksiyonunun semantik parametrelerle ilişkili olabileceğini gösteren pek çok örnek vardır. Bizim iddiamız, hal işaretleme rolünü doğru anlayabilmek için fonksiyonel yaklaşımın gerekli olduğudur.

6.2. GEÇİŞLİ YAPILARDAKİ DOĞAL BİLGİ AKIŞI

6.1. alt bölümde de ifade edildiği gibi, hal işaretlemenin ayırıcı fonksiyonu, Ö'nün tek başına durduğu geçişsiz yapılardan ziyade, F ve K arasında bir ayrıma ihtiyaç duyulan geçişli yapılarda kendi-

ni daha açık gösterir. Bir dilde Ö için kullanılan farklı hallerde şartları koyan faktör, genellikle semantik faktördür (kelimenin çok özel kullanımları hariç): Mesela Bats dilinde, 3. bölümde tartışıldığı gibi (1 ve 2 numaralı cümleler), geçişsiz öznenin ergatif ve absolutif hallerde sergilediği farklılık, Ö'nün belirtilen durum üzerinde uyguladığı kontrol derecesine bağlıdır. Ayrıca fonksiyonel faktörlere müracaat etmeden semantik terimlerle halledilebilecek F ve/veya K üzerinde faklı hal işaretlemelerinin görüldüğü durumlar vardır. Mesela Fincede K, eylem tarafından kısmen etkilenmişse partitif haldedir (yani varlığın bir kısmı etkilenmişse), fakat tamamen etkilenmişse partitif halde bulunmaz:

Hän otti rahaa (PARTİTİF) (3)
'O, biraz para aldı.'

Hän otti rahan (BELİRTME) (4)
'O, parayı aldı.'

Şimdiki bölümde semantik veya sentaktik faktörlerle bu kadar yakın ilişki içinde olmayan şekilsel hal farklılıkları ile ilgileneceğiz. Özellikle de aşağıdaki gerçekleri anlamaya çalışacağız: birçok dil, canlı ve/veya belirli K'ler için özel hallere sahiptir; bunun tam tersine başka birçok dil de düşük derecede canlı F'ler için F veya başka özel bir hal kullanır.

Verileri işlemeye başlamadan önce, anlaşılırlığı artıracağını düşündüğümüz kısa bir açıklama yapacağız. Geçişli yapılarda iki varlığı, F ve K'yi içeren bir bilgi akışı vardır. Prensipte F ve K'nin her biri canlı veya belirli olabilse de, gerçek kullanımda F'den K'ya bilgi akışı, daha çok belirliden az belirsize, daha canlıdan az canlıya geçişle bir paralellik sergiler. Daha açık söylemek gerekirse F, hem canlılıkta hem de belirlilikte K'ye göre daha üst seviyededir. Bu olağan durumdan herhangi bir sapma işaretlilikle belirtilir. Hal işaretlemesi ile fonksiyonel bir ilişki sergilenir. Bilginin akış yönü doğrultusunda daha işaretli olmak, şekil yönünden daha işaretli ol-

mak anlamına gelir. Canlılık ve belirlilik açısından alt seviyede olan bir F'nin, bunun gibi canlılık ve belirlilik açısından üst seviyede olan bir K'nin gösterilmesi için özel işaretlemenin olması gerekir. Bölümün kalan kısmında bunu belgelemeye çalışacağız.

Tartışmanın başında canlılık ve belirlilik terimlerini ortaya atmıştık. Belirlilik konusuna ilerleyen bölümde ayrıntılı olarak döneceğiz, şimdilik belirliliğin genel tanımına bir bakalım. Belirlilik bir isim öbeği göstergesinin işitence bilindiğinin farzedilmesidir. İngilizce yapıda belirli bir isim öbeği, zamir, özel isim veya belirlilik artikeli yahut işaret sıfatı alnış genel isimdir. Canlılık konusu ise çok daha karmaşıktır, buna 9. bölümde tekrar döneceğiz. Şimdilik söyleyebileceğimiz, sürekli bir çizgide (continuum) bir isim öbeğinin sağındakilere göre canlılık açısından daha üst seviyede olduğudur. Canlılık çizgisi şöyle verilebilir: birinci/ikinci şahıs zamirleri > insanı gösteren diğer isim öbekleri > canlıları gösteren isim öbekleri > cansızları gösteren isim öbekleri.

Geçişli yapıda bilgi akış yönünün olağan olmadığı belirtilmek ve işaretlenmek isteniyorsa, bunun için üç yol vardır. İlki F ve K'nin beklenmedik bir yapıda buluştuğunu göstermek üzere bütün yapıyı, mesela yüklemi, işaretlemek olabilir. Bu ihtimali 6.2.1. alt bölümde değerlendireceğiz. İkinci yol isim öbeklerinden birini (veya her ikisini) işaretlemektir. Burada beklenmedik F'leri (belirlilik veya canlılıkta düşük dereceli) ya da beklenmedik K'leri (belirlilik ve canlılıkta yüksek dereceli) işaretlemek yoluna gidilecektir. Bu çeşit örnekler 6.2.2. alt bölümde tartışılmaktadır.

6.2.1. TERS ÇEVRİLMİŞ ŞEKİLLER

Bazı diller geçişli eylemlerde hareketin canlılık derecesi K'den yüksek ya da düşük bir F tarafından başlatıldığını göstermek için özel fiil şekilleri kullanır. Eğer F ve K canlılık dereceleri açısından eşitse bir öncelik aranmaz. Bu uygulamanın en meşhur örnekleri Algonquian dilllerinde bulunur. Algonquian dillerinde doğrudan şekiller diye adlandırılan bir grup fiil şekli, F'nin canlılıkta K'den yüksek olduğu durumlarda kullanılır. Ters çevrilmiş şekiller diye

adlandırılanlar ise K'nin canlılıkta F'den yüksek olduğu durumlarda kullanılır. Algonquian dillerinin canlılık hiyerarşisi şöyledir: ikinci şahıs > birinci şahıs > yakın üçüncü şahıs > özne dışı üçüncü şahıs. Üçüncü şahıstaki yakın ve özne dışı (ilki canlılıkta ikincisinden yüksek) şeklinde yapılan iki alt sınıf arasındaki ayırım, F ve K'nin canlılıkta eşit olduğu geçişli bir yapının asla olmayacağının garantisidir.

Genel prensip bütün Algonquian dilleri için geçerlidir. Aşağıdaki Fox dilinden alınan örneklerde *–aa* eki doğrudan şekli, *-ek* eki ise ters çevrilmiş şekli işaret eder. *ne-* ön eki birinci şahsı işaret eder. Bu Algonquian dillerindeki fiil şekillerinin diğer önemli bir özelliğini sergiler. Gramerdeki rolü ne olursa olsun ön ek, değişmeden canlılıkta yüksek olan katılanı kodlar:

ne -waapam-aa -wa. (5)
ben TEKLİK görür DOĞRUDAN 3
'Ben onu görüyorum.'

ne -waapam-ek -wa. (6)
benTEKLİK görür TERS ÇEVRİLMİŞ 3
'O beni görüyor.'

6.2.2. F VE K'NİN FARKLI İŞARETLENMESİ

Diller boyunca F ve K'nin doğal olmayan kombinasyonlarının en yaygın işaretleme biçimi, fiil üzerinde değil isim öbeği argümanlarının her ikisi veya biri üzerinde yapılanıdır. Aşağıdaki modeller en çok bulunanlarıdır: a) canlılıkta yüksek olan K'yi işaretle, yani belirtme hali canlılıkta yüksek K'ler için ayrılmıştır; b) belirlilikte yüksek olan K'yi işaretle, yani belirtme hali belirlilikte yüksek K'ler için ayrılmıştır; c) canlılıkta düşük F'yi işaretle, yani ergatif hali canlılıkta düşük isim öbekleri için ayrılmıştır. Dördüncü seçenek olan belirsiz F'yi işaretlemenin kayıtlarına rastlanmaz; diller bu seçeneği belirsiz bir F'nin geçişli cümlelerde kullanılmasını yasaklayarak veya teşvik etmeyerek önlemiş görünüyor. Bunun ye-

rine edilgen cümleler veya takdim edici yapılar tercih ediliyor (mesela, İngilizce, *there is/are*... 'var'). İngilizce'de *a bus has just run John over* 'Otobüs John'u ezdi' ve *a bird is drinking the milk* 'Bir kuş sütü içiyor' gibi cümleler gramerce doğru olsa da, bu çeşit bilgi parçacıklarını ifade etmenin daha doğal yolu, *John has just been run over by a bus* 'John bir otobüs tarafından ezildi.' ve *there's a bird drinking the milk* 'Sütü içen bir kuş var' cümlelerini kullanmak olacaktır. F ve K'nin daha az doğal kombinasyonlarını işaret etmek için yukarıda özetlenen üç yöntemi kullanan dillerin çoğunda, F ve K'nin hal işaretlemesi bağımsız olarak belirlenir. Yani belli bir derecenin altında canlılığa sahip F, K'yi dikkate almadan, ergatif olarak işaretlenir. Aynı şekilde belli bir derecenin üstünde belirliliğe veya canlılığa sahip K, F'yi dikkate almadan, belirtme halinde işaretlenir. Bu, F'nin K'ye olan bağının önemli olduğu 6.2.1. alt bölümde tartıştığımız tersine çevrilmiş fiil şekilleri kullanımıyla bir zıtlık sergiler. Son olarak daha ayrıntılı örneklemelere geçmeden önce, bazı dillerde, ergatif veya belirtme hali işaretlemesinin açıkça belli olan belirlilik veya canlılık hiyerarşisi ile ilgisi olmadan, daha genel başka bir tip şart tarafından belirlendiğini not edelim: sadece F ve K arasında karıştırılma ihtimalinin olduğu durumlarda özel bir işaretleyici kullan. Burada verilen durumdaki muhtemel karıştırılma değerlendirilmesi konuşana bırakılır. Hua dili bu tip dillere bir örnek teşkil eder.

Canlılık konusunda açık ve temiz verilerin hemen hepsi canlılık hiyerarşisi tarafından belirlenmiş bir hal işaretleme sistemine sahip olan Avustralya dillerinden gelir. Yukarıdaki tartışmamızdan çıkarılabileceği gibi, genellikle özel bir belirtme hali, canlılık hiyerarşisinin tepesine doğru yer alan isim öbekleri için tahsis edilir. Nitekim bu durum, Dyirbal dilinde birinci ve ikinci şahıslarda; Arabana dilinde sadece insana ait isim öbeklerinde ve Thargari dilinde sadece canlılara ait isim öbeklerinde bulunur. Ergatif hali, genellikle hiyerarşinin alt tabakalarına doğru olan yerlerde bulunur. Birçok Avustralya dili, bütün zamir dışı isim öbekleri için ayrı bir ergatif hali kullanır (örn. Dyirbal dili), bazen bu hiyerarşi zamirlere

de taşar. F ve K'nin halini belirleme işi bağımsız olduğundan, bazen hiçbir açık veya üst üste geçme olmadan, belirleme ve ergatif halleri düzgün şekilde hiyerarşinin orta yerinde buluşurlar. Çoğu zaman ise hiyerarşinin ortasında bir üst üste geçiş söz konusu olur, bazı isim öbeklerinin üçlü hal işaretleme sistemine sahip oldukları gözlemlenir. Bazen de hiyerarşinin ortasında bir boşluk belirdiği olur, bu durumda da bazı isim öbekleri tarafsız (nötr) bir hal işaretleme sistemine sahiptir. Mesela Ritharngu dili, zamirler için yalın-belirtme hali hal işaretleme sistemine, insanlar ve zeki yaratıklar için üçlü sisteme ve diğer isimlerin işaretlenmesi (yani zeki olmayan hayvanlar ve cansızlar) için ergatif-absolutif sistemine sahiptir. Bazı dillerde, Kalaw Lagaw Ya dilinin Saibai lehçesinin ele alındığı 3.4. alt bölümde tartışıldığı gibi (bir dil içinde yalın-belirtme hali, ergatif-absolutif, üçlü ve tarafsız hal işaretleme sistemleri birleştirilir), hiyerarşinin orta yeri üçlü ve tarafsız (nötr) hal işaretleme sistemleri tarafından paylaşılabilir.

Ayrılmış hal işaretleme modelinin bir sonucu olarak tek cümle, yalın F ve belirtme halinde K; ergatif F ve absolutif K; ergatif F ve belirtme halinde K; yalın F ve absolutif K modellerinden birini de sergileyebilir. Bu ihtimaller önceki çalışmalarda, yalın ve ergatif yapılar arasındaki kesin ayırıcı çizgiler yüzünden göz ardı edilmişti. Aşağıdaki örnekler Dyirbal dilindendir:

Balan dyugumbil baŋgul yaraŋgu balgan. (7)
kadın-ABSOLUTİF adam-ERGATİF vurdu
'Adam kadına vurdu.'

Ŋayguna baŋgul yaɾaŋgu balgan. (8)
ben-NOMİNATİF sen-AKKUZATİF vurdu
'Ben sana vurdum.'

Ŋadya baŋgul yaɾa balgan. (9)
ben-AKKUZATİF adam-ERGATİF vurdu
'Adam bana vurdu.'

Dadya bayi yaŧa balgan. (10)
ben-NOMİNATİF adam-ABSOLUTİF vurdu
'Ben adama vurdum.'

Faillikle canlılığın ilişkisi konusunda en dikkate değer örnekler Avustralya dillerinden gelir, fakat benzer durum diğer dillerde de görülebilir. Mesela bazı Kuzey-doğu Kafkas dillerinde (örn. Lak dili) isimler, ergatif-absolutif hal işaretleme sistemine sahipken, kişi zamirleri nötr bir sistem sergiler. Bu durum zamirlerin isimlerden daha çok kategoriyi ayırt edebileceğini söyleyen genel kanıya ters olsa da, gerçek değişmez.

Akkuzatif işaretlemesinin canlılıkta yüksek seviyede olan isimlere ayrılması, bütün dünya dillerinde yaygın olan bir durumdur. Birkaç örnekle konuyu açalım. Zamirlerin çoğunda nominatif-akkuzatif ayrımını uygulayan İngilizcede bile destekleyici örnekler bulunabilir (I-me 'ben-bana'). Bir ismin ayrı akkuzatif eki alıp almayacağını belirlemede canlılığın önemli olduğu Slav dilleri burada güzel örnekler sunar. Mesela Rusçada eril teklik isimlerin çekimi Ia kategorisine girer ve ayrı bir akkuzatif eki alır (-a eki). Cansız olmaları durumunda başka bir çekim olacaktır:

Ja videl mal'čik-a / begemot-a / dub / stol. (11)
'Çocuğu/su aygırını/meşeyi/masayı gördüm.'

Rusçada bütün canlı isimler akkuzatif çoklukta özel bir ek alır, cansızlar ise aynı özel eki almaz. Polonya dilinde sadece erkek insan isimleri özel bir çokluk akkuzatif eki alır. Bu, canlılık hiyerarşisinde ayrı bir kesim noktası oluşturur:

Widziałem chłopców / dziewczyny / psy / dęby / stoły. (12)
'Ben çocuklara/kızlara/köpeklere/meşeye/masalara vurdum.'

Son dört ismin aldığı şekil, yalın çokluk şekilleri ile aynıdır, fakat 'çocuklar'ın yalın çokluk şekli *chłopcy*'dir.

Bilinen nesneleri işaretlemek için özel bir hal işaretlemesi kullanan dillerden elde edilmiş geniş bir veri tabanına sahibiz. Burada yine birkaç örnek yeterli olacaktır. Türkçede sadece bilinen nesneler *-ı* belirtme durum ekini (veya ünlü uyumuna göre dal şekillerini) alır; bütün diğer nesneler, özneler için (F veya Ö) kullanılan eksiz şekilde bulunur:

Hasan öküz-ü aldı. (13)
Hasan öküz-BELİRTME aldı.

Hasan bir öküz aldı. (14)

(Türkçede, kaç tane alındığı konusu açıkta kalıyor olsa da, *Hasan öküz aldı* cümlesi gramerce mümkündür, yani bu Hasan öküz veya öküzler aldı anlamına gelir.) Farsça'da *–rā* eki bilinen nesneleri işaret etmek için kullanılır:

Hasan ketāb-rā did. (15)
Hasan kitap BELİRTME gördü
'Hasan kitabı gördü.'

Hasan yek ketāb did. (16)
Hasan bir kitap gördü
'Hasan bir kitap gördü.'

(Türkçe gibi Farsça da, *Hasan ketāb did* 'Hasan bir kitap veya kitapları gördü' cümlesine izin verir.)

Bu mevzuda özellikle ilgi çekici olan şudur: Bazı diller K'nin özel bir belirtme şekli alıp almayacağına karar verirken, canlılık ve belirlilik parametrelerinin her ikisini de kullanır. Mesela Hindu dilinde insan için kullanılan nesne, belirli olup olmadığına bakılmaksızın son çekim edatı *ko*'yu alır. K pozisyonunda insana ait belirsiz bir isim öbeği *ko* edatını almadan çok nadir ve ancak hissî bir değerle bulunur. İnsan dışı, özellikle cansız K'ler belirsiz olduklarında asla *ko* edatını almazlar; belirli iseler almalarına izin verilir:

Aurat bacce ko bulā rahī hai. (17)
kadın çocuk BELİRTME çağırıyor ŞİMDİKİ ZAMAN
'Kadın çocuğu/bir çocuk çağırıyor.'

?Aurat baccā bulā rahī hai. (18)

(*baccā*'nın oblik (yalın hal harici) şekli olan *bacce*, bir son çekim edatından sonra otomatik olarak gelir.)

Un patrõ ko parhie. (19)
şunlar mektuplar BELİRTME oku-NEZAKET
'Lütfen şu mektupları oku'.

Ye patr parhie. (20)
bunlar mektuplar oku-NEZAKET
'Lütfen bu mektupları oku?

Patr likhie. (21)
mektuplar yaz-NEZAKET
'Mektupları yaz lütfen.'

Nitekim Hindu dilinde bir K'ye *ko* ilave edilip edilmeyeceğini bilmek için, K'rıin hem canlılık hem de belirlilik hiyerarşilerindeki yeri karşılıklı olarak değerlendirilmek zorundadır. Burada bile öznel değerlendirme için bir boş alan vardır.

Benzer bir durum *a*'nın bazı belirli nesneleri işaretlemede kullanılması örneğiyle İspanyolcada da gözlemlenir. Normalde bu ön çekim edatı sadece insan için olan K'lerde kullanılır, fakat bu K'ler aynı zamanda belirlilikte de yüksek bir derecede olmalıdır: özellikle belirli olmayan insan K'leri bu ön çekim edatını almaz:

El director busca el carro/al empleado/ a un empleado/ un emplead (22)
'Müdür arabayı/ memuru/ (belli) bir memur/ bir memur arıyor.'

Yukarıdaki örnekte K pozisyonundaki *a un empleado* ile *un empleado* arasındaki fark, ilkinde söz konusu edilen memurun bilinen bir kişi, ikincisinde ise herhangi bir memur olmasıdır.

Önceki yaptığımız tartışmada canlılık ve belirliliği problemsiz kategoriler gibi ele aldık, fakat gerçekte durum böyle değildir. 9. bölümde canlılığı daha ayrıntılı olarak ele alacağız, halihazırdaki bölümü bir sonuca bağlamak için şimdi belirlilikle ilgili bazı problemlere bir göz atalım. Diller boyunca kategorileri karşılaştırırken farklı dillerdeki aynı kategorileri tanımlamak için bazı temellere ihtiyaç duyulacaktır. Nitekim bilinen nesneler hem Türkçede hem Farsçada belirtme haline sokulur dersek, bu terimin her iki dil ve ayrıca İngilizce için de kullanılmasını haklı çıkarabilmeliyiz. Oysa İngilizcede belirlilik mevcut olsa da hal işaretine ihtiyaç duyulmaz. Dil çaprazlamasının karşılaştırılabilirliğini sağlamada başarısızlığa düşmek, bizim dil evrensellikleri çalışması değil, sadece bağımsız bir ünite olarak her bir dilin analizini yaptığımız anlamına gelecektir. Dilleri çalışmanın tek yolunun bu olduğunu iddia eden dilbilimcilerin aksine, biz aynı terimi kullanmak suretiyle, ulaştığımız sonuçların diller boyunca karşılaştırılabilir olduğunu ve bunun doğru yol olduğunu düşünüyoruz. Böyle bir problem aşağıda göstereceğimiz gibi belirlilik bağlamında ortaya çıkar, fakat bunun bir çözümü vardır ve bu çözüm tartışmamızın evrensel temelini daha da güçlendirir.

Problem şudur: Türkçe ve Farsçada belli K'ler gerçekte belirli olmasalar da belirtme hali eki alır. Mesela Farsçada 'bana onlardan birini ver' demek istediğimizde 'onlardan biri' isim öbeğinin (açık bir şekilde ve tanımı itibariyle belirsiz olsa da) belirlilik işareti *–rā*'yı alması Farsça tarafından şart koşulacaktır:

Yeki az ānhā-rā be man bedehid. (23)
onlardan biri BELİRLİLİK bana ver

14 ve 16 numaralı cümlelerde, Türkçe ve Farsça *bir* veya *yek* artikelleri ile belirtme ekinin yokluğunu göstermiştik. Her ne kadar

belirsizlik artikeli tarafından takdim edilen nesne, açık bir şekilde belirsiz olsa da, her iki dil burada belirtme eki kullanılmasına müsaade eder. Aşağıda bunu gösteriyoruz:

Hasan bir öküz aldı (24)

Hasan bir· öküz-ü aldı (25)

Hasan yek ketāb did. (26)

Hasan yek ketāb-rā did. (27)

Her bir dildeki ikinci örneğin varlığı, bu dillerdeki belirlilik kavramının, İngilizcenin tartışılmasında verilen belirlilik kavramıyla tanımlanmasını imkansız kılmaktadır.

Bu ikilemden doğan rotanın bir işareti de, bizim canlılık üzerine yaptığımız tartışmada ortaya çıkar. Canlılık, açık bir şekilde canlı ve cansız arasında bir ikiye bölme değildir, tam tersine canlılık derecelerine göre varlıkların süreklilik arzeden bir dizide yer almalarıdır. Mesela insanlar hayvanlardan daha canlı ve hayvanlar da cansız varlıklardan daha canlı addedilir. Belirliliğin çapraz dilbilimsel tarifinde de benzer bir süregelen dizi kavramından (yani süregelen bir belirlilik ya da özellikten, değerleri azalan ve artan bir diziden) söz açabiliriz. En yüksek derecede belirliliğin anlamı, İngilizcede olduğu gibi, konuşanın bahsettiği varlığın işiten tarafından tam olarak tanımlanabilmesidir. 23 numaralı Farsça örnekte bu çeşit yüksek derecede bir belirlilikle karşılaşmıyoruz, tam tersine isim öbeğinin karşılık geldiği varlık, belli bir küme tarif edilerek sınırlanmış, bilinebilir hale getirilmiştir (yani *ānhā* 'onlar'). Bahsedilen varlık tam olarak tanımlanmasa da verilen tanımlanmış kümenin bir üyesi olmak zorundadır. Varlığın tanımı kesin olarak yapılamasa da, sınırlanmış bir kümenin üyesi olduğundan tanımlamada bazı ilerlemeler kaydedilmiş olacaktır.

25 numaralı Türkçe ve 27 numaralı Farsça örnekler belirlilik/özgüllük (defineteness/specificity) derecesi kavramının farklı bir gerçekleşmesini ortaya koyar. 24'ten 27'ye kadarki cümle çiftlerinin her bir üyesi İngilizceye aynı anlamla çevrilse de, kendi dillerinde eş cümleler olmaktan uzaktır. K isim öbeği belirtme haliyle işaretlenmiş olanlarda, konuşmanın bütünüyle ilgili olarak isim öbeğinin gösterdiği varlık önemlidir. Bir başka deyişle 25. veya 27. cümle ile başlayan bir konuşmada, öküz veya kitabın tekrar geçeceğini umabiliriz. Belirtme eki almayan versiyonlar ise bu açıdan daha tarafsızdır (nötr) ve öküz veya kitapla özel bir bağ kurmadan, Hasan'la bağlantılı çeşitli olaylarla ilgi kurmakta kullanılabilir. Bu ayırma olayına referans tanımlamasının ilgisi adını verebiliriz. Belirtme ekinin yokluğu, işitene, isim öbeğinin gösterdiği varlığı tanımlamaya çalışmakla canını sıkmamasını tavsiye eder. Ekin varlığı ise henüz işiten tarafından tanımlanamamış bile olsa, isim öbeğinin işaret ettiği varlığın konuşmanın devamında önemli olacağını belirtir. Böylece belirtme halinin bütün kullanımları, belirlilik hiyerarşisi terimleri içinde birbirine bağlanabilir: bir uçta tam tanımlanmış bir varlık, hiyerarşinin aşağılarına doğru ise yarım tanımlanmış bir varlık (belli süper set), daha da aşağılarda varlığın tanımlanmasının belirtileri vardır. En dipte ise varlığın tanımlanması ne mümkün ne de söz konusu olur. İngilizcedeki belirlilik (diyelim ki belirlilik artikelinin sıradan isimlerle birlikte kullanılması) ile Farsça ve Türkçedeki belirtme hali işaretlemesini karşılaştırdığımızda görürüz ki, bütün süreç boyunca aynı parametreler söz konusudur, sadece dillerdeki kesim noktaları farklıdır.

6.3. ÖZET

Bölümü sonuçlandırırken, genellikle dile özel, kuralsız (idiosyncratic) bir alan olarak görülen ve tek dildeki iç yapının genellemesinde bile eksiklikler sergileyen hal işaretleme sisteminin, dil evrensellikleri için çok verimli bir konu olabileceğini not edelim. Bu, sadece hal işaretlemesi konusunda çaprazlama dil genellemelerini dahil etmekte değil, dil yapısının diğer sahalarının analizlerinin daha doğru değerlendirilmelerinde de önemlidir.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

Ö, F ve K'nin hal işaretlemesi için beş homojen sistemin tartışması Comrie (1978b, 330-4)'den alındı. Wanggumara dili üzerine olan veri Blake (1977, 11) tarafından tartışılır. Comrie (1978b) tarafından kayıtlara geçmemiş olarak değerlendirilen F/K-Ö sistemi Roshani dili için Payne (1979, 443) tarafından belgelenir. Yuman dilleri üzerine verdiğim bilgi Pamela Munro'dandır (University of California, Los Angeles).

6.2. alt bölümde yapılan sunum, temelini Comrie (1978b, 384-8)'de yer alan bazı fikirlerden alır; Silverstein (1976) tarafından bağımsız olarak elde edilmiş benzer sonuçlar tarafından da geliştirilmiştir. Açıklama, DeLancey (1981)'de sunulan fikirlerin gösterdiği yönde biraz geliştirilmiştir. Özellikle, DeLancey, Hopper ve Thompson (1980) tarafından da not edildiği gibi, K'lerin tipik olarak F'lerden daha az canlı/belirli değil de cansız/belirsiz olduklarını iddia etmek yanıltıcıdır. Fox dilindeki fiil yapısı LeSourd (1976) tarafından tartışılır.

6.2.2. alt bölümdeki tartışmanın çoğu Comrie (1977b, 1978c, 1979b)'yi takip eder; verilerin çoğu bu makalelerdendir ve kaynaklar burada kaydedilmiştir. Hua dilindeki ergatiflik Haiman (1979, 59-61) tarafından tartışılır. Avustralya dilleri üzerine olan veri Silverstein (1976), Heat (1976) (Ritharngu dili için), Blake (1977, 13-15) ve Dixon (1972, 59-60)'dan alınmıştır. Belirliliğin süregelen çizelgesi üzerine tamamlayıcı değerlendirmeler için Comrie (1978a)'ye müracaat ediniz.

7. İLGİ CÜMLELERİ

7.1. İNGİLİZCE İLGİ CÜMLELERİNİN BAZI TİPOLOJİK ÖZELLİKLERİ

Şimdiki bölümde amacımız, soyut analiz yapıları ve İngilizce-den alınma veri üzerine yoğunlaşma gibi önyargılarla iç içe geçmiş olan ilgi cümlesi çalışmalarının bazı yöntemlerine işaret etmektir. Yöntemleri, İngilizce analizler olmaları sebebiyle değil, sadece İngilizce temel ve bunların soyut analizleri üzerine kurulmuş olmaları yüzünden beraberinde taşıdıkları bazı sınırlamalar yönüyle eleştireceğiz.

İngilizcedeki sınırlayıcı ve sınırlayıcı olmayan ilgi cümleleri arasındaki fark, yoğun ilgi çekmiştir. Sınırlayıcı bir ilgi cümlesi örneği, İngilizce *the man that I saw yesterday left this morning* cümlesindeki *that I saw yesterday* cümleciği olabilir. Bu cümlecik *the man*'in potansiyel referanslarını sınırlamaya hizmet eder. Konuşan, *the man left this morning* cümlesinin işitene, ilgili adamı tanımlamak için yeterli bilgi sağladığı kanaatinde değildir (işiten muhtemelen hangi adam diye soracaktır). Bu yüzden hangi adam hakkında konuşulduğunu işaret etmek üzere *that I saw yesterday* bilgisi ilave edilir. Sınırlayıcı olmayan ilgi cümlesi örnekleri aşağıdadır. *The man, who had arrived yesterday, left this morning* veya *Fred, who had arrived yesterday, left this morning*. Bu cümlelerde konuşan, işitenin bahse konu adamı tanımlayacağını farzeder. Bahse konu bilinen belli bir Fred vardır ve ilgi cümlesi bilinen varlık hakkında işitene sadece ilave bilgi verir, yoksa bu varlığı tanımlamak

amacında değildir. İngilizcede sınırlayıcı olmayan ilgi cümleleri (ilave, tasvir edici, açıklayıcı olarak da bilinirler), *who* veya *which* ilgi zamirleriyle bunların çekimli şekillerini (*whom*, *whose*) kullanır. Tonlama bakımından ana cümleden ayrıldıkları gibi imla yönünden de virgülle belirtilirler. Sınırlayıcı ilgi cümleleri *who* ve *which*'e ilaveten birçok durumda *that* zamirine de (veya bağlacına) izin verir, hatta *the man I saw yesterday left this morning*'de olduğu gibi ilgi zamirinin/bağlacının düşürülmesi bile mümkündür. Dahası sınırlayıcı ilgi cümlelerinin tonlama bakımından ana cümleden ayrılması ne gerekli ne de olağandır, imlada da virgülle ayrılmazlar.

Sınırlayıcı ve sınırlayıcı olmayan ilgi cümleleri, benzer sentaktik yapılarına rağmen semantik ve pragmatik açıdan kökten farklılık gösterir. Sınırlayıcı olmayan ilgi cümleleri halihazırda tanımlanmış bir varlık için tahmin temelinde yeni bilgi sunma yolu iken, sınırlayıcı ilgi cümleleri isim öbeğinin işaret ettiği varlığı tanımlamak için gerekli bilgiyi sunar. Fark tipolojik açıdan bakıldığında tamamen ilgisiz görülür. Diller boyunca tek tük de olsa, sınırlayıcı ve sınırlayıcı olmayan ilgi cümleleri arasında şekilsel bir ayırım görülür. Fakat dillerin çoğu ya şekilsel bir ayırım sergilemez ya da ilgi cümlesinin baş ismi takip ettiği yerlerde tona dayalı bir ayırım sergilemekle yetinir. Şekilsel ayrımın sergilendiği bir dil örneği daha vermek gerekirse, Farsçayı verebiliriz. Farsça *–i* eki, sınırlayıcı ilgi cümlelerinin başında kullanılmak zorundadır, fakat sınırlayıcı olmayan ilgi cümlesinin başında kullanılmak zorunda değildir:

Mardhā-i [ke ketābhārā be ānhā dāde budid] raftand. (1)
adamlar şu kitaplar onlara sen verdin gitti
'Kitapları verdiğin adamlar gitti.'

Mo'allef [ke nevisandeye xubi –st] in sabkrā exteyār karde ast. (2)
müellif şu yazar iyi dir bu tarz seçti
'Müellif, ki iyi bir yazardır, bu tarzı seçti.'

İngilizcede anlama dayalı fark, öne gelen sıfatlar için de geçerlidir, mesela *the industrious Japanese* 'çalışkan Japon', a) çalışkan olan Japonlar (tembel olanlar değil) veya b) bütün Japonlar (hepsi çalışkan) anlamına gelir. Burada potansiyel *who/that* ayrımına veya uzun ilgi cümlelerindeki tonlama farklılığına karşılık gelecek bir şekilsel ayırım söz konusu değildir.

İlgi cümleleri üzerine yapılan çalışmaların, özellikle dönüşümlü-üretici gramer çerçevesinde, ikinci özelliği bunların karşılık gelen bağımsız cümlelerle karşılaştırılmasında görülür. Basit olması için çoğu yerde örnekleri *wh-* ilgi cümleli şekillerden vereceğiz. *The man whom I saw yesterday*'deki ilgi cümlesi *whom I saw yesterday*'i, bağımsız cümle *I saw the man yesterday* ile karşılaştırırsak, gramerlik ilişkiler sırasında bir farklılık olduğunu görürüz. Bağımsız cümlede, genelde İngilizcede olduğu gibi, nesne ana yüklemi takip eder; ilgi cümlesinde ise ilgi zamiri cümleciğin başında yer alır. Gerçekten de İngilizce ilgi cümlelerini oluşturmadaki genel prensip, ilgi zamirinin cümleciğin başında yer almasını, ya da en azından cümlecik başındaki isim ya da edat öbeğinin bir parçası olmasını şart koşar (böylece *with whom I arrived, the roof of which I repaired* gibi ilgi cümlelerine izin verilir). Dönüşümcü terimlerle, İngilizcede ilgi cümlesi yapımı bir hareket dönüşümünü içerir, *wh-* sözcüğü normal yerinden alınıp cümlecik başına yerleştirilir. Hareket terminolojisini kullarımaya devam edeceğiz, bunu ilgi cümlesi ile bağımsız cümlenin söz sıralarındaki farklılığa işaret etmek için yapacağız (bu farkı açıklayan daha uygun vasıtalar üzerinde gerekli yorumu yapmadan).

İngilizce ilgi cümlelerinin söz konusu özelliği hakkında daha açık bile olabiliriz: taşınan pozisyonda açık herhangi bir iz bırakmadan taşıma işlemi gerçekleşir. Standart olmayan Ingilizcede, *wh-* unsurunu, arkada zamir şeklinde bir açık iz bırakarak taşımak bazen mümkündür, mesela *this is the road which I don't know where it leads*. Bunu, *I don't know where the road leads* ile karşılaştırınız: ilgi cümlesinde *wh-* unsuru *which*, cümleciğin başına taşınmış fakat zamir *it* 'o' arkada bırakılmış. Bu ikinci kopyalayıp taşı-

ma yapısı, daha önce tartıştığımız yapı ise keserek taşıma (açık bir kopya olmaksızın taşıma) olarak adlandırılabilir.

Buraya kadar tasvir edildiği şekliyle İngilizce, herhangi bir isim öbeğinin ilgi cümlesi oluşumunda cümlecik başına taşınmasına izin vermektedir. Gerçekteyse birçok sınırlama söz konusudur. Mesela açık edatlı bir iliştirilmiş (embedded) cümleciğin öznesini taşımak imkansızdır. Bu şekilde *I don't know where the road leads*'den başladığımızda görürüz ki, *where the road leads* iliştirilmiş cümleciğinin öznesi olan *the road*'ı kesip, **this is the road which I don't know where leads*'i verecek şekilde taşımak mümkün değildir. En azından kesip taşıma yöntemini kullanarak bunu yapmak imkansızdır. Yukarıda gördüğümüz gibi bazı ilgi cümlelerinin keserek değil de kopyalanarak oluşturulmasına izin veren İngilizcenin bazı ağızları için böyle bir isim öbeği yapısı mümkündür ve *this is the road which I don't know where it leads* cümlesini verir. Bu durumda İngilizce veri tabanına bakan bir kişi, ilgi cümleleri kuruluşundaki sınırlamaların taşıma dönüşümleri üzerindeki sınırlamalar, daha açıkçası kesme dönüşümleri üzerindeki sınırlamalar olduğunu ileri sürebilir. İngilizcenin bazı ağızlarının zamirin kalması şartıyla, başka durumlarda ulaşılamayan yerlerin ilgi cümleleştirilmesine izin vermesi, bu izlenimi edinmemizi sağlıyor: sınırlama kopyalamadan ziyade kesmededir, kopyalama yapıldığında sınırlamanın aşılması mümkündür.

Daha fazla dilden edinilen veriler incelendiğinde ise, İngilizce ilgi cümleleri için uygun olan bu sentaktik çözüm, bütün dilleri kapsayacak genel bir ilgi cümlesi kuruluşu sentaktik çözümüne götürmüyor, hatta dillerde ilgi cümleleri kuruluşundaki sınırlamaları bile vermiyor. Evvela, birçok dil zamir kalıntısını, ilgi cümlelerini kurmada düzenli olarak kullanır (bkz. 7.2.3. alt bölüm). Sınırlamalar sadece kesme üzerinde olsaydı, bu durumda söz konusu dillerin herhangi bir isim öbeğini serbestçe ilgi cümleleştirebilmelerini umacaktık. Fakat durum böyle değildir. Mesela Zürih Almancası, isim öbeklerinin çoğunda zamir kalıntısını, ilgi cümleleşebilmek için şart koşar. Zürih Almancasında da İngilizcede olduğu gibi baş-

ka bir ilgi cümlesi içinde olan bir isim öbeğini ilgi cümlesi haline getirmek imkansızdır, yani *John saw the man that gave me the book* cümlesini alıp, *the book*'u ilgi cümlesi haline getirirsek, elde ettiğimiz yapı kabul edilebilir olmayacaktır: **I'm going to sell the book that John saw the man that gave me (it).* Diğer taraftan Farsça, zamir kalıntısını kabul eden bir dildir, bu tip ilgi cümlelerinin kurulmasını yasaklamaz. Kısacası kesme üzerindeki sınırlamalar, ilgi cümleleri kuruluşunda dillerin sergilediği tavırları izah etmekte yeterli değildir.

İkinci olarak, herhangi bir taşıma olmasa da, birçok dil burada sınırlamalar sergiler. İngilizce için bile *that* veya sıfır morfem tarafından tanıtılan (başlatılan) ilgi cümlesinin herhangi bir taşıma içermediği ileri sürülebilir. Çünkü *that*'i bir ilgi zamiri olarak değil de, genel bir yan cümle bağlama edatı olarak analiz etmek mümkündür. Nitekim dilbilgisi kurallarına aykırı olan **this is the road (that) I don't know where leads* ilgi cümlesi, herhangi bir taşıma içermez, fakat ilgi cümlesiyle ilgili bir sınırlamayı ihlal eder. Aşağıda Bask dilinden alınma örnekler ilgi cümlelerinde herhangi bir taşıma olayı olmadığını gösterir. Bu örneklerde *–k* (geçişli) bir özneyi (ergatif hali), *-ri* tamlayıcıyı (nesneler ek almaz), yardımcı fiil *dio* üzerindeki *-n* eki ise bunun bir ilgi cümlesi olduğunu işaret eder:

Gizona-k emakumea-ri liburua eman dio. (3)
adam kadın kitap verdi
'Adam kitabı kadına verdi.'

[emakumea-ri liburua eman dio-n] gizona (4)
'kitabı kadına veren adam'

[gizona-k emakumea-ri eman dio-n] liburua (5)
'adamın kadına verdiği kitap'

[gizona-k liburua eman dio-n] emakumea (6)
'adamın kitabı verdiği kadın'

Yine de ilgi cümlesi haline getirilebilecek isim öbekleri dizisi Bask dilinde çok sınırlıdır, özellikle iyelik gruplarının ilgi cümlesi haline getirilmesi imkansızdır: *the boy whose book the man has given to the woman*'ı 'kitabını adamın kadına verdiği çocuk' Bask dilinde tam olarak vermek imkansızdır.

Bütün bu materyal şunu gösteriyor: Ilgi cümlelerinin kuruluşu hakkında bütün dilleri kapsayacak geçerli genellemelere ulaşabilmek için evvela dünya dillerinde bulunan farklı ilgi cümlesi tiplerinin incelenmesi gerekir. Bölümün geri kalan kısmında işte bu problemle ilgileneceğiz.

7.2. İLGİ CÜMLESİ TİPLERİ

7.2.1. İLGİ CÜMLESİ KAVRAMININ TANIMLANMASI

Buraya kadar ilgi cümlesi diye adlandırdığımız yapıların diller boyunca farklı sentaktik yapılar sergilediğini gördük. İlgi cümlelerini dile has sentakstan bağımsız olarak bütün dilleri kapsayacak biçimde bir tanımlama yolu bulmamız gereklidir. Konuyu 7.1. alt bölümde tartıştığımız İngilizce ilgi cümlelerinin karşılığı olan Türkçe ilgi cümlelerinin sergileyeceği karşıtlık ile gösterebiliriz:

[Hasan-ın Sinan-a ver-diğ-i] patates-i yedim (7)

Sentaktik yapı açısından 7 numaralı cümle İngilizce tercümesinden bir hayli farklıdır. *ver-diğ-* fiil biçimi, *ver* –fiilinin isim yapma eki– *diğ* ile oluşturulmuş bitimsiz şeklidir. Diğer isimleştirilmiş fiil şekilleri gibi öznesini (Hasan) genitif halinde ve isim fiildeki uygun iyelik ekiyle isteyecektir (burada –*ı*). Böylece *Hasanın Sinana verdiği patates* ilgi cümlesi ve baş ismin İngilizceye tercümesi 'the potato of Hasan's giving to Sinan' şeklinde olacaktır. Geleneksel İngilizce gramerde cümle terimi genellikle bitimli fiillere mahsustur. Bu tanım çerçevesinde Türkçe yapı, bir cümle dolayısıyla da bir ilgi cümlesi değildir. Bununla beraber bu terminoloji sadece İngilizce sentaksın genel karakterini yansıtmaktadır: yan cümleler bi-

timli fiillerle yapılır. Türkçede ise yan cümleler bitimsiz fiil yapılarıyla kurulur. Bazı tartışmalarda ifade edilen Türkçenin ilgi cümlelerine sahip olmadığı iddiası bu anlamda doğru olabilir, fakat geniş bir açıdan bakıldığında 7'de gösterilen Türkçe yapı, İngilizce ilgi cümlesiyle aynı işlevleri yüklenmiştir. Yorumlamada sınırlayıcıdır, bir baş isim (patates) vardır ve ilgi cümlesi bize hangi özel patates olduğunu (Hasanın Sinana verdiği) söyleyerek potansiyel referansları sınırlar. Karşılaştırmanın bize verdiği ders şudur: İlgi cümlesinin işleve yönelik bir tanımına (semantik, anlamaya dayalı) ihtiyaç duyuyoruz, ancak bu temelde, dilin sentaksının özel olmasına dayanan farklılıkları göz ardı edip, diller boyunca ilgi cümlelerini karşılaştırma yolunda ilerleyebiliriz. Fakat bu farklılıkları da, mesela sınırlayıcı ve sınırlayıcı olmayan ilgi cümleleri arasındaki farkı da, tipolojik parametre olarak kullanıp tipolojimizin temeli yapabiliriz.

Verdiklerimizin ilgi cümlelerinin proto tipik özellikleri olduğunu, bunların tanım için gerekli ve yeterli koşullar kümesi olmadığını aklımızda tutalım. Bundan sonra ilgi cümlelerinin tanımında biraz daha özele inmeye çalışabiliriz. İlgi cümlesinin tanımında sınırlayıcı ilgi cümlelerinin sınırlayıcı olmayanlardan daha merkezî bir konumda olduğunu varsayacağız ve tanımımızı bu yönde kuracağız. Bu durumda bir ilgi cümlesi bir baş ile sınırlayıcı bir cümlecikten oluşur. Başın kendisi belli bir potansiyel referanslar kümesine sahiptir, fakat sınırlayıcı cümlecik, yapıdaki gerçek referansların sağlaması gereken bir şartı ifade ederek bu kümeyi sınırlar. İster İngilizcede isterse Türkçede olsun 7 numaralı örneği ele alırsak, bunun bir ilgi cümlesi olduğunu görürüz, çünkü cümle potansiyel referanslar kümesine (yani 'patates') sahiptir, fakat gerçek referanslar kümesi 'Hasanın Sinana verdiği patates' cümlesinin doğru olması şartı ile sınırlanmıştır.

Bir anlamda bu tanım ilgi cümlesinin geleneksel tanımından daha dardır, çünkü sınırlayıcı olmayan ilgi cümlelerini dahil etmez, ayrıca aşağıdaki gibi belli marjinal yapılar da dışarıda kalır: *John is no longer the man that he used to be* (burada ilgi cümlesinin [eğer ilgi cümlesi kabul edilirse] fonksiyonu, kabaca, *the man*'in refe-

ranslar kümesini sınırlamaktır). Bir başka açıdan bakıldığında tanım, geleneksel tanımdan daha geniştir. Mesela İngilizcede, buraya kadar tartıştığımız tipteki bitimli ilgi cümlelerini kapsamakla kalmayıp, *passengers leaving on flight 738 should proceed to the departure lounge* gibi bitimli olmayan (partisip) yapıları ve hatta *the good students*'taki *good* gibi sınırlayıcı nitelik (attributive) sıfatlarını da içerisine alır. Bunun bir dezavantaj olmadığını iddia edeceğiz. Dikkat edilirse sonraki yapılar geleneksel anlamdaki ilgi cümlelerinin bir başka şekilde ifadesidir (*passengers who are leaving*, *the students who are good*). Dahası tartışmamızda ele aldığımız, evrensel ilgi cümlesi kuruluşunu takip etmesi gereken genellemelerin hiçbirisi, söz konusu yapıların dahil edilmelerinden veya hariç tutulmalarından etkilenmez.

İlgi cümlesi tanımında olması gereken bir şart şudur: Bir dilin ilgi cümlelerine sahip olduğunu söyleyebilmek için, o dilin yukarıda verilen tanımla yüksek derecede uyumlu yapı veya yapılar sergilemesi gerekir. Bu manada bazı dillerin ilgi cümlelerine sahip olmaması doğaldır. Mesela Walbiri dilinde '*I speared the emu that was drinking water*' (Su içen emuyu bağışladım) cümlesinin çevirisi şöyle olacaktır:

atyulu-ɬu -ɲa yankiri pantuɲu kutya -lpa ŋapa ŋaɲu.(8)
ben ERGATİF YARDIMCI emu bağışladı BAĞLAÇ YARDIMCI su içti

Fakat Walbiri dilindeki cümle, 'Emuyu su içiyorken bağışladım' cümlesinin daha doğal bir çevirisi olacaktır, yani 'Hangi emuyu bağışladın?' ya da 'Emuyu ne zaman bağışladın?' sorularından ikisine de cevap olarak kullanılabilecektir. Oyleyse bu yapı, ilgi cümlesi tanımıyla uyum içinde olacak şekilde esas ve prototipik fonksiyonları kodlamaktan uzaktır, sadece Walbiri dilindeki genel sıralamalı cümle yapısını yansıtır. Bu yüzden bazı dillerin ilgi cümlesine sahip olmamaları ihtimalini açık bırakıyoruz. Dediğimiz kabul edilirse söz konusu diller, yapılan genellemeler açısından, ilgi

cümlesi yapılarına sahip olan dillere kıyasla, tarafsız/ilgisiz (zıt örnekler değil) kabul edileceklerdir.

7.2.2. SÖZ SIRASI VE İLGİ CÜMLESİ TİPLERİ

4. bölümde söz sırası tiplerini ele alırken, söz sırası açısından en yaygın iki tipin ilgi cümlesinin başı takip ettiği (Ingilizcede olduğu gibi) isim sonu tipi ve ilgi cümlesinin başın önünde geldiği isim öncesi tipi (Türkçede, 7. örnekte olduğu gibi) not etmiştik. Bunlara ek olarak, başın ilgi cümlesinin içinde yer aldığı bir üçüncü tip vardır. Şimdi bu tipi inceleyeceğiz. İlgi cümlesinin iç başlı tipinin en açık örneklerinde, baş isim ilgi cümlesinin içinde gramerlik ilişkiyle uyumlu bir isim şeklinde yer alır. Ana cümlede baş (isim) açık bir şekilde ifade edilmez. Aşağıdaki örnekler Bambara dilindendir:

N ye so ye. (9)
ben GEÇMİŞ Z. ev görmek
'Ben evi gördüm.'

Tyɛ be [n ye so min ye] dyo. (10)
adam ŞİMDİKİ Z. ben GEÇMİŞ Z. ev görmek inşa etmek
'Adam gördüğüm evi inşa ediyor.'

Bu yapıda *n ye so min ye* cümleciği, ana cümlenin nesnesi olarak görev yapar, fakat bir ilgi cümlesi özelliği de taşır. Bambara ÖNY temel söz sırasına sahiptir, bu yüzden 10 numaralı ana cümle, özne-yardımcı-nesne-yüklem sırası sergiler. Bir cümleciğin, başa işaret eden isim öbeği olarak görev alması Diegueño dilinde daha açık olarak sergilenir. 13 numaralı örnekte bulunma durumunda olduğu gibi, bahse konu olan cümlecik, ana cümledeki sentaktik rolünü işaret etmek üzere uygun eki alabilir:

T nay wa : wu :w. (11)
dün ev ben gördüm
'Ben dün evi gördüm.'

wa :-pu -Ly ciyaw.x. (12)
ev BELİRLİLİK BULUNMA ben şarkı söyleyeceğim
'Evde şarkı söyleyeceğim.'

[T nay wa : wu :w]-pu -Ly ciyaw.x. (13)
dün ev ben gördüm BELİRLİLİK BULUNMA ben şarkı söyleyeceğim
'Dün gördüğüm evde şarkı söyleyeceğim.'

Burada *–pu-Ly* ekleri, iliştirilmiş cümleciğin sonuna getirilir.

Burada birçok ilgi cümlesi tipinden farklı olarak, ilgi cümlesinin sentaks açısından işlenmesi yönüyle bir problem yoktur (temelde basit cümle yapısına sahip), fakat ilgi cümlesindeki isim öbeklerinden hangisinin baş isim olarak belirleneceğiyle ve bunun ana cümledeki işleviyle ilgili bir problem vardır. Bambara dilinde, 9 ve 10 numaralı cümlelerde görüldüğü gibi, ilgi işaretleyicisi *min*'in ilgi cümlesinde yapının başı olan isim öbeğinin ardına yerleştirilmesiyle problem çözülür. Fakat bazı dillerde böyle bir işaretleyici bulunmaz, bu yüzden de aşağıda Imbabura Quechua dilinden alınmış örnekte olduğu gibi, hangi isim öbeğinin baş olarak yorumlanacağı konusu karmaşık olabilir:

[Kan kwitsa-man kwintu-ta villa-shka] -ka
sen kız –a hikaye BELİRTME söyle İSİMLEŞTİRİCİ KONU
sumaj -mi. (14)
güzel ONAYLAYICI
'{Hikayeyi anlattığın kız} güzel
{Kıza anlattığın hikaye} güzel.'

Bazen iç başlı olarak işaret edilen ikinci bir ilgi cümlesi tipi de Hindu dilinden alınan aşağıdaki bağlaşık (korrelatif) yapıdır:

Ādmī ne jis cākū se mur·gī ko mār·ā thā,
adam ERGATİF ki bıçak ile tavuk BELİRTME öldürdü

us cākū ko Rām ne dekhā. (15)
ki bıçak BELİRTME Ram ERGATİF gördü
'Ram, adamın tavuğu kestiği bıçağı gördü.'

15 numaralı cümlenin tam bir çevirisi şöyle olacaktır: 'adamın tavuğu kestiği bıçak, bu bıçağı Ram gördü'. Burada ilk cümleciğin isim öbeği ikinci cümlecikte tekrar ediliyor. İkinci cümlecikte tekrar edilen isim yerine eş göndergeli (koreferanslı) bir zamirin yer alması pekala mümkündür. Bir anlamda bu yapıda bir iç baş vardır, çünkü *ādmī...thā* ilgi cümlesi, başa göndermе yapan *jis cākū* isim öbeğini bünyesinde barındırır. Bir başka şekilde, başın ikinci cümlecikteki isim öbeği (tam bir isim öbeği veya sadece zamir) olduğu ileri sürülebilir, bu durumda elimizdeki yapı, isim öncesi ilgi cümlesi tıpinin bir alt versiyonu olacaktır. Her iki sınıflama da literatürde bulunabilir. Belki de bağlaşık yapının (korrelatif) hem isim öncesi hem de iç başlı tiplerin özelliklerini ortak olarak taşıyan bir yapı olduğunu ifade etmek (yani bu iki tip tamamen karşılıklı bağımsız değildir) daha doğru olacaktır.

7.2.3. İLGİ CÜMLESİNDE BAŞIN ROLÜ

7.2.1. alt bölümde verilen ilgi cümlesi tanımında da açık olduğu üzere, ilgi cümlesi başının, bu yapıların hepsi dikkate alındığında gerçekte iki farklı cümlede rol aldığı görülür: bir taraftan ana cümlede görev alırken (geleneksel olarak baş terimi, ana cümlede yer aldığı şekliyle bahse konu olan isim öbeğini ifade eder) diğer taraftan aynı şekilde sınırlayıcı cümlecikte de (yani iliştirilmiş yardımcı cümlecik anlamında ilgi cümlesi) eşit şekilde bir rol sahibidir. 15 numaralı cümlede sergilendiği gibi, bağlaşık yapılarda bu tip görülebilir. Burada açık bir isim öbeği her iki cümlede de yer alır. Fakat karşılaştırmalı olarak bakıldığında dillerde, baş ismin daha yaygın olarak, değiştirilmiş veya kısaltılmış ya da tamamen düşürülmüş şekilde bu iki cümlecikten birinde yer aldığı görülecektir. 7.2.2. alt bölümde tartışılan iç başlı ilgi cümlesinin birinci tipi, baş ismin ana cümlede tamamen düşürülmesini örneklemektedir.

Şimdi iliştirilmiş cümlecikte baş ismin rolünün ifade edilmesini ele alacağız. İlk bakışta bu, baş ismin ana cümledeki rolünden daha önemli gibi görünmese de tipolojik çeşitlenme açısından bakıldığında, iliştirilmiş cümlecikteki rolü kodlamanın, dil çaprazlaması açısından önemli parametrelerden biri olduğu ortaya çıkar. Aşağıda söz konusu parametre boyunca dört ana tipin ayırdına varıyoruz: düşme olmayan, zamir kalıntılı, ilgi zamirli ve boşluklu tipler.

Düşme olmayan tipte, baş isim, tam ve eksiksiz şekliyle normal yerinde ve/veya cümlecikteki özel işlevini ifade eden isim öbeğinin alacağı hal işaretlemesiyle iliştirilmiş cümlede yer alır. Söz konusu tip, iç başlı tipin en geniş anlamında bağlaşıkları da kapsayacak şekilde, Bambara dilinin 10, Diegueno dilinin 13 ve Hindu dilinin 15 numaralı yukarıdaki örneklerinde sergilenir.

Zamir kalıntılı tipte baş isim, iliştirilmiş cümlede zamir şeklinde bulunur. Standart dışı İngilizcede, mesela *I know where the road leads* cümlesinden *this is the road that I know* ilgi cümlesinin elde edilebileceğini daha önceden not etmiştik. Bu yapıdaki *it*, relativize edilen (sıfatlaştırılan) yeri işaret eder, yani sıfatlaştırılanın, dolaylı soru cümleciğinin öznesi olduğu bilgisini elde etmemizi mümkün kılar. İngilizcede çok az kullanılır, fakat birçok dilde ilgi cümlelerinin kuruluşunda ana, birçok durumda da mecburî, bir yol (üslup açısından zayıf bir tonu yansıtmaksızın) olma özelliği taşır. Mesela Farsçada, özne ve nesne dışındaki gramerlik ilişkilerin sıfatlaştırılmasında zamir kalıntısının kullanılması zorunludur. Nesnelerde zamir kalıntısı kullanımı seçime bağlıdır, öznelerde ise bazı kullanım örneklerine rastlansa da pek yaygın değildir. Aşağıdaki örnekler sırasıyla öznede, nesnede ve tamlayıcıdaki sıfatlaştırmayı sergiler:

*Mard-i [ke (*u) bolandqadd bud] juje –rā košt.* (16)
adam ki o uzun idi tavuk BELIRTME öldürdü
'Uzun boylu olan adam tavuğu kesti.'

Hasan mard-i-rā [ke zan (u –rā) zad] mišenāsad. (17)
Hasan adam BELİRTME ki kadın o BELİRTME vurdu tanır
'Hasan kadına vuran adamı tanıyor.'

Man zan -i-rā [ke Hasan be u sibe zamini dād] mišenāsam. (18)
ben kadın BELİRTME ki Hasan ona patates verdi ben-tanırım
'Hasan'ın patates verdiği kadını tanıyorum.'

18 numaralı örnekte *be u* (ona)'yu veya tek başına *u* (o)'yu düşürmek mümkün değildir.

Bir sonraki tipe geçmeden önce, şimdiye kadar sunduğumuz tanıtımdan ortaya çıkan iki noktayı belirtmeliyiz. Birincisi, bir dilin ilgi cümlesi kurma ihtimalleri gücü içerisinde, birden fazla ilgi cümlesi tipine sahip olabileceğidir. Nitekim 16-18 arasındaki örnekler Farsçadaki, hem boşluklu (aşağıya bakınız) tipi hem de zamir kalıntılı tipi sergiler. Bunlar bir ölçüde birbirini tamamlayan tiplerdir (öznelerle sadece boşluklu tip, nesnelerle sadece zamir kalıntılı tip), bazen iç içe de geçebilirler (mesela nesnelerde). Elbette bu, diğer parametreler için de söz konusu olabilir, mesela diller hem bitimli hem bitimsiz tiplerin ikisini birden (İngilizcenin yaptığı gibi, yukarıda bahsedilen bitimsiz partisip yapısını hatırlayınız) veya hem isim öncesi hem de isim sonrası (mesela aşağıdaki Tagalog örneklerinde olduğu gibi) tipi sergileyebilir:

babae –ng [nagbabasa ng diyaryo] (19)
kadın ki okur P gazete

[nagbabasa ng diyaryo-ng] babae (20)
'gazeteyi okuyan kadın'

7.3.3. alt bölümde göreceğimiz gibi, bir dil içindeki tiplerin dağılımı gelişigüzel değildir. Burada işaret edilmesi gereken ikinci husus şudur: Sunulan tiplerin sırası, ilgi cümlesi içindeki baş ismin rolünün kodlanması açısından, en açıktan daha az açığa doğru bir sıra takip eder. Düşme olmayan tip mümkün olan en açık tiptir, zamir kalıntılı tip daha az açıktır, çünkü ilgi cümlesi yapısının bir bütün olarak yorumlanmasından önce, zamir için uygun anaforik (geriye bağlantılı) ilişkinin kurulması gerekmektedir.

Bir sonraki tip, zamir kalıntılı tiptir ve dünya dillerinde yaygın olarak kullanılmaz, ancak Hint-Avrupa dillerinde en çok rastlanan şekildir. Bu tip ilgi cümlesinde, başı işaret eden bir zamir bulunur, fakat, çizgisel söz sırası terimleriyle, ilgili gramerlik ilişkiyi ifade eden bir zamirin bulunması gereken yerde değil de cümlecik başına taşınmış bir halde bulunur (nadiren başka bir kelimenin mesela bir edatın ardında yer alır). Söz konusu zamirin ilgi cümlesindeki baş ismin rolünü kodlayabilmesi için (çünkü bu söz sırası tarafından yapılamıyor, zamir cümlecik başında olmak zorunda), ana cümledeki isim öbeklerinde olduğu gibi rolünü belirtmek açısından, hal eki tarafından işaretlenmesi esastır. İngilizcenin yalın *who* ile belirtme halindeki *whom*'u ayırt eden örnekleri, ilgi cümlesinin ilgi zamiri tiplisini sergilemektedir, fakat bunun daha açık örnekleri, Rusça gibi zengin hal sistemine sahip diller tarafından sergilenir:

Devuška prišla. (21)
kız-YALIN vardı
'Kız vardı.'

devuška, [kotoraja prišla] (22)
kız ki-YALIN vardı
'varan kız'

Ja videl devušku. (23)
ben gördüm kız-BELİRTME
'Ben kızı gördüm.'

devuška, [kotoruju ja videl] (24)
kız ki-BELIRTME ben gördüm
'gördüğüm kız'

Ja dal knigu devuške. (25)
ben verdim kitap kız-YÖNELME
'Ben kitabı kıza verdim.'

devuška, [kotoroj ja dal knigu] (26)
kız ki-YÖNELME ben verdim kitap
'kitabı verdiğim kız'

Rusçadan alınan her bir ilgi cümlesi örneğinde ilgi zamiri değişmeden hep cümlecik başında bulunur ve şüphe götürmez bir şekilde ilgi cümlesindeki baş ismin rolünü kodlar. Zamir kalıntılı tip ile kıyaslandığında bu ilgi zamirli tip, iliştirilmiş cümle yapısının bozulmasında büyük pay sahibidir: özne, nesne veya tamlayıcı için ayrılan temel söz sırasındaki yerinde bulunması gerekirken, ilgi zamiri hep cümlecik başında yer almak zorundadır. İşte bu yüzden biz bu tipi zamir kalıntılı tipten daha az açık bir tip olarak tanımlamaktayız.

Bazı dillerde gramerlik ilişkilerden bağımsız olarak, klitik zamirler gibi vurgusuz zamirler, cümlenin ikinci pozisyonunun çekim sahasının etkisinde kalır. Bu tip ilgi cümlesi tipi, aynı anda hem zamir kalıntılı hem de ilgi zamirli tipleri temsil eden bir tiptir. Konuşma Çekçesi örnek verilebilir, burada normal söz sırası özne-yüklem-nesne şeklindedir:

To děvče uhodilo toho muže. (27)
şu kız vurdu şu adam
'Şu kız şu adama vurdu.'

Nesne zamir ise, ilk ana öbeği takip eden bir klitik olarak belirir, nitekim *toho muže* 'şu adam'nin *ho* 'ona' şeklinde isimleştirilmesi için söz sırasında bir değişiklik şarttır:

To děvče ho uhodilo. (28)
şu kız ona vurdu
'Şu kız ona vurdu.'

Çekçede ilgi cümlesi kurmanın bir yolu, değişmeyen bağlaç *co*'yu, nesne veya tamlayıcı sıfatlaştırıldığı zaman geriye işaret eden bir klitik zamirle birlikte kullanmaktan geçer:

muž, [co ho to děvče uhodilo] (29)
adam şu ona şu kız vurdu
'şu kızın vurduğu adam'

Prensipte bu, zamir kalıntısı (zamir, klitik zamiri için normal olan bir yerde bulunur) ya da ilgi zamiri (zamir, belirtme halinde işaretlenmiş tek bir fonetik kelime *co-ho*'yu verecek şekilde cümle başına doğru çekilir) olarak düşünülebilir. Özel durum dikkate alınarak yapılacak değerlendirmeye sıkı sıkıya bağlı herhangi bir tipolojik genellemenin varlığından haberdar değiliz, ancak ilgi zamiri tipi terimini, sadece ilgi cümlelerine mahsus örnekler için kullanmak gerektiği inancındayız.

İlgi cümlesi kuruluşunda yaptırımları olan benzer bir problem (bkz. 7.3. alt bölüm), basit bir cümlede isim öbeğinin bütünü ile eş göndergeli olan zamirin varlığını şart koşan veya zamire izin veren bir dilin ilgi cümlelerinde de aynısını şart koştuğu veya izin verdiği durumlarda ortaya çıkar. Mesela Hausa dilinde, basit cümlelerde özne, eş göndergeli bir zamir tarafından desteklenmek zorundadır:

Yūsufù yā zō. (30)
Yusuf o geldi
'Yusuf geldi.'

* *Yūsufù zō* gramerce doğru değildir. Bu yüzden bir özneyi sıfatlaştırırken ilgi cümlesinde bir zamirin bırakılmak zorunda olması sürpriz değildir:

dōkìn [dà ya mutù] (31)
at ki o öldü
'ölen at'

İlgi cümlesinin kuruluşundan bağımsız olarak zamir şart koşulduğundan, bunu zamir kalıntısına bir örnek olarak alamayız. Terimin kullanılışını, ana cümlede zamirin yer alması ihtimallerine ek olarak, ilgi cümlesinde kullanılma örnekleriyle sınırlayacağız.

Buraya kadar tartıştığımız bütün tiplerde yaygın olan ise, ilgi cümlesindeki baş ismin rolünün açık olarak işaret edilmesidir (bütün bir isim öbeği, zamir veya taşınmış ilgi zamiri tarafından). Bir sonraki ana tip, yani boşluk tipi, ilgi cümlesindeki başın rolünün herhangi açık bir işaretini içermez. İngilizce bu tipi, özneleri ve nesneleri sıfatlaştırmakta kullanır (en azından *who/whom* ayrımının olduğu ağızlarda):

the man who/that gave the book to the girl (32)
'kitabı kıza veren adam'

the book which/that the man gave to the girl (33)
'adamın kıza verdiği kitap'

Bazı dillerde bu tip daha yaygındır ve aşağıdaki Korece isim örneğinde olduğu gibi, nesne dışındaki unsurları bile sıfatlaştırmakta kullanılabilir:

[Hy nsik-i ki kä -lil ttäli-n] maktäki (34)
Hyensik YALIN köpek BELİRTME dövdü İLGİ sopa
'Hyensik'in köpeği dövdüğü sopa'

Bu tipin, ilgi cümlesindeki baş ismin rolünü kodlamak için gözle görünür bir vasıta kullanmaması, doğal olarak böyle yapıların güvenilir bir şekilde yorumlanıp yorumlanamayacağı sorusunu akla getirir. Pratikte birkaç yol mümkündür, bunlar söz konusu dilin sentaktik özelliklerinden başlayıp gerçek dünya özellikleri bilgisine kadar uzanır. Mesela İngilizcede temel söz sırası (birçok amaç için tek söz sırası), özne-yüklem-nesne şeklindedir. *the man that saw the girl* gibi bir ilgi cümlesi yapısı sadece özneyi sıfatlaştırma olarak yorumlanabilir: *saw* kelimesinin önündeki özne yeri boş iken, nesnenin yeri *the girl* tarafından doldurulmuştur. Gerçekten de İngilizcenin sağlam söz sırası dikkate alındığında anlam bakımından karışıklığa yol açacak cümlelerin kurulması zordur, ama böyle örnekler de bulunabilir örn. *the model that the artist helped*

to paint 'sanatçının boyamaya yardım ettiği model' [krş. a) sanatçı modelin boyamasına yardım etti veya b) sanatçı modelin boyanmasına yardım etti]. Yüklemin zorunlu bir argümanının olmadığı durumlarda kesin yorum genellikle mümkün olsa da, serbest söz sırasına sahip dillerde bu yol kullanılamaz. Nitekim 7 numaralı Türkçe örnekte, ilgi cümlesinin yüklemi 'vermek', normalde üç argüman alacaktır (özne, nesne ve tamlayıcı); öznesi ve tamlayıcısı ilgi cümlesinde ifade edildiğine göre sıfatlaştırılmak için kalan tek yer nesnedir. 4-6 arasındaki Baskça ilgi cümlelerinin her biri aynı şekilde belirlenir: bu, özellikle 'kitabı kadına veren adam' ile 'adamın kitabı verdiği kadın' örneklerini ayırt etmekte kullanılır (burada alternatif yorumlar 'kadının kitabı verdiği adam' ve 'kitabı adama veren kadın' da anlamlı olacaktır).

Fakat bazı durumlarda, yapı üzerine bina edilmiş bu yolların hiçbirisi çalışmayacak ve konuşmanın anlaşılırlığı sağ duyuya bağlı kalacaktır: nitekim 34 numaralı Korece örnekte, gerçek dünyada, birinin köpeğe vurmasıyla bir araç olan sopa arasındaki muhtemel ilişki üzerine dayanan tek doğal yorum 'Hyensik'in sopa için dövdüğü köpek' ya da 'Hyensik'in arkasında köpeği dövdüğü sopa' olmayacak 'Hyensik'in köpeği dövdüğü sopa' olacaktır. Daha başka örneklerde bu çözüm de işlemeyecek, sonuçta ortaya çıkan ilgi cümlesi, aşağıda Quecha İmbabura dilinden alınmış örnekte olduğu gibi anlam bakımından karışık olacaktır:

[kan shamu-shka llajta-ka] uchilla-mi. (35)
sen geliyor İSİMLEŞTİRİCİ kasaba KONU küçük
ONAYLAYICI
'Senin geldiğin (ulaştığın) kasaba küçük.'

Burada önceki geldiğimiz veya şu anda bulunduğumuz yer kastedilebileceğinden her iki yoruma da izin verilir. Bazı dillerde, kimi zaman bu tür potansiyel olarak karışık yapıların yorumlanmalarında sınırlamalar konulur. Örneğin Korecede 36 numaralı örnek, Imbabura Quecha dilinden farklı olarak, Hyensik'in yeni geldiği yere işaret eder, eski geldiği yeri belirtemez:

[Hy nsik-i o -n] mikwuk (36)
Hyensik YALIN gelmek İLGİ Amerika Birleşik Devletleri
'Hyensik'in geldiği Amerika'

Bu çeşit sınırlamalar az ve çok işaretlenmiş yorumların karşılaştırılmasında söz konusudur, fakat bunların geniş dilleri kapsayan ayrıntılı çalışmalarından henüz haberdar değiliz.

Boşluk tipli ilgi cümlelerindeki yorum çokluğunu kısıtlayabilecek başka yollardan, eş tipliyi (equi tip, 7.2.4. alt bölüm) ve sıfatlaşmaya ulaşmadaki sınırlamaları (7.3. alt bölüm) ele alırken aşağıda bahsedeceğiz.

7.2.4. BAŞIN ANA CÜMLEDEKİ ROLÜ

Dünya dillerinin çoğunda, ana cümledeki baş ismin rolünün ilgi cümlesini kurmada veya özel bir ilgi cümlesinin tercihinde bir etkisinin olmadığı ya da çok az olduğu görülür. Bunun bazı istisnaları vardır, şimdi bunları tartışacağız.

Geleneksel Latin ve Yunan gramercileri tarafından çekim adıyla bilinen (bir cümledeki baş ismin hal işaretlemesinin diğer cümledeki eşine yayılması) ve dağınık olarak rastlanan bir olaydan söz etmeliyiz. Özellikle Farsça ilgi cümlelerinde bu çeşit örneklere rastlanır. Çekim olmadan, öznenin ve nesnenin sıfatlaştırılması için sırasıyla 37 ve 38 numaralı cümleleri buluruz:

Ān zan –i-rā [ke diruz āmad] didam. (37)
şu kadın BELİRTME ki dün geldi ben-gördüm
'Dün gelen kadını gördüm.'

Zan –i [ke dididd] injā –st. (38)
kadın ki sen-gördün burada-dır
'Gördüğün kadın burada.'

37 numaralı cümleye alternatif olarak 39 numaralı cümle kullanılabilir, burada baş, ilgi cümlesinin öznesi olarak da görevli oldu-

ğundan, ana cümlenin nesnesinden (bilinen bir nesne olsa da) *–ra* eki düşürülebilir:

Ān zan-i [ke diruz āmad] didam. (39)

Aynı şekilde, baş sadece ana cümlenin öznesi değil, fakat aynı zamanda ilgi cümlesinin nesnesi olduğundan, özne pozisyonunda da nesne eki *-rā*'yı alabilir:

Zan –i rā [ke dididid] injā –st. (40)

Eski Yunancada çekim, genellikle diğer yönden çalışır, ilgi cümlesinde belirtme eki alması beklenen ilgi zamiri, öncülünün (antecedent) aldığı hal ekini alır:

ek tōn pòleōn [hōn éxei] (41)
-den şehirler-İLGİ ki-İLGİ o-sahip
'sahip olduğu şehirlerden'

Ön çekim edatı *ek*, genitif eki ister, bu yüzden *tōn pòleōn*'un genitif şeklinin ana cümle içinde olması beklenir; *éxei* 'o sahiptir' filinin ise belirtme halinde bir nesne alması beklenir, fakat ilgi zamiri, ana cümledeki isim öbeğinin hal çekiminden etkilenmiştir.

Ana cümle ile ilişkilendirilmiş cümlenin rolleri arasında daha derin kaynaklı bir etkileşim, eş tipli (equi) ilgi cümlelerinde görülür. Bu tipte baş isim, ilgi cümlesinin gramerce doğru olması için (en azından belli tipte bir ilgi cümlesinin), her iki cümlede aynı rolü yerine getirmek zorundadır. Bazı Avustralya dillerinde, isim öbeğinin düşürülebilmesi, her iki cümlenin aynı özneye sahip olma şartına bağlıdır (hatırlanacağı gibi, geçişli yapının K'si (participant) veya geçişsiz yapının Ö'sü olarak 5.3. alt bölümde ele alınmıştı). Bir cümlecikteki baş ismin düşürülebilmesi için baş, her iki cümlenin de öznesi olmak zorundadır. İsim öbeğinin düşürülmesi aynı zamanda onun cümle içindeki rolünün kodlanmasını da ortadan kaldırır. Bu

durumda eşit tipin gerçekte ilgi cümlesinin boşluk tipinin bir alt sınıfı olduğu ortaya çıkar. Eşit tipin çok daha yaygın kullanılışı Modern İbranicede görülür: normalde ön çekim edatı isteyen bir yer (pozisyon) sıfatlaştırılırsa, dahası aynı ön çekim edatı ana cümledeki baş isimde de kullanılırsa, ön çekim edatı (ve eşlik eden zamir), en azından bazı konuşucuların yaptığı gibi, düşürülebilir:

Natati sefer le oto yeled [še Miriam natna (lo) sefer]. (42)
ben-verdim kitap –a aynı çocuk ki Mary verdi ona kitap
'Ben kitabı Mary'nin de kitap verdiği aynı çocuğa verdim.'

Eşit tipli ilgi cümlesi, genetik, tipolojik ve saha olarak çok farklı dillerde görülebilir, fakat hep çok sınırlı bir tip olma özelliği taşır. Sadece eşit tipli ilgi cümlelerini kullanan ve çok farklı sentaktik pozisyonları sıfatlaştırabilen bir dil yoktur. İşlevsel bakış açısından bunun niçin böyle olması gerektiğini anlamak kolaydır: böyle bir dilde, *the crops prospered notwithstanding the rain not withstanding which the excursion still went ahead* 'ürün yağmur yağmasa da yetişti, buna rağmen gezi gerçekleşti' gibi muhtemel olmayan bilgi parçacıklarını ifade etmek çok kolay olurken, 'gördüğün adam evini sattı' gibi bir ifadede bulunmak ya mümkün olmayacak ya da çok zor olacaktı. Eşit tipin, ilgi cümlesinde diğer tip(ler)in temel tip olduğu veya sıfatlaştırılabilecek yerler konusunda çok sıkı bazı sınırlamaları olan dillerde, kısaltılmış ifadeler için marjinal bir araç olduğu görülüyor. Dahası böyle kullanımlara ana cümledeki başın rolünün ilgi cümlesinin kuruluşuyla irtibatlı olduğu dillerde tanık olunsa da, bu daima ilgi cümlesindeki rolüyle bağlantılıdır. Yani gerçek sınırlama, ana cümle ile iliştirilmiş cümlenin rolleri arasındaki ilişkidedir. İlgi cümlesindeki başın rolünün önemli olduğunu gösteren birçok örnek vardır (7.2 ve 7.3. alt bölümlerdee tartışıldığı gibi). Bu başta yapılan gözlemi, yani yardımcı cümledeki baş ismin rolünün dillerin karşılaştırılarak sınıflanmasında önemli bir parametre olduğu iddiasını doğrular.

7.3. İLGİ CÜMLESİ KURULUŞUNA ULAŞILABİLİRLİK

7.3.1. BASİT CÜMLELER

7.1. alt bölümde İngilizceyi değerlendirirken yapmış olduğumuz kısa tartışmada ortaya çıkan problemlerden birini şimdi ele alacağız. Söz konusu problem, ilgi cümlesi kuruluşunda, isim öbeği pozisyonuna ulaşılabilirlikteki sınırlamalardı. 7.2.3. ve 4. alt bölümlerdeki tartışmaların ışığında, esas olarak, daha doğrusu sadece, ilgileneceğimiz şeyin iliştirilmiş cümledeki baş ismin rolü olacağı açıktır. Burada kendimizi basit cümlenin kurucu unsurlarının sıfatlaştırılması konusuyla sınırlayacağız. Özne, nesne, tamlayıcı ve iyelik gruplarındaki tamlayanın sıfatlaştırılmasının mümkün olduğu İngilizce, burada temelde hiçbir çeşit sınırlamaya sahip görünmemektedir:

the man [who bought the book for the girl] (43)
'kitabı kız için satın alan adam'

the book [which the man bought for thr girl] (44)
'adamın kız için satın aldığı kitap'

the girl [for whom the man bought the book] (45)
'adamın kendisi için kitap satın aldığı kız'

the boy [whose book the man bought for the girl] (46)
'adamın kız için kitabını satın aldığı çocuk'

Birçok dilde söz konusu pozisyonların sıfatlaştırılmasında ağır sınırlamalar vardır. Alt bölümün amaçlarını dikkate alarak tartışmamızı az önce bahsettiğimiz dört pozisyon ile sınırlandıracağız. Çünkü bu pozisyonlar, sıfatlaştırmada diller arasında (diller boyunca) geçerli olacak bir hiyerarşiyi kurmakta yeterli görünmektedir. Belli diğer pozisyonlar, mesela yer ve zaman tamlayıcıları, bu hiyerarşiye uymuyorlar. Bazı dillerde bu pozisyonların sıfatlaştırılması çok kolay diğer bazılarında ise çok zordur.

Şimdiki alt bölümde yapılan tartışmanın altında yatan sezgi çok basit bir sezgidir: özne > nesne > tamlayıcı > tamlayan hiyerarşisi, ilgi cümlesi kuruluşunda ulaşılabilirlik kolaylığını gösterir. Yani sezgisel anlamda özneyi sıfatlaştırmak, diğer pozisyonlardan herhangi birini sıfatlaştırmaktan daha kolaydır. Nesneyi sıfatlaştırmak da tamlayanı sıfatlaştırmaktan daha kolaydır vs. Fakat açıkça görülüyor ki, hatasız uygulanmasından önce çok daha temel şeylere ihtiyaç vardır. Bu sezginin dil evrenselliği olarak algılanmasını şöyle gündeme getirebiliriz: bir dil hiyerarşideki belli bir pozisyonda ilgi cümleleri kurabiliyorsa, hiyerarşide daha yüksekte olan (sol tarafta kalan) bütün yerler için de ilgi cümlesi kurabilmelidir. Dahası hiyerarşideki her pozisyon için burasını ve daha solda kalan yerleri sıfatlaştırabilen, fakat sağda kalan yerleri sıfatlaştıramayan diller vardır. Gerçekten de bu noktalardan ikincisini içine alacak kanıt ileri sürebilmek için, hiyerarşideki her kesim noktasını sergileyen örnekleri sunacak gerçek bir dile ihtiyaç duyuyoruz.

Nitekim Malagasy dili sadece özneleri sıfatlaştırabilmektedir. 47 numaralı cümle gibi basit bir cümleden başladığımızda, tek muhtemel ilgi cümlesi 48'deki olacaktır:

Nahita ny vehivavy ny mpianatra. (47)
gördü kadın öğrenci
'Öğrenci kadını gördü.'

ny mpianatra [izay nahita ny vehivavy] (48)
öğrenci ki gördü kadın
'kadını gören öğrenci'

48 numaralı cümle 'kadının gördüğü öğrenci' anlamını yüklenemeyeceği gibi bu cümleyi Malagasy diline çevirmenin de bir yolu yoktur (aşağıda bu bilginin Malagasy dilinde nasıl kodlanacağını göreceğiz).

Aynı şekilde sıfatlaştırmanın sadece özne ve nesnelerde mümkün olduğu Kinyarwanda gibi diller de vardır:

N-a -bonye umugabo [w -a -kubise abagore] (49)
ben GEÇMİŞ Z. gör- adam İLGİ GEÇMİŞ Z. vur- kadınlar
'Kadınlara vuran adamı gördüm.'

Nabonye abagore [Yohani yakubise] (50)
ben-gördüm kadınlar John o-vurdu
'John'un vurduğu kadınları gördüm.'

Fakat 51'de olduğu şekliyle *n-ikaramu* 'tükenmez kalem ile' gibi vasıta ekli bir grubu alıp bundan 'John'un mektubu yazdığı tükenmez kalem' anlamını verecek bir ilgi cümlesi kurmak mümkün değildir:

Yohani yanditse ibaruwa n –ikaramu. (51)
John yazdı mektup ile kalem
'John mektubu tükenmez kalemle yazdı.'

Hiyerarşide aşağı doğru devam ettiğimizde, ilk üç pozisyonun sıfatlaştırılmasına izin veren diller buluruz, fakat Kuzey Frisian dilinin Fering şivesinde olduğu gibi tamlayanın sıfatlaştırılmasına izin veren bir dil yoktur. Son olarak İngilizce gibi bütün dört pozisyonu sıfatlaştırmanın mümkün olduğu diller de vardır.

Bu bölümün sonunda kaynaklar kısmında verilen ve yaklaşık elli dilden örneklerin araştırıldığı Keenan ve Comrie'nin makalesinde ulaşılanlar, genellemelerle uyum içindedir. Fakat bazı çürütücü örnekler de mevcuttur, bu örnekler özellikle bir kısım Austronesian (Okyanusya) dillerinden (bilhassa da Batı Endonezya dillerinden) gelir. Okyanusya dilleri öznelerin sıfatlaştırılmasına izin verir, nesnelerin sıfatlaştırılmasına izin vermezler, fakat sonra tamlayıcıların (tümleç) ve/veya genitiflerin sıfatlaştırılmasına izin vererek yukarıda gerçek (absolute) evrensellik olarak sunulan genellemeleri açıkça ihlal ederler. Mesela Malay dilinde 52 numaralı örnek bir öznenin sıfatlaştırılmasını, 53 numaralı örnek bir tamlayanın sıfatlaştırılmasını sergiler, nesneleri ve tamlayıcıların çoğunu (tümleç) sıfatlaştırmak mümkün değildir:

Gadis [yang duduk di atas bangku] itu kakak Ali. (52)
kadın ki otur- üstüne kanepe abla Ali
'Kanepede oturan kadın Ali'nin ablasıdır.'

Orang [yang abang -nya memukul saya]itu (53)
kişi ki ağabey onun vurdu bana
'ağabeyi bana vuran kişi'

Az sayıdaki karşı örnekler göz ardı edilirse, geçerli olan evrensel-liklerle karşılaşıldığında daima olduğu gibi iki çözüm yolu vardır. İl-kinde evrenselliğin gerçek evrensellik değil de sadece bir eğilim ol-duğu söylenebilir: istisnaların sayısı bütün örnekler göz önüne alın-dığında küçüktür, dahası bu istisnaların küçük bir bölgeye ve tek bir genetik gruba ait olması, sadece onların kendi istisnaî kimliklerinin belirginleşmesine hizmet eder. İkinci yol ise evrenselliği zayıflamış haliyle tekrar formülleştirmektir, böylece karşı örnekler karşı örnek olmaktan çıkar. Bu yol yukarıda verilen Keenan ve Comrie'nin ma-kalesinde izlenilen yoldur. Yazarlar ilgi cümleleri kurmada değişik yollar olduğunun fark edilmesi durumunda [mesela a) ön isimli, son isimli ve iç başlı ilgi cümleleri ile b) ilgi cümlesindeki baş ismin ro-lünün [+hal eki] ve [-hal eki] olarak kodlandığı ilgi cümleleri arasın-da], daha genel olan genellemenin daha ayrıntılı olan iki genelleme tarafından değiştirilebileceğini tartışırlar: a) her dil özneleri sıfatlaş-tırabilir; b) bir ilgi cümlesi stratejisi, hiyerarşik ulaşılabilirlikte de-vamlılık arz eden bir bölgeyi kapsamak zorundadır.

Yeniden formülleştirme yapıldığında, özellikle Batı Endonezya dillerinden gelen bütün karşı örnekler ortadan kaybolur. Tongan di-linden, [+hal eki] stratejisinin (bazı) özneler ve bütün tamlayıcılar (tümleç) ve genitifler için kullanıldığı, fakat belirtili özneler için kullanılmadığı (nesneler [-hal eki] strajesini kullaıır) bir karşı ör-nek bu durumda da karşımıza çıkacaktır. Fakat Tongan dilinde, ge-çişli yapılarda özne özelliklerinin F ve K arasında bölünmüş oldu-ğu yüksek ergatiflik derecesini dikkate alırsak, bu problemin etra-fından dolaşabiliriz. Farzedelim ki yeniden formülleştirdiğimizde

karşı örnekler kalmadı. Böylece eğilim everenselliğini gerçek bir evrenselliğe dönüştürmeyi başarmış oluruz, bu da, diğer şeyler eşit olarak, övünülecek bir başarıdır. Fakat bu dönüştürme işleminde özgün sezginin önemli bir parçası kaybolmuş olur. Yeni formül artık, hiyerarşide yüksek olan yerlerin sıfatlaştırılmasının aşağıda olan yerlere göre daha kolay olduğu orijinal sezgisiyle eşleşmez. Çünkü Malay dilinde, örneğin, genitifleri sıfatlaştırmak nesneleri sıfatlaştırmaktan daha kolaydır (hatta ikincisini sıfatlaştırmak imkansızdır). Burada orijinal genelleştirmeye muhalif örneklerin ele alınmasında mevcut her iki yolun avantaj ve dezavantajlarına basitçe değineceğiz. Hangisini seçmenin daha iyi olduğuna dair açık bir çözüm yoktur, fakat amacımız için ilgili konunun anlaşılması çok önemlidir.

Özne gibi gramerlik ilişkilerin, ilgi cümlesi kuruluşundaki ulaşılabilirliğin evrensel sınırlamalarını ifade etmekte kullanılması, ilgili gramerlik ilişkilerin yüzey yapısında mı yoksa derin yapıda mı bulundukları sorusunu akla getirmektedir. Gerçekte ilgili gramerlik ilişkilerin yüzey yapıda bulunanlar olduğu açığa çıkar. Böylece bu özel çalışma en azından bazı evrensellikleri daha sağlam analiz seviyeleri terimleriyle ifade edebilmek için deliller ortaya koyar. Buradaki deliller, Malagasy (sadece öznelerde) veya Kinyarwanda (sadece öznelerde ve belirtili nesnelerde) dilleri gibi sıfatlaştırmada ağır sınırlamalar uygulayan dillerde kolaylıkla görülebilir.

Malagasy dilinde, 47'de gösterilen etken cümle yapısına ilaveten, fiilin diğer argümanlarının yüzey yapısında özne olarak belirmelerini mümkün kılan diğer çatılar da vardır. Mesela aşağıdaki örneklerde, 54'te etken çatıyı; 55'te etken çatının nesnesinin yüzeyde özne olarak belirdiği edilgen çatıyı; 56'da tamlayıcının (burada benefaktif) yüzeyde özne olarak belirdiği ikincil (circumstantial) çatıyı ele alalım:

Nividy ny vary ho an'ny ankizy ny vehivavy. (54)
satın aldı pirinç için çocuklar kadın
'Kadın çocuklar için pirinç satın aldı.'

Novidin' ny vehivavy ho an' ny ankizy ny vary. (55)
satın alındı kadın için çocuklar pirinç
'Pirinç çocuklar için kadın tarafından satın alındı.'

Nividianan' ny vehivavy ny vary ny ankizy. (56)
satın alındı için kadın pirinç çocuklar
'Çocuklara pirinç kadın tarafından satın alındı.'

54 numaralı cümlede sadece özne, *ny vehivavy* 'kadın' sıfatlaştırılabilir. Fakat 'kadının çocuklar için satın aldığı pirinç' veya 'kadının kendileri için pirinç satın aldığı çocuklar' gibi İngilizce ilgi cümlelerinde verilen bilgiyi iletmek istersek, sıfatlaştırılmış isim öbeğinin özne pozisyonunda yer aldığı etken olmayan çatıyı kullanmamız şarttır. Bu şekilde 55'ten 57'yi ve 56'dan da 58'i elde edebiliriz:

ny vary [izay novidin'ny vehivavy ho an'ny ankizy] (57)
'çocuklar için kadın tarafından satın alınan pirinç'

ny ankizy [izay nividianan'ny vehivavy ny vary] (58)
'kadın tarafından kendileri için pirinç satın alınan çocuklar'

Aynı şekilde Kinyarwanda dilinde 51'deki cümleye ilaveten, anlam olarak vasıta halindeki kelimenin nesne olarak belirdiği alternatif bir yapı vardır:

Yohani yandikishije ikaramu ibaruwa. (59)
'John mektubu tükenmez kalemle yazdı.'

Yukarıdaki örneğin İngilizceye tam bir çevirisi mümkün değildir; dikkat ediniz yapıdaki değişiklik fiile eklenen *-ish* ekiyle gösterilir. Bu versiyonda 'tükenmez kalem' herhangi diğer bir nesne gibi sıfatlaştırılabilir, bu durumda oluşan cümle 'John'un mektubu yazdığı tükenmez kalemi gördüm' anlamına gelecektir:

Nabonye ikaramu [Yohani yandikıshije ibaruwa]. (60)

Dikkat ediniz Malagasy ve Kinyarwanda dilinin türemiş cümleleri ile ilgili tartışmada hiçbir şey ilave bir kural gerektirmedi. İlgili dillerdeki yüzey yapısı, gramerlik ilişki sınırlamalarına tabi olarak, sıfatlaştırma genellemelerini eksiksizce takip eder. Ayrıca bu dillerin temel çatıya ek olarak bu çatılara sahip olduğu bilgisi de işlenmiş olur. Burada yeni bir ilgi cümlesi tipini, fiil kodlama tipini (fiil hangi pozisyonun sıfatlaştırıldığını kodlar), ortaya atmak mümkündür, fakat bunu yapmak gereksiz gözüküyor. Sıfatlaştırma üzerindeki ağır sınırlamaların çatıların çokluğu ile örtüşme eğilimi gösterdiği ileri sürülebilir. Bu şekilde doğrudan sıfatlaştırılamayan pozisyonlar farklı bir çatı kullanılarak sıfatlaştırmaya uygun hale getirilir. Farklı çatılara ulaşılabilirlik hakkında kesin değil istatistiklere dayanan bir ilişki olsa da, bu genelleme açığa çıkmış görünüyor: Mesela İngilizcede edilgen çatı vardır, fakat nesneler doğrudan sıfatlaştırılabildiği için söz konusu çatı sıfatlaştırmaktaki ulaşılırlığı yükseltmez. Yukarıda tartıştığımız Batı Endonezya dillerini de burada not edebiliriz, bu diller hiyerarşi tarafından tanımlandığı şekliyle sıfatlaştırma ihtimallerinde boşluk kullanır. Hiyerarşide izin verilmeyen pozisyonlar genellikle türemiş bir çatı kullanarak sıfatlaştırılabilir. Böylece bilginin iletilmesi ihtimalinde eksiklik söz konusu olmaz. Mesela Malay dilinde edilgen çatı kullanılarak bir nesne sıfatlaştırılabilir, bu durumda ilgili isim öbeği özne olarak belirecek ve sonra da sıfatlaştırılabilecektir:

kawan saya [yang dipukul oleh Ali] (61)
arkadaş benim ki vurdu-EDİLGEN tarafından Ali
'Ali'nin vurduğu arkadaşım'

7.3.2. KARMAŞIK YAPILAR

7.3.1. alt bölümde sadece basit cümlelere ve bir kerede tek pozisyona baktık. Fakat daha karışık yapılar ele alındığında 7.3.1'de yapılan genellemelerin bazıları genişletilebilir. Şimdiki alt bölümde durumun böyle göründüğü iki örneği değerlendireceğiz ve ayrı-

ca henüz çözülmemiş problemlerin yer aldığı bazı örnekleri sergileyeceğiz.

Açık bir genişleme, bağımlı cümlelerin olduğu kadar basit cümlelerin argümanlarına doğru olacaktır. Geçerli görünen bir genişleme, bağımlı bir cümlenin verilen bir kurucu unsurunu sıfatlaştırmanın, ana cümledeki aynı kurucu unsuru sıfatlaştırmaktan asla daha kolay olmayacağıdır. Yani bağımlı cümlenin nesnesini sıfatlaştırmak ana cümlenin nesnesini sıfatlaştırmaktan daha kolay olmayacaktır. Bunu sezdirimli bir evrensellik olarak şöyle formüle edebiliriz: bir dil bağımlı nesneyi sıfatlaştırabilirse, ana cümlenin nesnesini de sıfatlaştırabilir. İngilizce gibi her ikisini de sıfatlaştırabilen diller vardır. İkisinden hiçbirini sıfatlaştıramayan Malagasy gibi diller de vardır. Bunun yanında Rusça gibi ana cümlenin nesnelerini sıfatlaştırıp bağımlı cümlelerin nesnelerini sıfatlaştıramayan diller de görülür:

devuška, [kotoruju ja ljublju] (62)
kız ki-BELİRTME ben seviyorum
'sevdiğim kız'

* *devuška, [kotoruju ty dumaješ', čto ja ljublju]* (63)
kız ki-BELİRTME sen sanıyorsun ki ben seviyorum
'senin benim sevdiğimi sandığın kız'

Bağımlı cümlenin nesnelerini sıfatlaştırıp, ana cümleninkileri sıfatlaştıramayan dillerin mevcut olmaması, genellemenin geçerliliğini doğruluyor.

Benzer bir genişleme iyelik yapılarında söz konusu edilebilir. 7.3.1. alt bölümde iyelik gruplarının (tamlayan) sıfatlaştırılmasının mümkün olup olmadığını sadece genel olarak sorguladık. İyelik öbeğinin (tamlayan) parçası olduğu bütün isim öbeğinin rolünü sorgulamadık. Yani özne olan isim öbeğindeki iyeliğin (tamlayan) sıfatlaştırılmasının nesne olan isim öbeğindeki iyelikten (tamlayan) daha kolay olup olmadığı araştırmadık. Yine, bunun daha tercih

edilen bir durum olduğuna dair dillerden örnekler var: Mesela Malay dilinde öznenin parçası olan tamlayanı (possessor) sıfatlaştırmak, özne olmayan bir grupta yer alan tamlayanı sıfatlaştırmaktan daha kolaydır:

orang [yang abang -nya memukul saya] itu (64)
kişi ki ağabey onun vurdu bana
'ağabeyi bana vuran kişi'

**orang [yang saya memukul abang -nya] itu* (65)
kişi ki ben vurdu ağabey onun
'ağabeyine vurduğum kişi'

Fakat bu genişlemelerin genellenmesinde de bazı problemler vardır ve bunlar daha çok çalışmanın yapılması gerekliliğini işaret eder. Mesela makul bir genişleme, bağımlı cümlelerin öznelerinin, sıfatlaştırmada, özne olmayan unsurlara göre daha ulaşılabilir olduğu iddiası olabilir (ana cümlelerin öznelerinin özne olmayan unsurlardan daha ulaşılabilir olması gibi). Fakat bütün deliller tam aksini iddia etmektedir. İngilizcede bağımlı cümlelerin özne olmayan unsurları serbestçe sıfatlaştırılabilirken, öznelerin sıfatlaştırılması ancak bağlaç olmayan durumlarda mümkündür:

the girl [that you think (that) I love] (66)
'senin benim sevdiğimi sandığın kız'

*the girl [that you think (*that) loves me]* (67)
'senin beni sevdiğini sandığın kız'

Macarcada bağlaçlarla hiçbir ilgisi olmaksızın, bağımlı cümlenin öznesi sıfatlaştırılamaz, fakat özne dışı unsurlar sıfatlaştırılabilir:

a pénz, [amit mondtam, hogy a fiú elvett] (68)
para ki-BELİRTME ben-dedim ki çocuk aldı
'çocuğun aldığını söylediğim para'

**a fiú, [aki mondtam, hogy elvette a pénzt]* (69)
çocuk ki ben-dedim ki aldı para-BELİRTME
'parayı aldığını söylediğim çocuk'

(Bilinen bir nesneyle *elvette*, diğer durumlarda *elvett* kullanılır.)

Imbabura Quecha dilinde bağımlı bir cümlenin özne dışı unsurunu boşluk tipi ilgi cümlesi kurarak sıfatlaştırmak mümkündür, fakat bağımlı cümlenin öznesi için aynı şey geçerli değildir:

[Marya Juan wawa-ta riku-shka –ta
Marya Juan çocuk BELİRTME gör- İSİMLEŞTİRİCİ BELİRTME
ni –shka] llugshi-rka. (70)
söyle- İSİMLEŞTİRİCİ ayrıl- GEÇMİŞ Z. 3. TEKLİK
'Maryanın Juan'ın ayrılırken gördüğünü söylediği çocuk'
(Marya'nın hakkında 'Juan ayrılırken gördü' dediği çocuk)

**[Marya warmi Juan-ta riku-shka –ta*
Marya kadın Juan BELİRTME gör- İSİMLEŞTİRİCİ BELİRTME
ni –shka] llugshi-rka. (71)
söyle- İSİMLEŞTİRİCİ ayrıl- GEÇMİŞ Z. 3. TEKLİK
'Marya'nın bahsettiği kadın Juan'ı ayrılırken gördü.'

Nitekim şaşırtıcı şekilde 'bağımlı özne dışı unsurların bağımlı öznelerden daha kolay sıfatlaştırılabildiği' genellemesine birçok dilden yeterince örnek varken bunun niçin böyle olması gerektiğine dair tatmin edici açıklamalar mevcut değildir.

7.3.3. İLGİ CÜMLESİ TİPLERİNİN DAĞILIMI

7.2. alt bölümde belirttiğimiz gibi bir dilin, kendi aralarında örtüşme olmayan birden çok ilgi cümlesi tipi sergilemesi rastlanan bir durumdur. Böyle durumlarda dağılımın gelişigüzel olmadığı gözlemlenmiştir. Mesela zamir kalıntılı ve boşluklu ilgi cümleleri ara-

sında bir tercih söz konusu olduğunda hemen daima zamir kalıntılı tipin ulaşılabilirlik hiyerarşisinin daha alt kısımları için (veya daha açık olmak gerekirse, daha az ulaşılabilir yerlerde); boşluk yönteminin ise daha yüksekte kalan yerler için kullanıldığı görülür. Daha önce bahsedildiği gibi Farsça, boşluklu tipi, özneler ve nesnelerde, zamir kalıntılı tipi ise, nesneler, tamlayıcılar (tümleç) ve genitiflerde (ayrıca bağımlı cümlelerin unsurlarında ve sıralamalı yapılarda) kullanır. Malay dilinde boşluklu tip özneler için, zamir kalıntılı tip ise genitifler (ve genellikle genitifler gibi oluşturulan bazı tamlayıcılar) için ayrılmıştır. İngilizcede zamir kalıntılı tip uçta yer alır, fakat bazı ağızlarda, en az ulaşılabilir yerlerden biri için, yani açık bağlaçla kurulmuş bağımlı cümlenin öznesi için kullanılır. Bu gözlem muhtemelen şöyle genelleştirilebilir: bir dilin açık ve daha az açık ilgi cümlesi kurma yollarının her ikisine sahip olduğu durumlarda (7.2.3 numaralı alt bölümde ele alındığı şekilde), daha açık olan tip, hiyerarşinin alt basamakları için ve daha az açık olan tip de üst basamakları için kullanılacaktır.

Böylece genelleme işleve yönelik bir temele sahip olmuş olur: sıfatlaştırmanın zor olduğu yerlerde, bilgiyi taşıyabilmek için, sıfatlaştırılan pozisyonun açık işaretlenmesi yapılır. Tabi ki bu, halihazırda 1.3.3. alt bölümde teklif edilmiş işleve yönelik açıklamanın basit bir genellemesi olacaktır.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

Farklı dillerdeki ilgi cümlesi kuruluşları hakkında faydalı bir bilgi kaynağı Peranteau ve diğerleri (1972)'dir. Farsça veri Lambton (1957, 75-8)'dan alındı.

Ingilizcede taşıma değişimleri üzerindeki sınırlamalar konusunda temel çalışma Ross (1967)'un eseridir. Bu tip sınırlamaları sadece taşıma (kesme) sınırlamaları olarak ifade etmenin eleştirisi, Zürih Almancası ve Farsça örneklerin tartışılması ile birlikte Keenan (1975, 406-10)'dan alınmıştır. Bask dilindeki ilgi cümleleri Rijk (1972) tarafından ele alınır.

7.2. alt bölümde ilgi cümlelerinin özellikleri ile ilgili yapılan teklif Keenan ve Comrie (1977, 63-4)'yi temel alır. Walbiri dili örneği ve diğer Avustralya dillerindeki benzer yapılarla ilgili tartışmalar Hale (1976)'den alınmıştır.

7.2.2. alt bölümdeki Bambara dili örnekleri Bird (1968)'den, Diegueno dili örnekleri Larry Gorbert'ten (New Mexico Universitesi, Albuquerque) alınmadır. Bu alt bölüm ve takip eden yerlerdeki Imbabura Quechua dili örnekleri Cole (1982, 47-60)'dendir. 7.2.3. alt bölümdeki sınıflama Maxwell (1979)'deki sınıflamanın bir benzeridir, bu sınıflama da Givon (1975a)'daki sınıflamayı temel alır. Buradaki ve takip eden yerlerdeki Korece örnekler Tagashira (1972)'dandır. 7.2.4. alt bölümde yer alan Eski Yunanca örnek Goodwin (1894, 220)'den alınmıştır. İbranice örnek Cole (1976, 244) tarafından tartışılır.

7.3.1. alt bölümdeki tartışma Keenan ve Comrie (1977)'dekinin basitleştirilmiş ve yenilenmiş halidir, bu eserdeki ve onun yeni baskısındaki (Keenan ve Comrie, 1979) örneklere gönderme yapıldı. Dillerde daha az örnekleri bulunan tümleç ve karşılaştırma pozisyonları burada dikkate alınmadı. Orijinalinde hiyerarşi sınırlamaları gerçek evrensellikler olarak sunulur (Tongan diline ihtiyati kayıt konularak). Kinyarwanda örnekleri Gary ve Keenan (1977)'dandır. Chiang Kee Yeoh (Universiti Sains Malaysia, Minden, Penang) ile yaptığım fikir alışverişinin Malay dili örneklerini anlamamda çok faydası oldu; örnekler Yeoh (1979)'dan alınmıştır. Malay dili üzerine Keenan ve Comrie (1977, 1979) tarafından yapılan tartışma bazı talihsiz yanlışlıklar içerir. 67 numaralı cümleler gibi cümlelerin (*that*'li) gramerce yanlış oluşları Perlmutter (1971, 99-122) tarafından ele alınır, fakat ne yazık ki onun çözümleri ne Macarca ne de Imbabura Quecha dili için geçerlidir. Bu dillerin hiçbiri açık vurgusuz zamir öznelerini şart koşmaz.

8. ETTİRGEN YAPILAR

Ettirgen yapılar dilbilimin yakın tarihi içinde sadece tipolojik bakış açısından önemli bir rol oynamış değildir, felsefe (sebep olmanın doğası) ve anlama antropolojisi (insanın algılaması ve sebep olmanın sınıflanması) gibi disiplinlerle olan yakın ilişkisi de önemli bir sahayı temsil eder. Dilbilimi içerisinde ettirgen yapılar önemlidir, çünkü onların çalışılması bir dil içinde bile, fakat daha ziyade diller arasında karşılaştırmalı olarak, bütün dilbilimi tanımlarının, semantik sentaks ve morfoloji dahil olarak, farklı unsurlarının birbirleriyle etkileşimini içerir. Tipoloji dışında, mesela üretici semantiğin gelişmesinde, ettirgen yapı çalışmaları hayati önem taşır. Zaman zaman üretici anlam bilimciler tarafından, genellikle sadece İngilizce veri tabanı üzerinde ortaya atılan bazı soruların, bu çerçeve içinde niçin çözümsüz kaldığını işaret edeceğiz, fakat şimdiki bölümde bizim dikkatimiz esas olarak ettirgen yapıların evrenselliği ve tipolojisi üzerinde yoğunlaşacaktır.

Ettirgenliğin çeşitli dilbilimsel ifadeleri üzerinde dururken iyi bir başlangıç noktası, bütün olarak, ettirgen yapı durumlarının özelliklerini ele almak olacaktır. Herhangi bir ettirgen yapı, iki unsurlu durum içerir: sebep ve onun etkisi (sonucu). Aşağıdaki senaryoyu ele alalım: otobüs durağa uğramadı ve sonuç olarak toplantıya geç kaldım. Bu örnekte otobüsün durağa uğramaması sebep olarak işler, benim toplantıya geç kalmam ise etki olarak belirir. Bu iki mikro durum tek ve karmaşık bir makro durumu, yani ettirgen yapıyı verecek şekilde bir araya gelir. Bu durumda makro durumu ifade

için, İngilizcede iki cümleciği bir araya getirmek doğal bir ifade olacaktır, yani *otobüsün gelmemesi toplantıya geç kalmama sebep oldu* veya *otobüs gelmedi bu yüzden toplantıya geciktim* ya da *toplantıya geciktim çünkü otobüs gelmedi*. Fakat çok sık olarak mikro durumlardan biri, genellikle de sebep, kısaltılabilir: *John geç kalmama sebep oldu*. Burada etki açıkça benim geç kalmamdır fakat sebep ifadesi kısaltıldığı için John'un hangi davranışının benim geç kalmama sebep olduğu açık değildir. Bu yüzden sebep tanımımızı, böyle bir cümledeki John'un sebep olarak değerlendirilmesine imkan verecek şekilde genelleştirebiliriz.

Yukarıda verilen sebebin özelliği, esas itibarıyla yapı parametrelerinden bağımsız olmasıdır. Gerçekten de İngilizcede ve diğer dillerde ettirgen yapıyı ifade etmek için ettirgen ya da sonuç bağlaçlarını (*because* 'çünkü', *so that* 'diye') veya ön çekim edatlarını (*because of* 'sebebiyle', *thanks to* 'vesilesiyle'); farklı ettirgenlik eylemlerini (*to cause* 'sebep olmak', *to bring it about that* 'sebep olmak, beraberinde getirmek'); kendi içinde ettirgenlik anlamını içeren bir eylemi (örn. *John killed Bill* 'John Bill'i öldürdü' [bu eylem kendi içinde ayrıntılı açıklanmayan John'un bir eylemi-sebep ve Bill'in ölümü-etki olarak parçalanabilir]) kullanmak gibi çok değişik yollar vardır. Fakat dilbilimi açısından ele alındığında, ilginin tipolojik olup olmamasından bağımsız olarak, ettirgen yapılardan belli bazılarının diğerlerine nazaran daha ilgi çekici olduğu ortaya çıkar. İster İngilizcedeki *cause* 'sebep olmak' veya Fransızcadaki *faire* 'yapmak, yaptırmak' gibi bağımsız ettirgenlik yüklemlerinden biriyle, isterse İngilizce *kill* 'öldürmek' veya Türkçe *öl-dür-* gibi yüklemin bir semantik unsuruyla kurulmuş olsun, ettirgenlik anlamının yüklemin içinde yer aldığı yapılar, özellikle en çok dikkati çekenlerdir. Şimdiki bölümde, bu tip yükleme dayalı ettirgenliklerle ilgileneceğiz.

Yukarıda belirtildiği gibi ettirgen yapılara yakın zamanlardaki yoğun ilginin sebeplerinden birisi, bu çalışmanın biçim sentaksı ve semantik analizlerin kesişimini içermesi, birçok durumda da biçim ve anlam parametrelerinin ortaklaşma durumlarını sergilemesidir.

8.1. alt bölümde ilgili olan ana parametreleri özetleyeceğiz, 8.2'de de bunların etkileşimini değişik dillerden alınmış örneklerin temelinde inceleyeceğiz.

8.1. ETTİRGEN YAPILAR ÇALIŞMASINDAKİ PARAMETRELER

8.1.1. ŞEKİLSEL PARAMETRELER

Temel biçim parametrelerinden biri, sebep olan makro durum ve sonuç olan mikro durumun ifadesi arasındaki şekilsel ilişkidir (yani *cause to die* ile *die* veya *kill* ile *die* arasındaki ilişki). Birçok tipolojik farklılaşmada olduğu gibi, şekiller bu tiplerden biri veya diğerine tam olarak uymayıp daha çok ara tiplerde yer alsa da, morfolojik parametre üzerinde üç çeşit tipolojik dallanmaya ulaşabiliriz. Bir bütün olarak süregenlik, analitik yapılardan leksik ettirgenliklere morfolojik ettirgenlikler yoluyla devam eden bir görüntü sergiler.

Analitik ettirgenliğin prototipik durumu, sebep ve etki anlamını ifade eden ayrı yüklemlerin olduğu örneklerde ortaya çıkar. Mesela *I caused John to go* veya *I brought it about that John went* gibi İngilizce örneklerde, *cause* veya *bring it about* (sebep) ve *go* (etki) gibi ayrı yüklemler yer alır. Bu tip yapılar dilbilimciler tarafından yaygın olarak kullanılsa da (özellikle diğer yapı tiplerini adlandırırken), dillerdeki kullanım sıklıkları ve doğallığı açısından baktığımızda, saf analitik ettirgen yapıların bir hayli az olduğu görülür. Mesela Rusçada, *ja sdelal tak, čtoby Džon ušel* 'John ayrılsın diye yaptım, böyle yaptım ve John ayrıldı' şeklinde çok suni bir yapı mümkündür. Buna en yakın doğal yapıların hepsi basit ettirgen yapıdan çok daha fazla ifade gücüne sahiptir, yani *ja zastavil Džona ujti* 'John'u ayrılmaya zorladım'. Yukarıdaki yapı doğrudan zorlama ve tehdit ifade ettiği için, John'un yerine cansız bir varlık koyduğumuzda uygun olmayacaktır.

Morfolojik ettirgenlere dönecek olursak, prototipik durum aşağıdaki iki özelliği taşıyacaktır. İlki ettirgenliğin morfolojik vasıta ile, mesela ekleme ile veya dilin kullandığı diğer morfolojik tekniklerle, ettirgen olmayan yüklemle ilişkilendirilmesidir. Burada kolay bir

örnek, Türkçe tarafından temin edilir, *-t* ve *-dır* ekleri (ikincisi ünlü uyumuna göre dal şekillere sahip) hemen bütün fiillere eklenerek onların ettirgen şekillerini oluşturur, örn. *öl–*, *öl-dür–*; *göster– göster-t–*. Proto tipik morfolojik ettirgenliğin ikinci özelliği, ettirgen olan ve olmayan yüklemlerin ilişkisini kurma vasıtası olarak işlek olmasıdır: ideal tipte, herhangi bir yüklemi alıp uygun morfolojik vasıta ile ettirgen şekle sokabiliriz. Türkçe bu ideal tipe çok yaklaşır, yukarıda belirttiğimiz gibi herhangi bir fiili alıp bunun ettirgen şeklini üretebiliriz hatta ettirgenlerin ettirgenleri bile kurulabilir: *öl-*'den *öl-dür-* ve *öl-dür-t-*. Fakat bu işlemin tekrar tekrar yapılması üzerinde sınırlamalar vardır, bu yüzden ettirgenlik eklerinin uzun zincirleriyle oluşturulmuş örnekler, kılavuz kitaplarda bazen verilse de, dilde kabul edilebilirliğin uçlarında yer alır. Bu anlamda, ilgili morfolojik işlemin sınırsız tekrarıyla oluşturulmuş prototipik morfolojik ettirgenliğin saf örneklerini sergileyen bir dil muhtemelen yoktur.

Önceki paragrafta, eklemeyle oluşturulmuş Türkçe örneklerde hep ettirgen olmayan fiilden ettirgen yüklemler elde ediliyordu. Fakat ters türetme ilişkisi ile oluşturulmuş, etkiyi ifade eden yüklemin sebebi ifade eden yüklemden daha çok morfolojik materyal taşıdığı örnekler bulmak da mümkündür, örn. Rusça *lomat'* 'kırmak' (geçişli); *lomat'sja* 'kırmak' (geçişsiz), burada *–sja/-s'* eki anlam itibarıyla ettirgen olan bir basit fiilden ettirgen olmayan şekli türetmiştir. Böyle türemiş ettirgen olmayan fiillere bazen anti-ettirgen diye de işaret edilir. Nitekim Rusçada aşağıdaki gibi cümle çiftleri bulunur:

Palka slomala-s'. (1)
'Sopa kırıldı.'

Tanja slomala palku. (2)
'Tanya sopayı kırdı.'

Diğer bazı durumlarda ise morfolojik türemenin yönü hakkında konuşmak çok zor veya imkansızdır. Mesela Swahili dilinde geçişsiz fiil 'kaynatmak' için *chem-k-a*; 'kaynatmaya sebep olmak' ge-

çişli fiil için ise *chem-sh-a* kullanılır: burada basitçe etki ve sebep fiilleri farklı ekler almıştır. Bu yüzden morfolojik türeme açısından eşit karmaşıklıktadır. Benzer şekilde yön eksikliği İngilizcenin *die* ve *kill* gibi kuralsız çiftlerinde de görülür. Sentaktik açıdan *kill*, *die*'den türemiştir savını ileri sürmek tartışılabilse de, bu iki fiil arasında morfolojik hiçbir ilişki yoktur. Mikro durum etki ve makro durum sebep ifadeleri arasındaki ilişki yönüyle bütün bu alt tipler birlikte değerlendirilebilir, fakat kullanımlarındaki sıklık ve yaygınlık farklıdır. Gerçek ettirgenlik yapıları anti-ettirgenlik yapılarına kıyasla daha yaygındır, çünkü geçişli bir yüklemin geçişlilik derecesini birkaç kademe düşürmek mümkün değildir.

Bir önceki paragrafta ele aldığımız *die/kill* arasındaki ilişki, bizi üçüncü bir morfolojik ettirgen yapıya götürür. Bu sözlüksel ettirgenliktir. Etki ve sebep ifadeleri arasındaki ilişki o derecede düzensizdir ki, şekilsel değil ancak sözlüksel biçimde halledilebilir. Bu konuda İngilizceden *kill* ve *die*, Rusçadan *ubit* 'öldürmek' ve *umeret* 'ölmek' örneklerini düzensiz çift örnekleri olarak verebiliriz. Böyle düzensiz çiftler sözlüksel ettirgenliğin en açık örnekleridir, bunlarda iki eş arasında ettirgenliği çağrıştıracak şekilsel hiçbir yakınlık görülmez.

Dillerde bu ideal tiplere tam uyacak yapılar varsa da, bazı yapılar kolayca bir tipe sokulamaz, süregenlik arzedecek biçimde iki tip arasında yer alır. Analitik ve morfolojik tip arasında gidip gelen bir örnek Fransızcadan verilebilir: *j'ai fait courir Paul* 'Paul'ü koşturdum.' cümlesindeki *faire*. İlk bakışta bu, analitik ettirgenlik olarak değerlendirilebilir. Çünkü sebep ifade eden *faire* ve etki ifade eden *courir* 'koşmak' yüklemlerini ayırabiliyoruz. Fakat bu örneği, açıkça sergilenmiş iki yüklemin yer aldığı başka örneklerle karşılaştırdığımızda kafamız tekrar karışacaktır. Fransızcada genel olarak cümlede iki yüklem varsa, bunlar kendi özel isim argümanlarını bağımsız olarak alır: *j'ai demandé à Paul de courir* 'Paul'den koşmasını istedim' veya *j'ai demandé à Paul de manger les pommes* 'Paul'den elmaları yemesini istedim'. *Demander* 'istemek' fiili özne ve nesnesine ek olarak *à* ön çekim edatını alır. Mastarlı yapılarda,

Fransızcada yaygın olduğu üzere, mastarın öznesi düşürülür, fakat fiil tarafından şart koşulan herhangi bir nesne düşürülmez, kalır: *courir* geçişsizdir, fakat yukarıdaki örnekte geçişli *manger* 'yemek' fiiliyle, nesne *les pommes*'i 'elmalar' buluruz. Bu açıdan *faire* yapısı çok farklıdır, *faire* ve bağımsız mastarın varlığına rağmen, yani iki kelimenin varlığına rağmen, bu yapı bir çok yönden tek bir yüklem gibi işlem görür. İki unsur arasına bir isim öbeği yerleştirmek çoğu konuşana göre mümkün değildir. *J'ai fait courir Paul*'deki *Paul*, ya *faire*'in nesnesi ya da *courir*'in öznesidir. *Faire*'in nesnesi tarafından, *courir*'in de öznesi tarafından takip edileceğini umsak bile, *Paul* ismi *faire* ve *courir* arasına sokulamaz. Örneğimizdeki *faire courir* ifadesi tek bir yapı gibi davranır, *Paul* bu yapının nesnesidir ve doğal olarak yapıyı takip eder. 8.2. alt bölümde göreceğimiz gibi, *faire*'den sonra geçişli mastarlar bu şekilde yapı oluşturur. Çünkü sebep olunanın (causee) gramerlik ilişkisi birleşik yüklem *faire* ve mastarın oluşturduğu bütün yapının değerliğiyle (valency) uyuşmak zorundadır. Geçişli fiilin zaten bir nesnesi olacağından sebep olunan (causee) gerçekte tamlayıcı olarak görünür: *j'ai fait manger les pommes à Paul* 'Paul'e elmaları yedirdim.' Bunu *demander* yapısıyla karşılaştırın. Burada eylemi yapması istenen kişi kaçınılmaz olarak tamlayıcı durumundadır, çünkü ana cümlenin yüklemi *demander*'ın değerlik (valency) sistemi böyle gerektirir.

2.3. alt bölümde gördüğümüz gibi, morfolojik çerçevede analitik ve sentetik tip arasında bir kesim noktası yoktur; tam tersine bir süregenlik söz konusudur. Bir tipe ait gibi görünen bazı yapılar daha ayrıntılı incelendiğinde bunların gerçekte iki tip arasında birinden diğerine geçen özellikler sergilediği görülür. Daha genel bir ifadeyle geçişli yapılar, iki farklı yüklemin (sebep ve etki) tek bir yükleme indirgenebilme dereceleri açısından tipolojik olarak sınıflanabilir. Böyle bir sınıflamada değişken olarak şu tipler karşımıza çıkacaktır: *I brought it about that John left, I caused John to leave, I had John leave*, Fransızcadaki *faire* tipli yapılar ve gerçek anlamda şekilsel olarak biçimlendirilmiş ettirgen yapılar.

Aynı şekilde, ideal şekilsel morfolojik tiple ideal sözlüksel tip arasında iç içe geçmiş yapı örnekleri bulunabilir. Bu durum özellikle, sebep ifade etmekte kullanılan yüklemlerle etki ifade etmekte kullanılan yüklemler arasında açık bir şekil ilişkisi varsa ortaya çıkar. Fakat bunlarda da tutarlılık ve düzen aramak boşunadır. Japonca burada güzel bir örnek sunuyor. Japoncada klasik tipte şekilsel ettirgenliklerin yanında daha az üretken şekil ilişkileri kullanılarak yapılan ettirgenlikler de vardır. Klasik ettirgenlik *–(s)ase* ekiyle yapılır, *sin-ase-* 'öldürmek, ölümüne sebep olmak'(krş. *sin-* 'ölmek'), *tomar-ase-* 'durdurmak' (krş. *tomar-* 'durmak', geçişsiz), *ori-sase-* 'düşürmek' (krş. *ori-* 'düşmek'). Bunların yanında birçok fiil daha az üretken olan bir yapıda ettirgen hale sokulur; *tomar-ase-*'nin yanında *tome-* 'durdurmak', *ori-sase-*'nin yanında *oros-* 'aşağı indirmek' biçimleri de vardır. Üretken olmayan bu tip yapılar, sözlüksel ettirgenlikler gibidir; *koros-* 'öldürmek', *sin-*'in 'ölmek' sözlüksel olarak karşımıza çıkan ettirgen biçimidir. Diğer dillerde tahmin edilemeyen ettirgen biçimlerle üretken olmayan biçimde türetilmiş ettirgen yapılar arasında belirli bir fark vardır. Mesela İngilizcede birçok ettirgen yapı fiilde herhangi bir değişiklik yapmadan elde edilir: *melt* 'erimek (geçişsiz), eritmek (geçişli)'. Geçişli *melt* ile geçişsiz *melt* arasındaki ilişki, *kill* ile *die* arasındaki ilişkiden farklıdır. Bu durum aşağıda 3 ve 4 numaralı cümlelerde görülebilir. 3 numaralı cümle, 4 numaralı cümleden daha doğaldır:

John tried to melt the glass, but it wouldn't (melt) (3)
'John bardağı eritmeye çalıştı, ama o erimiyordu.'

**John tried to kill Mary, but she wouldn't (die)* (4)
'John Mary'yi öldürmeye çalıştı, ama o ölmüyordu.'

Pek fazla üretken olmasa da şekilsel bir ilişkinin varlığı, düşürülen bilginin geri kazanımında, çiftlerden hangisinin ettirgen olduğu hangisinin olmadığı konusunu açıklığa kavuşturur.

Sözlüksel ilişkilerde ise, ettirgen olduğu varsayılan fiil ile ettirgen olmayan fiil arasındaki semantik ilişki, bazen hiç tahmin edile-

mez. Mesela İngilizcede *fall* ve *fell* fiillerinden ikincisinde anlam daha çok 'düşmeye sebep olmak' şeklinde belirir. Yine de birçok dilde klasik ya da klasiğe yakın sözlüksel ettirgenlik örnekleri bulunabilir. Bunlar ettirgen yapıların genel bir tipolojik çalışmasını yapabilmeyi mümkün kılar. Analitik, morfolojik ve sözlüksel ettirgenliklere ilaveten, bu yapıların karşılaştırılmasında çok önemli bir konumda olan şekilsel bir parametre de ettirgen yapılarda sebep olunanın (causee) semantik ilişkisinin gramatik olarak kodlanmasıdır. İngilizce, *I caused John/the tree/the vase to fall* 'John'un/ağacın/vazonun düşmesine sebep oldum.' cümlesindeki *John/the tree/the vase* isimleri buna bir örnektir. Bir hayli karmaşık bir parametre olduğu ve diğer parametrelerle iç içe geçtiği için, 8.2. alt bölümün hepsini bu konuya ayırdık. Burada sebep olunanın kodlanmasını ele alacağız.

8.1.2. SEMANTİK PARAMETRELER

Burada dolaylı ve dolaysız ettirgenlik ile sebep olunanın makro ettirgenlik yapılarında elinde tuttuğu kontrol derecesini ele alacağız. Ettirgenlik yapılarında dikkat çekici başka semantik farklılıklar da vardır, fakat bunlar üzerinde durmayacağız. Bunların içinden bir parametre, isim vermek gerekirse gerçek sebep ve izin arasındaki fark parametresi, kendisinden bahsedilmeyi hak ediyor. İngilizce bu iki tip arasındaki farkı kaçırmaz, bunun için farklı fiiller kullanır. *I made the vase fall* (gerçek ettirgen) ile *I let the vase fall* (izin) cümleleri karşılaştırıldığında farkı görürüz. Özellikle şekilsel morfolojiyi kullanan pek çok dilde aynı yapı, gerçek ettirgenlik ile izin arasında salınımlar sergiler. Aşağıdaki Gürcüce örneğe bakalım:

Mama švil-s çeril –s a-çer –in-eb-s (5)
baba oğul DATİF mektup AKKUZATİF yaz- 3.TEKLİK
'Baba oğluna mektubu yazdırır/yazmasına yardım eder/izin verir.'

(Bu örnekte ön ek *–a* ve ek *–in-eb* ettirgenliğin göstergesidir.) Başlangıçta yaptığımız ettirgenlik tanımı içinde, gerçek ettirgenler

ve izinler arasındaki ilişkiyi görüp anlamak kolaydır. Her iki yapıda da başta cereyan eden olay (veya bu olayın faili), etkinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği üzerinde kontrol sahibidir. Gerçek ettirgenliklerde ilk olay/fail etkiyi açığa çıkarmakta güç sahibidir. İzinlerde ise ilk olayın/failin etkinin gerçekleşmesini önleme gücü vardır. Her iki tipte de etkinin gerçekleşmesinde, az da olsa sebep olunanın/izin verilenin kontrolü söz konusudur.

Ettirgen yapılardaki semantik farlılıklar konusunu tartışırken, önceki konularda yaptığımız gibi, bunların şekilsel ifadeleri kısmında yoğunlaştık. Esas olarak anlam ve şekilsel parametreler arasındaki ilişkiyle uğraştığımızdan 8.1.1. alt bölümde verilen şekilsel farklılıklara göndermeler yapacağız. Anlam-şekil ilişkileri tartışmasına 8.2. alt bölümde devam edeceğiz.

Doğrudan ve dolaylı ettirgenlik arasındaki fark, sebep ve etki örnekleri bağlamında ele alınır. Sebep ve etkinin geçici olarak birbirine çok yaklaştığı fiziksel makro durum faktörüyle ayrımın yapılamadığı durumlar varsa da, kavramsal olarak bu ayrımın farkına varmak mümkündür. Mesela büfenin yanından geçerken elim vazoya çarpsa ve büfeden düşmesine sebep olsa, burada sebep (vazoya çarpmam) ve etki (vazonun büfeden düşmesi) arasındaki ilişki doğrudandır. Diğer durumlarda sebep ve etki arasındaki ilişki daha uzak olabilir. Buna aşağıdaki senaryoyu örnek verebiliriz. Bir silah ustası kendisine tamir için getirilmiş silahı, tamir etmeden daha da bozarak silahlı çatışmaya girecek olan sahibine verse, çatışmaya girecek olan silahın sahibi silah ateş almayacağından vurulup ölecektir. Burada sebep (silah ustasının silahı bozması) ve etki (silah sahibinin ölmesi) arasında olayların kaçınılmaz akışı içerisinde bir ilişki vardır, ama bu ilişki doğrudan değil dolaylı bir ilişkidir.

Birçok dil doğrudan ve dolaylı ettirgenlikler arasındaki farkı şekilsel olarak gösterir. Dahası dillerde görülen şekilsel işaretleme tipi aynıdır. Şekil yoluyla analitik ettirgenlikten sözlüksel ettirgenliğe giden süreklilik çizgisi, dolaylı ettirgenlikten doğrudan ettirgenliğe giden süreklilik çizgisiyle ilişkilidir. İngilizce *Anton broke the stick* ve *Anton brought it about that stick broke* cümleleri ya da

bunların Rusça eşitleri olan *Anton slomal palku* ve *Anton sdelal tak, čtoby palka slomalas'* cümleleri arasındaki farkı belirlemeye zorlansaydık, bunu şöyle çözebilirdik. İki dilin de ikinci cümlelerinde Anton'un eylemini sopanın gerçek kırılmasından uzaklaştıran birtakım evreler arar ve icat ederdik. Benzer şekilde Nivkh dilinde, *če-* 'kurumak (geçişsiz)' fiilinin morfolojik ve sözlüksel ettirgen şekilleri arasında bir anlam farkı açığa çıkar:

If lep seu-d' (6)
o ekmek kuru-

If lep če –gu –d' (7)
o ekmek kuru- ETTİRGEN

Nivkh dilinde morfolojik ettirgenlik *–gu* ekiyle yapılır, pek fazla kullanılmayan sözlüksel ettirgenlik yapımında, kelime başındaki konsonantın değişmesi söz konusudur. 6 numaralı örnekte kişinin ekmeği isteyerek kuruttuğu belirtilir, kişi bunu, mesela fırına koyarak yapmış olabilir. 7 numaralı örnekte ise "ekmeğin kurumasına sebep olma" veya "ekmeğin kurumasına izin verme" iması sezilir. Kişi ekmeğin üzerini örtmeyi unutmuş, bu yüzden ekmek kurumuş olabilir.

Doğrudan ve dolaylı ettirgenlik arasındaki farkın uzun bir süreklilik çizgisinde oluşacak derecelendirme işi olduğu vurgulanmalıdır. Sadece doğrudan ettirgenlik ifade eden veya tam tersine sadece dolaylı ettirgenlik ifade eden yapı örnekleri kurmak çok zor hatta imkansızdır. Fakat analitik, morfolojik ve sözlüksel süreklilik çizgisini düşünürsek, bu çizgide analitik bölüme yaklaşan ettirgenliklerin daha uzak (dolaylı), sözlüksel bölüme yaklaşanların ise doğrudan ettirgenlikler olarak belirdiğini görürüz. Bu gerçeği kavramakta başarısız olan üretici semantik anlayışın İngilizce *kill* ve *die* arasındaki ilişkiyi ele alırken, *kill* ve *cause to die*'in eş anlamlı olup olmadıkları konusunda tartışmaları boşunadır. İki durumdan birini boşa çıkarılabilek örnekler bulmak zordur, fakat bu iki durumdan birinin diğerine göre daha uygun görüneceği örnekler bulunabilir.

Tartışmak istediğimiz ikinci semantik parametre, ettirgen yapıda sebep olunanın sahip olduğu kontrol derecesidir. Bu semantik parametre ettirgen yapıda sebep olunanın şekilsel gösterimi ile ilişkili olduğundan, şekil-anlam etkileşimi konusundaki tartışmamızın çoğu 8.2. alt bölümde yapılacaktır. *John caused the tree to fall* gibi bir cümlede, cansız olan sebep olunanın makro durumda potansiyel olarak bir güce sahip olması mümkün değildir. Dolayısıyla burada bir kontrol problemi ortaya çıkmaz. Sebep olunanın canlı olduğu durumlarda ise, kontrolün ne kadarlık kısmının sebep olunanda bulunduğu problemi elbette ortaya çıkacaktır. *I brought it about that John left* gibi bir İngilizce cümleyi ele alalım. Burada John'un ayrılması doğrudan fiziksel bir müdahaleyle gerçekleşmiş olabilir (mesela bir darbeyle bayıltmak sonra onu dışarı taşımak); veya John ayrılmaya ikna edilmiş olabilir. Her iki durumda da sonuç değişmiyor, ben bir şey yapıyorum (sebep) ve John ayrılıyor (sonuç). Tabii ki bu anlam farklılıklarını İngilizcede, değişik fiiller seçerek ifade etmek mümkündür: *I compelled John to leave, I made John leave, I imposed on John to leave, I persuaded John to leave*. Fakat bir çok dil süreklilik çizgisi boyunca görülen farklılıkları, sebep olunanın alacağı farklı hal ekleriyle ifade edebilir. Buna şimdilik Macarcadan bir örnek verelim:

Én köhögtettem a gyerek-et (8)
ben sebep oldum-öksürmek çocuk AKKUZATİF

Én köhögtettem a gyerek-kel (9)
ben sebep oldum-öksürmek-çocuk ENSTRÜMENTAL

Sebep olunanın akkuzatif ekli gözüktüğü 8 numaralı örnek, düşük bir kontrol derecesine işaret eder. Çocuğun sırtına vurulduğunda onun isteyerek veya istemeden öksürdüğü bir durum için kullanılması uygun olur. Enstrümental ekli 9 numaralı örnekte ise, "sebep olunan" büyük bir kontrole sahiptir. Çocuktan öksürmesi istenir ve çocuk da öksürürse, bu durum için kullanılması uygun olur.

Sebep olunan bir şeyi zorla değil de ikna edilerek yaptığı zaman, gerçekten de daha çok kontrol derecesine sahip midir? Bunun cevabını felsefecilere bırakalım. Gördüğümüz kadarıyla dil, farkı gösterme gücüne sahiptir.

8.2. MORFOLOJİK ETTİRGENLİKLERDE DEĞERLİK DEĞİŞMELERİ

Tipolojik bir bakış açısından bakıldığında, dilcilerin ilgisini çeken ettirgen yapılar, sebep olunanın gramerlik kategorisini kodlayan şekilsel ettirgenliklerin değerliği (valence) olarak düşünülebilir. Bu meselede birbiriyle farklı duruş sergileyen, birbirine karşı çıkan iki temel bakış söz konusudur. Aşağıda teklif edeceğimiz gibi, iki görüşün genel bir analizde göz ardı edilemeyecek doğru yanları vardır. Sentaktik görüş olarak adlandırılan birinci görüş, semantik kaynaklara yönelmeden problemin sentaktik terimlerle halledilebileceğini düşünür. İkinci görüş semantik görüştür; buna göre sentaks daha küçük bir rol oynar, problemin çözümünde semantik terimlere müracaat edilmelidir.

Birbiriyle zıtlaşan iki görüşün lehinde ve aleyhindeki delillere geçmeden önce, ettirgen yapılardaki evrensellikler konusunda söz konusu görüşler neler söylüyor, ona bakalım. Burada kesin (absolute) evrensellikler den ziyade, ettirgen yapıların semantik ve sentaktik eğilimleriyle ilgilendiğimizi söylemeliyiz. Diller boyunca bulunabilecek muhtemel çeşitlilik dikkate alındığında, gerçekte var olan ve sergilenen çeşitliliğin çok küçük olması dikkat çekicidir.

Şekilsel ettirgenlik, normalde, kendisine karşılık gelen ettirgen olmayan yapıdan bir derece yüksek değerliliğe sahiptir. Çünkü ettirgen yapıda sebep olan (causer) için ilave bir argüman yer alacaktır. Analitik yapılarda problem ortaya çıkmaz, çünkü sebep ve etkiyi ifade eden her iki yüklem de kendi argümanlar kümesine sahiptir. Fakat şekilsel ettirgenlikte iki yüklem tek bir yüklem haline getirilmekte ve argümanlar kümesi yeniden oluşturulmaktadır. Dillere baktığımızda, değerlik yükselmesi probleminin genellikle, sebep olunanın ifadesinin değiştirilmesiyle çözüldüğünü görürüz. Basit

bir çözüm, ettirgen yapılarda sebep olunanı hiç zikretmemek olabilir. Aşağıdaki Songhai dilinden alınma örnekte göreceğimiz gibi diller bu yola çok sık başvurur:

Ali nga-ndi tasu di. (10)
Ali yedi ETTIRGEN pirinç
'Ali pirinci birine yedirdi.'

Sebep olunanın çıkarılması elbette bir bilgi kaybına yol açacaktır. 10 numaralı cümlede pirincin kime yedirildiği belli değildir. Karşılaştırmalı olarak dünya dillerine baktığımızda, bunun ettirgen yapı tiplerinde kullanılan tek yol olmadığını görürüz. Daha çok sebep olunanın gramerce teşhirinde yeni bir yol tutulmakta ve sebep olunan yeniden düzenlenen bir değerlik sistemine uygun hale getirilmektedir.

Yeni yol Türkçeden örneklerle sergilenecektir. Türkçe geçişsiz bir cümlede sebep olunan, 11, 13 ve 15 numaralı örneklerde de görüleceği gibi, özneye karşılık gelir. Bu cümlelere karşılık gelen ettirgen cümlelerde özne yeri, sebep olan tarafından önceden doldurulacaktır. Türkçe birçok dil gibi, cümlede iki özneye izin vermeyeceğinden, sebep olunan da diğeriyle birlikte özne konumuna geçemez. Ettirgen olmayan fiil geçişsiz olursa (11 numaralı cümle), sebep olunan, akkuzatifin nesnesi olarak belirir (12 numaralı cümle):

Hasan öl-dü. (11)

Ali Hasan-ı öl-dür-dü. (12)

Ettirgen olmayan fiil geçişli ise, nesnenin yeri halihazırda doldurulmuş olacağından, sebep olunan buraya geçemez. Türkçe gibi, cümlede sadece bir nesneye izin veren dillerde, sebep olunan datif halinde tamlayıcı olarak belirecektir:

Müdür mektub-u imzala-dı. (13)

Dişçi mektub-u müdür-e imzala-t-tı. (14)

Eğer ettirgen olmayan fiilin halihazırda bir tamlayıcısı varsa, bu yer de sebep olunan için mümkün olmayacaktır. Bu durumda sebep olunan, hal eki almadan *tarafından* edatıyla gösterilir:

Müdür Hasan-a mektub-u göster-di. (15)

Dişçi Hasan-a mektub-u müdür tarafından göster-t-ti. (16)

Türkçe örneklerin ışığında dağılımın nasıl olduğu açıktır. Gramerlik ilişkiler hiyerarşisinin aşağıdaki gibi kurulması gerekir: *özne > nesne > tamlayıcı > edatlı tamlayıcı.* Sebep olunanın gramerce kodlanması şöyledir: sebep olunan hiyerarşideki boş olan en yüksek (en soldaki) yeri işgal eder. Nitekim 14 numaralı cümlede özne yeri sebep olan tarafından, nesne yeri de *imzalamak* fiilinin nesnesi tarafından önceden kapıldığı için, boş kalan en yüksek pozisyon tamlayıcı pozisyonudur. Gerçekten de sebep olunan bu cümlede tamlayıcı olarak kodlanır. Bu genellemeyle uyuşmayan örnekler ve genellemenin açıklayamadığı bazı noktalar olsa da, verdiğimiz hiyerarşinin şekilsel ettirgenliklerin dağılım özelliklerini yakalayan bir yaklaşım olduğu konusunda ısrarlıyız.

Buradaki hiyerarşi, 7. bölümde ilgi cümleleri kuruluşunda verdiğimiz ulaşılabilirlik hiyerarşisi ile benzerlik sergilemektedir. İlgi cümlelerindeki hiyerarşi şöyleydi: *özne > nesne > tamlayıcı > genitif*. Genitifin ettirgen fiillerin değerliliği ile bir ilgisi elbette yoktur, çünkü genitif, fiilin değil isim grubunun bir argümanıdır. Bu durumda ettirgenlik hiyerarşisindeki tek fark, (edatlı) tamlayıcının ilavesidir. İlgi cümlesi kuruluşunun sunduğu bir kanıt vardır, buna göre hiyerarşide tamlayıcı, nesne ile edatlı tamlayıcı arasında yer almalıdır. Böyle olduğunda hiyerarşinin ilgili parçaları benzer olacaktır. (Burada tamlayıcı terimini hem tamlayıcı hem de edatlı tamlayıcı için kullandığımıza dikkatinizi çekmek istiyorum.) İki hiyerarşi arasındaki benzerliği temellendirirken bazı problemler karşı-

mıza çıkar. İlki şudur: tamlayıcıyı geçerli bir gramerlik ilişki olarak nasıl ortaya koyacağız? Mesela Türkçede bildiğimiz kadarıyla tamlayıcıları edatlı tamlayıcılardan ayırmak için bağımsız kanıtlar yoktur (ettirgen yapıların sergilediği durumu saymazsak). Birçok dilde ettirgen yapılar, tamlayıcıların ilgili gramerlik ilişki olarak belirdiği tek yapı tipidir. 3.3. alt bölümde tartışıldığı gibi, dildeki gramerlik bir ilişkinin varlığının ispatı, bağımsız parametrelerin desteğini gerektirir. İkinci problem şudur: tamlayıcıyı bir gramerlik ilişki olarak kabul etsek bile, ilgi cümlesinin bu pozisyon için sunduğu kanıt çok marjinaldir. Hemen hiçbir dil tamlayıcıyı kesim noktası olarak kullanmaz. Fakat ettirgen yapılara baktığımızda dillerde tamlayıcının yeri, en iyi belirlenmiş pozisyon olarak ortaya çıkar. Sebep olunanı geçişli fiilin ettirgenliğinde, tamlayıcı yerinde ifade etmek, diller arasında çok yaygındır. Bu yüzden yargılarımızda çok dikkatli olacağız, ilgi cümlesi ile ettirgenlik hiyerarşileri arasında yakın benzerlikler vardır, fakat bunlar aynı değildir diyeceğiz. Geçişli fiilin ettirgenliğinde bahsedilen yapıyı kullanan dillerde tamlayıcı, gramerlik ilişki olarak belirmese bile, hiyerarşide bu pozisyonu belirleyecek başka bir yol (gramerlik ilişki olmayan) muhakkak bulunacaktır.

Yukarıda verdiğimiz şekilsel yaklaşımla ilgili olarak beliren diğer bir problem dillerin hiyerarşideki pozisyonların birisinde ikilemeye izin vermesidir. Mesela Sanskritçede geçişli fiilin ettirgen yapıları söz konusu olduğunda, sebep olunanı yönelme halinde ifade etmek mümkün değildir. Bilakis sebep olunan ya instrumental halinde ya da akkuzatif halinde (bu durumda iki akkuzatif olacaktır) ifade edilmek zorundadır:

Rāmah bhrtyam katam

Rama-NOMİNATİF hizmetçi-AKKUZATİF paspas-AKKUZATİF

kārayati. (17)

hazırla-ETTİRGEN

'Rama hizmetçiye paspası hazırlatıyor.'

Fakat ettirgen yapılarda bu uygulamaya izin veren dillerin hemen hepsi, diğer durumlarda da iki akkuzatife izin veren diller olarak beliriyor. Burada dillerin hemen hepsi yerine bütün diller de diyebilirdik. Yine de ettirgen yapılarda iki akkuzatife izin veren, fakat diğer yapılarda buna izin vermeyen diller olduğu ihtimalini, şimdiye kadar böyle bir dil bulamamış olsak bile, göz ardı edemeyiz. Tamlayıcılara baktığımızda ikilemelere çok daha fazla izin verildiğini görüyoruz. Gerçekte çift geçişli fiillerin ettirgen yapılarında sebep olunanın ifadesine izin veren diller, bunu tamlayıcı pozisyonunu ikileyerek yapacaktır. 16 numaralı Türkçe cümlenin bir alternatifi şöyle olacaktır:

Dişçi müdür-e mektub-u Hasan-a göster-t-ti. (18)

Bazı dillerde bu çeşit örnekler ya anlam açısından bir kargaşa sergiler (Türkçede ilk yönelme ekli isim sebep olunan olarak yorumlansa da) ya da stil açısında kötü olarak algılanır. Fakat bunların muhtemel yapılar olarak varlığına dair bir şüphe yoktur. Bu şekilde tamlayıcı ikilemesinin cümlede izin verilen iki tamlayıcıyla doğrudan bir ilgisi yoktur ve ettirgen yapı kuruluşunu kesin bir evrensellik olarak değerlendirmede çürütücü rol oynar.

Söz konusu evrensellik kesin bir evrensellik olmasa da, hala güçlü bir eğilim özelliği taşır. Bu iddia daha da güçlendirilebilir. Önceki tartışmada dikkat çekildiği gibi, nesnelerde ikilemeye rastlansa bile bu sınırlıdır. Fakat tamlayıcılardaki ikileme çok yaygındır. Başka bir deyişle verilen bir gramerlik ilişkideki muhtemel ikileme, bu gramerlik ilişkinin hiyerarşideki yeri düştüğünde artacaktır. Muhtemelen edatlı tamlayıcılar kullanan bir dil, bir cümlede ancak bir edatlı tamlayıcı kullanılabilir diye bir kurala sahip olmayacaktır.

Buraya kadar yaptığımız tartışmada edatlı tamlayıcıları, aralarında bir fark gözetmeksizin bütün olarak düşündük. Bu doğru ve uygun bir tutum değildir. Mesela Türkçede çift geçişli ettirgen yapıdaki sebep olunan herhangi bir tamlayıcı olamaz, ancak *tarafından* edatını almış bir tamlayıcı olabilir. Benzer şekilde Fransızcadaki sebep olunan da *par* "ile, tarafından" ön çekim edatını almak zorundadır:

J'ai fait écrire une lettre au directeur par Paul. (19)
'Paul'e müdür için (müdüre) bir mektup yazdırdım.'

Tamlayıcının seçimi gelişigüzel değildir, bu konuda diller arasında üst düzey bir ilişki olduğu görülür. Seçilen edatlı tamlayıcı genellikle, edilgen yapılardaki faili ifade ederken kullanılır, yani Türkçede *tarafından*, Fransızcada *par*. Burada açıkça hiyerarşiden farklı bir çözüm önerisi sergileniyor. Ettirgen yapıdaki edatlı tamlayıcı hiyerarşi çizgisinde aşağı düşmüyor, fakat edilgen yapı burada devreye giriyor. Her iki teklifin de inandırıcı yönleri vardır. Aşağıda edilgen yapının belli diller için bir çözüm sunduğunu, fakat bütün durumları kapsayacak genişlikte olmadığını göstereceğiz. Sonuç olarak hiyerarşik yapıda aşağı düşme tezi en azından şimdilik geçerli bir tez olarak kalmalıdır.

Edilgen analizin olası geçerliliği Fransızcadan alınma verilerle gösterilebilir. İlk önce Fransızcanın geçişli fiilin ettirgenliğinde (fiil tamlayıcı almıyor olsa bile) sebep olunanın *par* ile ifadesine izin verdiğini belirtelim:

Jean a fait manger les pommes par Paul. (20)
'Jean, Paul'e elmaları yedirdi.'

Burada tamlayıcının hiyerarşide aşağı düşürüleceğini söyleyen ve bunu kesin evrensellik olarak algılayan hiyerarşi açıklamasıyla açık bir çelişki görülüyor. Halbuki edilgen analiz 20 numaralı cümleye benzer cümleleri tahmin edebilecekti. Çünkü Fransızcada genellikle bütün geçişli fiiller edilgen yapılabilir. Neticede Fransızcada *Paul manger pommes* "elmaları yiyecek Paul" gibi yan cümleler, *pommes manger par Paul* "elmalar Paul tarafından yenecek" şeklinde edilgen hale getirilebilir ve burada *pommes* geçişsiz yapının öznesi olur. 20 numaralı cümle bu yüzden geçişsiz ettirgendir ve normal aşağı düşürme prosedürüyle, sebep olunan *pommes*, bütün olarak ettirgen yapının tamlayıcısı haline geçer. Edilgen analizle ilgili olarak şu problem belirir: Fransızcada ve şekilsel ettirgen-

liğe sahip hemen bütün dillerde ettirgen yapıda hiçbir edilgen morfoloji izine rastlanmaz. Bu yüzden aşağıdaki cümle doğru değildir:

**Jean a fait être mangées le pommes par Paul.* (21)
'Jean elmaları Paul tarafından yenilen yaptı.'

Fakat edilgen yapı ile ettirgen yapılardaki faile benzer ifadelerin mümkün olduğunu sergileyen pek çok dil vardır. Bu yüzden morfolojik problemi görmezden gelebiliriz. En azından Fransızca için edilgen analiz çözümü kabul edilebilir niteliktedir.

Edilgen analizle ilgili problemler de vardır. Macarca ve Fince gibi bazı diller edilgen yapılara sahip olmasalar bile (en azından edilgen yapının failini ettirgen yapılardakiyle aynı halde ifade eden), sebep olunanın tamlayıcı olarak ifade edilmesine izin verirler. Bu birinci problemdir. Çünkü sadece ettirgen yapılarda kullanılan bir edilgen yapı kurmayı gerektirir. Dolayısıyla ettirgen yapılardaki edilgen analiz için gereken bağımsız motivasyonu baltalayacaktır. Evrensel bir çözüm olarak sunulma potansiyelindeki edilgen analize en büyük zarar ise, sadece çift geçişli fiillerin ettirgenliklerinde sebep olunanın tamlayıcı olarak ifade edilmesine izin verilmesinden gelir. Halbuki edilgen yapılarda bir sınırlama yoktur, bütün geçişli fiiller hiçbir kısıtlama olmaksızın bu yapıya dahil edilebilir. Türkçede 14 numaralı cümledeki datif ekinin yerine *tarafından* edatını getirmek mümkün değildir:

**Dişçi mektub-u müdür tarafından imzala-t-tı.* (22)

Bu durumda görülüyor ki, Türkçede hiyerarşi sırasının en alt pozisyonuna indirgeme ancak, verilen bir gramerlik ilişkinin aynı anda iki farklı ortaya çıkışını önlemek için yapılmaktadır. Böyle bir sınırlama edilgenlikte yoktur. Edilgenlik tek başına ettirgenliğin gramerlik ifadelerinin dağılımından sorumlu olamaz.

Yukarıda kesin bir evrensellik olarak indirgeme analizinde karşılaşılan istisnaları not ettik. Bu istisnalar, sebep olunanın hiyerarşi

cetvelinde tahmin edilenden daha yüksek bir yerde bulunması ve aynı pozisyonda ikileme (çiftleme) ile ilgili olan istisnalardı. Sebep olunanın tahmin edilen yerden daha aşağılarda belirmesiyle ilgili istisnalar da vardır. Bunlardan bazılarına değinmiştik, mesela edilgen analizle bağlantılı olarak 20 numaralı Fransızca örnek gibi. Bunların yanında bazı dillerin hiyerarşide tamlayıcı pozisyonunu kullanmadığını, sebep olunanı göstermede nesne ve edatlı tamlayıcı ifadelerini kullandığını biliyoruz. Hiyerarşideki diğer ihlallere göz attığımızda (özellikle de sebep olunanın alternatif ifadelerine), semantik yorumların ilgisi apaçık ortaya çıkmaktadır. Eldeki verilere hem şekil hem anlam açısından ayrıntılı bakmadan önce, sebep olunanın gramatik kodlanmasında semantik yaklaşımın nasıl olacağı konusuna bir göz atalım.

Burada temel faktör sebep olunanın sahip olduğu kontrol derecesidir. 8.2. alt bölümde belirttiğimiz gibi, kontrol farklılıkları daha çok canlı sebep olunanların algılanmasında belirir. Birçok dilde morfolojik haller ve gramerlik ilişki arasında mevcut bağın yanında, bunlarla semantik roller arasında da yüksek değerde bir bağ söz konusudur. Mesela nesnenin morfolojik kodlaması olan akkuzatif, çok düşük kontrol derecesi olan bir varlığa işaret eder. İnstrumental ise (veya edilgen failleri işaret eden şekil), özellikle edilgen yapılarda yüksek derecede kontrole sahip bir varlığa işaret eder. Tipik tecrübe edici veya alıcıyı gösteren datif ise, orta seviyede bir yerde durur. Tecrübe ediciler duyguya sahip olmak yönüyle katılanlardan farklı olsa da düşük bir kontrol derecesi sergiler. Alıcılar daha orta seviyede kontrol dercesine sahiptir: *John gave the book to Mary* "John kitabı Mary'ye verdi." cümlesinde *Mary*, *John*'dan daha az kontrole sahiptir, fakat yine de bir miktar kontrolü elinde tutar. En azından verileni reddetme hakkına sahiptir, *book* "kitap" için ise hiçbir kontrol derecesinden söz açamayız. Kontrol derecesiyle ilgili yüksekten düşüğe doğru şöyle bir hiyerarşi cetveli teklif edilebilir: *instrümental* > *datif* > *akkuzatif*. Bu, yukarıda verilen hiyerarşiye çok benzemektedir (gösterim için iki hiyerarşi ters sırada sunuldu).

Şimdi sebep olunanın ifadesine dönebiliriz: Genelde geçişli fiilin öznesi geçişsiz fiilin öznesinden daha çok kontrole sahiptir. Potansiyel olarak kontrollü geçişsiz eylemler olsa da (örn. *John went* "John gitti."), birçok geçişsiz fiil öyle durumlar ifade eder ki, burada öznenin hiçbir kontrolü olmaz (örn. *John is tall* "John uzun boyludur."). Geçişli fiillerin öznesinde durum tam tersidir, düşük dereceli kontrole sahip olanlar varsa da (örn. *John underwent an operation* "John bir operasyon geçirdi."), bunlar uçta yer alan örnekler olarak değerlendirilmelidir. Geçişsiz fiillerin ettirgenliğinde sebep olunanın akkuzatif, geçişli fiilin ettirgenliğinde ise datif (datif kullanmayan dillerde instrümental) halinde olması, yukarıda verilen hiyerarşiyle çok yakın ilişki içerisindedir. Yüksek kontrole sahip sebep olunan için, hiyerarşide üst sıralarda bir hal seçilir.

Bu bakış açısı ettirgen olmayan fiilin değerliliğinden bağımsız olarak, sebep olunanın alternatif ifadelerine bakıldığında, daha başka destekler de bulur. Sentaktik hiyerarşi üzerine kurulan şekilsel açıklama burada geçerli değildir. Sadece böyle alternatifleri kesin evrenselliğin değil, eğilimin ihlalleri olarak değerlendirir. Geçişsiz fillerdeki bu tip çeşitlenmeyi aşağıdaki Macarca cümlelerde buluruz. Burada akkuzatif yerine instrümentalin kullanılması, sebep olunanın daha yüksek bir kontrol derecesine sahip olduğunu gösterir (ayrıca krş. 8, 9 numaralı örnekler):

En köhögtettem a gyerek-et (AKKUZATİF) (23)

En köhögtettem a gyerek-kel (İNSTRÜMENTAL) (24)
'Çocuğu öksürttüm.'

Benzer bir ayırım Japoncada da vardır. Japonca tamlayıcılar ve edilgen failler için *ni*'yi kullandığından aşağıdaki iki cümle arasında şekilsel fark olamaz, burada *o* akkuzatif halini işaretler:

Taroo ga Ziroo o ik-ase-ta. (25)
'Taroo Ziroo'yu gönderdi.'

Taroo ga Ziroo ni ik-ase-ta. (26)
'Taroo Ziroo'yu gönderdi.'

Birçok dildeki geçişli fiillerde aynı fark bulunur. Mesela Kannada dilinde datif (az kontrol, 27 numaralı cümle) ile instrümental (çok kontrol, 28 numaralı cümle) arasında bir zıtlık buluruz:

Avanu nanage bisketannu tinnisidanu. (27)
o-NOMİNATİF ben-DATİF bisküvi ye-ETTİRGEN
'O beni bisküviyle besledi.'

Avanu nanninda (İNSTRÜMENTAL) *bisketannu tinnisidanu.* (28)
'O bana bisküvi yedirdi.'

Kontrol derecesi dikkate alındığında alternatif ifadelerle farklı anlamlar arasında ilişki örnekleri, ettirgenlik çalışmalarında semantiğin mutlaka bir rol oynadığını gösterir. Evrensellik ve tipoloji çalışan dilciler bunu dikkate almak zorundadır. Fakat semantik açıklama, ettirgen yapıların açıklanmasında, sentaktik analizlerin üstünde bir analiz olarak değerlendirilemez. Ettirgen yapıların sentaksının semantik açıklamalarca ortaya konulamayan daha pek çok yönü vardır. Buna örnek olarak Türkçeyi verebiliriz. Burada semantik faktörler sebep olunanın ifadesinde tamamen ilgisiz görünür: Geçişsiz fiilin ettirgenliğinde sebep olunan akkuzatif halinde, çift geçişli (ditransitive) fiillerin ettirgenliğinde ise (görünürde kontrol derecesi farkı olmadan), ya datif halinde ya da *tarafından* edatlı olur. Dilde hiçbir çeşitlenmenin olmadığı durumlar da vardır. Mesela geçişsiz bir fiilin ettirgenliğinde sebep olunanın iki şekilde ifade edilmesi sırasında ortaya çıkan varyasyon, Macarca ve Japonca gibi dillerde görülür, fakat dillerde sık rastlanan bir durum değildir. Hatta bu iki dilde bile geçişli fiillerin ettirgenliğinde eş bir durum görülmez, Macarca sebep olunan için instrümentali, Japonca son çekim edatı *ni*'yi kullanmak zorundadır.

Ettirgen yapıların sentaksında görülen sınırlamalarla ilgili eğilimin şekilsel açıklamasında hala az da olsa geçerlilik vardır. Bunu birçok dilde ettirgenlikleri işaret etmekte kullanılan yapının aynı zamanda değerliliği yükselten (veya anti-ettirgenlik gibi değerliliği düşüren bir işaret) genel bir işaret olarak kullanılmasından anlıyoruz; işlem sırasında dilde ettirgen yapının semantik parametreleriyle hiçbir bağ zorunlu değildir. Mesela Wolof dilinde *–al* eki ettirgenliği gösterebilir:

Di naa toog-al nenne bi. (29)
GELECEK Z. ben TEKLİK otur- ETTİRGEN çocuk
'Çocuğu oturtacağım.'

Fakat ek tek geçişli bir fiili çift geçişli yapmakta, yani değerliliğini yükseltmekte de kullanılabilir, örn. *dyàng* "okumak" fiilinin değerliliğine bir tamlayıcı eklemek mümkündür:

Mungi dyàng-al eleew yi téére-ém. (30)
O oku- öğrenci ÇOKLUK kitap onun
'O, kitabını öğrencilere okuyor.'

Ettirgen yapı tipolojisi üzerine çalışırken, daha doğrusu dilin herhangi bir yönü üzerine çalışırken, bütün ilgili faktörleri açığa çıkarmak için, kullanılan metot morfolojik ve semantik bakış açılarını harmanlamak zorundadır. Buradan alacağımız ders budur.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

Ettirgen yapılar üzerine çeşitli bakış açılarını ve geniş bir veri tabanını içeren makaleler Shibatani (1976a) ve Xolodoviç (1969) tarafından toplanmıştır. İlkinde Shibatani'nin yazdığı önsöz sahanın güzel bir takdimini içerir.

Burada ettirgen yapıların genel özellikleriyle ilgili verilenler Nedjalkov ve Sil'nickij (1969a) üzerine kurulmuştur. Morfolojik tipolojik parametrelere örnekler ve bunlar üzerine yapılan tartışma

Nedjalkov ve Sil'nickij (1969b) tarafından verilmiştir. Japonca örnekler Shibatani (1976b)'den alınmadır. Nikh dili örneği Nedjakov ve diğerleri (1969, 183)'nden alınmadır.

Ettirgen yapılardaki değerlilik değişmelerine yaklaşım Comrie (1975) tarafından tanıtılmış, Comrie (1976) tarafından geliştirilmiştir. Burada verilen örneklerin çoğu bu kaynaklardan alınmıştır. Benim için semantik yaklaşımın önemi Peter Cole (Urbana Champaign'deki Illinois Üniversitesi'nden) ile yaptığım tartışmalardan sonra daha belirgin hale geldi. Hindice veri için Saksena (1980)'ya, daha genel bilgi için Shibatani (1976b)'ye bakılabilir. İki yaklaşımın sentezinde önceki yaklaşımlar için, farklı bir vurguyla, Comrie (a, çıkmak üzere)'ye bakınız. Songhai örnekleri Shopen ve Konaré (1970)'dendir. Macarca örnekler Hetzron (1976, 394)'dan, Kannada örnekleri Peter Cole (Urbana Champaign'deki Illinois Üniversitesi) ve S. N. Sridhar (Stony Brook'taki New York Devlet Üniversitesi)'dandır. Bu konudaki tartışma için bakınız Sridhar (1976, 137-40) ve Cole ile Sridhar (1977). İkinci verilen eserde, instrümental sebep olunanın edilgen analizini çürüten bir tartışma bulunabilir. Wolof dili örnekleri Nussbaum ve diğerleri (1970, 390-1)'nden alınmıştır.

9. CANLILIK

9.1. GİRİŞ: CANLILIĞIN DOĞASI

Dil evrensellikleri ve tipolojinin eş zamanlı çalışmasıyla ilgilenen kitabın son bölümü, önceki bölümlerden farklıdır. Önceki bölümlerde belli yapı tiplerini veya diller boyunca görülen şekil özelliklerini araştırmıştık. Son bölümde konumuz dil dışı kavramsal bir özelliktir, yani canlılıktır. Farklı dillerin yapılarında canlılık konusunun ne kadar farklı şekillerde ortaya çıktığını inceleyeceğiz. Önceki bölümlerde dilbilimden genellemeye doğru yol almıştık, bu bölümde izlenen metot ise tam tersi olacaktır. Yine de başka bir bakış açısından sunulan materyal, önceki bölümlerde sunulanlarla uyum içinde olacaktır. Canlılığın dilbilimle olan ilgisini tartışırken benzer kavramsal farklılıkların dillerdeki yapılarla ilgisi olduğunu ortaya koyacağız. İlk bakışta canlılık dil dışı bir kavram olarak görülebilir (bu aslında bir avantajdır, çünkü dilden bağımsız olarak sınanabilir), az sayıda dil üzerinde yapılan çalışmalardan çıkarılan genellemeler veya başlangıç spekülasyonları için geniş çaplı çalışmalar gerekli desteği sağlayabilir.

Canlılığın birinci özelliği olacak şekilde, yüksekten düşüğe bir hiyerarşi cetveli düzenleyerek işe başlayabiliriz: *insan* > *canlı (hayvan)* > *cansız*. Fakat bazı dillerde daha az ayrıntılı sınıflamalar (insan-insan olmayan, canlı-cansız gibi) veya daha ayrıntıya dayanan sınıflamalar olabilir. Burada canlı terimini alışılagelen anlamıyla kullanıyoruz, biyolojideki insanları dışta bırakan anlamıyla kullanmıyoruz. Verilerimiz, farklı dillerin eş zamanlı analizlerin-

den alınmadır, dil değişimiyle ilgili olarak art zamanlı dilbilimsel canlılıkla ilgili bir hayli malzeme de yer alır. Söz konusu malzemelere ilgili yerlerde değineceğiz. Canlılık, değişimden önce dilin eş zamanlı döneminde pek dikkat çekmeyen bir unsur olsa da, dil değişmelerinde ilgili bir parametre görevi oynayabileceği için önemlidir. Bu, canlılığın dillerde bağımsız olarak bulunabilen, kavramla ilgili evrensel bir kategori olduğunu gösterir. Aşağıda vereceğimiz Slavca veriler, nesnelerin hal işaretlerini belirlemede canlılığın önemli bir rol oynadığını gösterir. Hint-Avrupa dilleri için bu radikal bir yeniliktir.

Şimdiki bölümde tartışılan materyal için "canlılık" terimi, bir kapak terimi olarak kullanılsa ve parametremiz gerçek anlamda canlılıkla yakından bağlantılı olsa da, tartışmada kullanılan bazı örnekler canlılık teriminin kapsamını genişletmemizi gerektirecektir. 6. bölümde canlılığın birçok dil için önemli olduğu bir yapısal alandan, geçişli yapılarda F (fail) ve K (katılan)'nin aldığı hal eklerinden bahsetmiş, ayrı bir akkuzatif ekinin canlılık ile çok sıkı bir ilişki sergilediğini göstermiştik. Fakat bazı özel farklılıklar, bunun ötesine geçmemizi gerektiriyor. Mesela bu işaretleme sisteminde birinci ve ikinci şahıs zamirleri daha "canlı" olarak değerlendirilmektedir. Halbuki birinci şahıs zamiri *I* "ben", isim öbeği *the author of this book*' tan "bu kitabın yazarı" hangi ölçülerde daha canlı addedilebilir? Aynı şekilde bazı dillerde özel isimler, diğer isim öbeklerinden canlılıkta yüksek dereceli olarak düşünülür. Burada da *William Shakespere* ile *the author of 'Hamlet'* arasında nasıl bir canlılık farkı olabilir? Şimdilik problemi çözümsüz bırakacağız. 9.4. alt bölümde söz konusu hiyerarşi için daha gerçekçi ve doğru değerlendirmeler yaparken aynı probleme tekrar döneceğiz. Birbiriyle örtüşen ve benzerlikleri zıtlıklarından çok daha fazla olan birden fazla hiyerarşi olduğunu belirtmekle yetinmek şu an için yeterlidir.

6. bölümde yaptığımız tartışmada görüldüğü gibi, canlılık birçok dilde tek başına hareket eden bir parametre değildir, bilakis diğer parametrelerle karşılıklı etkileşim içindedir. Dildeki bir unsur (örn. Hindi dilindeki *ko* son çekim edatı) hem canlılığa hem de be-

lirlilik ve konuluğa gönderme yapabilir. 9.4. alt bölümde ele alacağımız konulardan biri de budur. 3.1. alt bölümde semantik rolleri işlerken yaptığımız tartışmada kontrol meselesini tanıtmıştık. Orada belirtildiği gibi canlılık (isim öbeklerinin kalıtsal bir özelliği) ve kontrol (isim öbeği ve onun yüklemi arasındaki ilişki) konularını birbirinden ayırmak çok önemlidir. Şimdiki bölümde sadece canlılıkla ilgileneceğiz. Dilin şekil kategorilerinde, canlılık ve kontrol arasında bir ilişkinin bazı örneklerine rastlansa da (örn 3. bölümde verdiğimiz Bats dilinde ergatif geçişsiz bir özne, ancak isim öbeği canlılıkta yüksek bir derecede olduğunda mümkündür), bunların az olduğunu ve tartışmayla doğrudan ilgilerinin olmadığını belirtelim.

Daha genel manada canlılıkla ilgili olabilecek bir parametre, semantik roller parametresidir. 9.4. bölümde bu konuyla ilgileneceğiz. Semantik roller yüklemle isim öbeği arasında düzenlenir ve kontrolden farklıdır, çünkü kontrolde yoruma dayalı bir süregenlik söz konusudur. Nitekim aşağıda örneklerini vereceğimiz, gramerlik ilişkiyle bağlantılı canlılık derecesinin belirlendiği anlamca karmaşık cümleler ve fiil uyumu operasyonları sergileyen birçok dil buluruz. Uyumda tamlayıcı nesneye, faydalanan (benefactive) da tamlayıcıya tercih edilir. Şimdilik bu durumların kaydını vermekle yetineceğiz.

Veriyi değerlendirmeye geçmeden önce, son olarak, tartışacağımız dilbilim özelliği ile canlılık kavramı arasında çok yakın bir ilişki olduğunu, hatta bunun birçok evrensel eğilimi bile geçtiğini söylemeliyiz. Fakat hala kesin bir evrensellik değildir, bu yüzden genel eğilime zıt örnekler ortaya çıktığında şaşırmamak gerekir. Canlılıkla ilgili farklılık sergileyen birçok dilde bile daha canlı ve daha az canlı addedilen sınıflar arasında kuralsız bir dağılım göze çarpar: örn. Latincede eril, dişil (normalde canlı olan sınıflar) ve nötr (tamamen cansız) cansız isimlerin dağılımı. Verilen bir canlılık derecesine dahil isim öbekleri arasında ayrılmalar bulabiliriz. Mesela Warungu dilinde özel akkuzatif eki, ünlü ile biten özel isimler ve akrabalık terimleriyle kullanılır. Ve son olarak hiyerarşide kendisine yakın olan isim öbeklerinden tamamen ve açıkça farklı olan is-

tisnai isim öbekleri bulacağımızı söyleyelim. İngilizce ikinci şahıs zamiri *you*'nun nominatif/akkuzatif farklı şekilleri yoktur, fakat daha yüksek derecede canlılık arz eden isim öbeklerinde (krş. *I-me*) ve hiyerarşi cetvelinde daha altlarda yer alan isim öbeklerinde (3. şahıs zamiri, *he-him*, hatta cansızlar için kullanılabilen *they-them* zamiri) farklı şekiller görülebilir. Yüksek canlılık derecesine sahip isim öbeklerinin farklı şekiller sergilemesi normaldir, burada İngilizce *you* istisna teşkil etmektedir.

Bu bağlamda canlılık ile karmaşık ve kararsız bir ilişki sergileyen bir diğer parametre sayıdır. Sayı arttığında veya azaldığında isim öbeğinin canlılığını nasıl etkiler konusunu ele almaya hazırlanmadık. Sayının her iki yönde de tesirleri olduğunu gösteren bir hayli örnek vardır, fakat bunlar dağınık ve fazla önemli olmayan bir durum sergiler. Mesela Slav dillerinden Rusçada çokluğun, isim öbeğinin canlılar için özel akkuzatif eki alma şansını arttırdığını biliyoruz (krş. nominatif-akkuzatif teklik *mat'* "anne", nominatif çokluk *materi*, akkuzatif çokluk *matere*). Fakat yine bir Slav dili olan Polonyacada çokluk, isim öbeğinin canlılara has, özel akkuzatif ekini alma şansını azaltır (krş. nominatif teklik *pies* "köpek", akkuzatif teklik *psa*, nominatif-akkuzatif çokluk *psy*).

9.2. CANLILIĞIN KONTROL ETTİĞİ FENOMENLER

İster isim öbeklerinin gerçek şekillerinden, isterse verilen yapıdaki daha genel alternatif biçimlerinden bahsedelim, canlılık morfolojik sistemdeki ayrışmayı belirleyen ana parametrelerden biridir. Bunun örnekleri tartışmanın akışı içinde aşağıda ayrıntılı olarak verilecektir. Birçok örnekte, zıtlıklar canlılıkla kalıtsal bir bağ sergilemediği için, bunların düzensiz yapısal ilişkiler olduğunu söyleyebiliriz (mesela Fincede neden *hän* zamiri insanlar için, *se* zamiri insan olmayanlar için kullanılır. Bunun belli bir sebebi yoktur). Böyle düzensiz ilişkilerin dillerde çok yaygın olması, görünürde bir sebep olmasa da temel sınıflamaları şekillendiren kavramsal bir farklılık olan canlılığın önemini ortaya koyar.

Bununla, ayrışmayı kontrol eden bir faktör olarak canlılığı tetikleyen bazı motivasyonları karşılaştırabiliriz. Mesela 6. bölümde öznelerin ve nesnelerin (özellikle de nesnelerin) işaretlenmesindeki ayrışma durumlarını kontrol eden nöbetleşmeli parametreleri görmüştük. Canlılık bu parametrelerden biriydi ve ayrışmanın neden böyle olduğuna dair, canlılığın doğasından hareketle, bir açıklama da yapmıştık. Özel akkuzatif ekini sadece canlılık belirlemiyordu, canlılık derecesinin yüksekliği özel bir akkuzatif ekinin olup olmayacağını belirliyordu. Bu asla göz ardı edilemezdi. Şimdiki bölümde canlılığın ilgili fakat düzensiz bir kontrolcü olduğu durumlarla, özellikle motive edilmiş bir kontrolcü olduğu durumları ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. Baştan yapacağımız sınıflama geçici bir sınıflama olacaktır. Çünkü ilk bakışta ilgisiz görünen bazı örnekler, zamanla dağılımın niçin tam tersi değil de böyle olduğuna dair inandırıcı örnekler olacaktır. Motive edilmiş bir ilişkinin umulacağı yerler de vardır, fakat bunu destekleyecek dil materyalleri bulunamazsa bir şüphe olarak kalır. Buna bir örnek olarak, Yidiny dilinde antipasif yapılarda K (katılan)'yi ifade etmek için datif ve lokatif halleri arasında görülen nöbetleşmeyi verebiliriz. Datif daha yüksek canlılık derecesine sahip isim öbekleriyle kullanılır. Bu, genel eğilim ile, yani canlı olan isim öbeklerinin lokatiften ziyade datif ile gösterilmesiyle uyuşur. Şimdilik konuyu burada sonlandıralım.

Hal işaretlemesini hem burada hem de 6. bölümde tanıttığımız için, ayrıntıya inmeye gerek görmüyoruz. Avustralya dilleri, özellikle geçişli yapılarda K'nin işaretlenmesiyle ilgili açık ve anlaşılır örnekler sunuyor. Bu dil grubu içinde özel akkuzatif ekinin aşağıdaki kullanımlarını görüyoruz: sadece birinci ve ikinci şahıslar için (örn. Dyirbal dili); sadece zamirler, özel isimler ve akrabalık terimleri için (örn. Gumbainggir dili); sadece insanı gösteren isim öbekleri için (örn. Arabana dili); sadece canlıya işaret eden isim öbekleri için (örn. Thargari dili). Bunların yanında akkuzatif işaretlemesine sahip olmayan diller (örn. Yalarnnga dili) ve bütün K'ler için akkuzatifi kullanan diller de vardır (örn. Wanggumara dili). Avustralya dillerinin sunduğu veriler çok açıktır, fakat dünyanın başka yö-

relerindeki diller de, kesim noktaları veya hal işaretlemesinin canlılık derecesiyle ilgisini gösteren çok etkileyici örnekler sunmaktan geri kalmaz. Mesela Slav dillerinde insan ve insan olmayan arasındaki fark veya canlı ve cansız arasındaki fark, özel bir genitif benzeri akkuzatif ekinin varlığını ya da yokluğunu belirleyen unsurdur (sayı, çekim veya canlılık ile doğrudan ilişkisi olmayan başka parametrelerle bağlantılı olarak). Hint dilinde son çekim edatı *ko*'nun kullanılması veya kullanılmaması canlılık derecesiyle (ve ayrıca belirlilikle) ilgilidir, ama burada insan ve insan olmayan arasında çok belirgin kesim noktaları yoktur.

İsim öbeği morfolojisinde canlılıkla yakın ilişkili bir diğer zıtlık da, sayı ayrımının varlığı ve yokluğu arasındaki zıtlıktır. Canlılıkta yüksek değerli isim öbekleri ayrımı sergilerken düşük değerli isim öbekleri sergilemiyor. Bunun arkasında motive edilmiş bir algılama olmalı, muhtemelen canlılıkta yüksek değer sergileyen varlıklar, sayılabilen bireyler olarak düşünülürken, canlılık değeri düşük olanlar, topluluk olarak algılanıyor. Chukchi dilinde şahıs zamirleri, özel isimler ve akrabalık terimleri zorunlu bir teklik-çokluk sayı zıtlığı sergiler (bir özel isim X'in çokluğu, "X ve arkadaşları" anlamına gelir). İnsanı göstermeyen isimler, yardımcı hallerde (bütün isim öbeklerinin teklik ve çokluğunun ayırt edildiği absolutif hali dışındaki haller) herhangi bir sayı ayrımı sergilemez. Diğer insanı gösteren isim öbekleri yardımcı hallerde genellikle sayı ayrımı sergilemez, fakat sergiledikleri de olur. Kısacası bu grup birinci ve ikinci grup arasında bir ara grup özelliği niteliği taşır. Mandarin Çincesinde şahıs zamirleri sayıya karşı hassas olmak zorundadır (örn. *wǒ* "ben", *wǒmen* "biz", *tā* "o", *tāmen* "onlar"), fakat diğer isim öbeklerinde böyle bir zorunluluk yoktur, insanı gösteren isim öbeklerinde ise, her iki seçenek de işlemektedir (örn. *péngyou* "arkadaş(lar)", *péngyounmen* "arkadaşlar"). Birçok Okyanusya dilinde zamirler ikili (nadiren üçlü) olarak sayıya duyarlı farklı şekiller sergiler. Bunun yanında, birçok isim öbeğinden farklı olarak teklik ve çokluğa da duyarlıdırlar. İsim öbekleri içinde sayı farklılığını yansıtanlar, özellikle akrabalık terimleridir, insanlar için olmayan isim öbekleri çok nadir olarak bu farkı yansıtır.

Bu aşamada isim öbeği morfolojisiyle ilgilensek de, yeri geldiği için, çok sayıda dilin canlılıkta düşük derecede olan çokluk isimlerle çekimde teklik fiilleri, canlılıkta yüksek dereceli isimlerle çokluk fiilleri kullandığını söyleyelim (örn. Eski Yunanca, Farsça, Gürcüce).

Birkaç özel hal seçimi dillerde canlılık hiyerarşisi tarafından belirlenir, fakat buralarda başka ilişkilerin de dahil olup olmadığı konusu açık değildir. Chukchi dilinde geçişli fiilin F'si (fail) için üç muhtemel morfolojik işaretleme söz konusudur. Burada F, her zaman Ö (özne) ve K'den (katılan) açık bir şekilde farklıdır, bu durumda hal işaretleme sistemi ergatif-absolutiftir. Şahıs zamirlerinde ise, diğer hal eklerinden tamamen farklı bir ergatif sistem *–nan* ekiyle yürürlüktedir (örn. ʏ*əm-nan* "ben"). Özel isimler ve belli akrabalık terimleri için zorunlu; insanı gösteren diğer isim öbekleri için seçmeli (nadiren ve özellikle teklikte) olarak lokatif hali kullanılır. Bunun eki teklikte *–ne*, çoklukta *-rək*'tir (-r çokluk eki, -k lokatif eki), örn. *rintə-ne* "Rintin". Diğer bütün isim öbekleri *–(t)e* ekiyle instrümentali kullanır (örn. *riquke-te* "as, kürk hayvanı"). Buradaki ayrışma yukarıda bahsedilen sayı işaretlenmesiyle ilgili ayrışmanın aynısı olarak dikkati çekiyor.

Chukchi dilinde, insanı gösteren isim öbeklerinin her iki sistemi kullanabilmesi ihtimali dışında, farklı şekillerin seçimiyle ilgili çok belirgin kesim noktaları vardır. Fakat Yidiny dilinde antipasif yapılardaki K'yi işaretlemede kullanılan datif ve lokatif halleri arasında, böyle belirgin kesim noktaları değil, bir süregenlik görülür. İnsanı gösteren bütün isim öbekleri datif halinde olmak zorundadır, fakat insan dışındaki varlıklara işaret eden isim öbekleri için datif veya lokatif halleri mümkündür. Burada da canlılıkta yüksek derecede olan isim öbeklerinde datif, düşük derecede olanlarda (mesela, taşlar) lokatif tercih sebebidir.

İsim öbeği morfolojisinde, genellikle, canlılık derecesiyle bağlantılı olarak farklı seçenekler ve farklı çekim tipleri bulunur. 3. şahısta Fincenin insanlar ve insan olmayan varlıklar için farklı zamirler kullandığını daha önce de söylemiştik: insan için *hän* "o", insan

olmayan varlıklar için *se* "o", insan çokluk *he*, insan olmayan varlığın çokluğu *ne* "onlar". Gerçekte sadece insanlar için kullanılanlar şahıs zamiridir, diğerleri gösterme zamiridir. Bu uygulamaya diğer birçok dilde de rastlanır. Mesela İngilizce benzer bir ayırımı sergiler, burada insan sınıfı içinde bir cinsiyet bölümü de yapılır, örn. teklikte *he, she, it*. Ingilizce soru zamirlerinde insanlar için *who*'yu, insan olmayanlar için *what*'ı kullanır, Rusça ise canlılar için *kto* (hayvanlar dahil) cansızlar için *çto*'yu kullanır. Yidiny dilinde iki şekil arasında açık ve kesin bir ayrımdan ziyade bir süregenlik vardır: insanlar için gösterme zamirlerinin bir grubu örn. *ŋunydyu-* "şu" kullanılmak zorundadır, diğer isim öbekleri iki gruptan birini kullanmakta serbesttir, örn. *ŋunydyu-* veya *ŋuŋgu-* "şu". Fakat ilk şekil isim öbeğinin canlılık derecesinin yükselmesiyle orantılı olarak daha tercih edilen şekildir.

İsim öbeği morfolojisinden fiil uyumuna geçtiğimizde diller arasında çok yaygın ve motive edilmiş bir model görüyoruz. Fiil uyumunda isim öbeği canlılıkta yüksek derecedeyse uyum gerçekleşiyor, düşük derecedeyse gerçekleşmiyor. Bu durum özel ve genel bazı durumlarda, gramer ilişkilerinde ve belirleyen uyumunda da karşımıza çıkıyor. Yukarıda cansız çoğul isim öbeklerinin birçok dilde fiil uyumunda çokluk eki almadığını görmüştük. Şimdi de bu gözlemimizi başka örneklerle genişleteceğiz. 9.4. alt bölümde ilgili dağılımın olası açıklamalarına tekrar döneceğiz.

Tangut dilinde fiil uyumu seçeneklidir ve sadece birinci veya ikinci şahıs isim öbeklerinde ortaya çıkar. Geçişli bir yapıda sadece bir tane birinci veya ikinci şahıs öbeği varsa, uyum, gramerlik ilişkisini dikkate almadan isim öbeğiyle kurulur. Birden fazla birinci veya ikinci şahıs isim öbeği olduğu durumlarda gramerlik ilişki ortaya çıkar, böyle bir durumda uyum gerçekte F ile değil K iledir. Bu, isim öbekleri arasındaki hiyerarşik ilişkinin gramerlik ilişkilerden daha önemli olduğunu gösterir.

Daha sınırlı fakat daha belirgin bir örnek Chukchi dilinde bulunur. Chukchi dilinde birçok zaman çekiminde geçişli fiil F ve K ile (çift geçişli fiilin alıcısından ziyade katılanı) uyum içinde olur. Fa-

kat çift geçişli fiillerden sadece birinde, *yəl*-"vermek", durum karmaşıktır. Hem katılan hem alıcı üçüncü şahıs ise bu durumda genel K uyumu kuralı, katılana uygulanır. *tə-yəl-v an ərək* "Onu onlara verdim." cümlesinde fiil F ile birinci şahıs teklik, K ile üçüncü şahıs teklik uyumu çindedir, datif ekli zamir 3. çokluk şahıstır. *tə-yəl-nat ənək* "Ona onları verdim." cümlesinde ise fiil, F ile birinci teklik, K ile üçüncü çokluk uyumu içindedir, datif ekli zamir üçüncü teklik şahıstır. Fakat alıcı birinci veya ikinci şahıs olursa K uyumu, katılanla değil alıcıyla olmak zorundadır: *na-yəl-vəm* "Onlar onu/onları bana verdi." (K uyumu birinci teklik şahıs ile), *tə-yəl-tək* "Ben onu/onları size verdim." (K uyumu ikinci çokluk şahıs ile). Chukchi dili örnekleriyle bağlantılı olarak iki nokta daha zikredilmelidir. İlki, birinci veya ikinci şahısta uyum alıcıyladır, fakat uygun isim öbeği, eğer ifade edilirse, datif halinde kalır, K için daha genel olan absolutif haline geçmez. *yəl*- fiili, absolutif halinde olmayan bir isim öbeğiyle K uyumuna izin veren tek fiil olarak karşımıza çıkıyor. İkinci olarak belirtilmesi gereken Chukchi dilinde *yəl*- fiiliyle asla birinci ve ikinci şahısların katılan olarak kullanılamayacağıdır. Böylece katılan ve alıcının her ikisi birden üçüncü şahıs dışında bir şahıs olursa ne olur sorusu havada kalmış olur.

Buraya kadar baktığımız fiil uyumu örneklerinde, canlılık hiyerarşisinin (daha doğrusu üçüncü şahısın diğer şahıslara olan karşıtlığı) gramerlik ilişkilerin hükmünü yok sayıp kendi kurallarını işlettiğini gördük. Fakat bazı diller her iki kuralı da yan yana işletir. Bu diller çatı farklılıklarını kullanarak uyumu tetikleyecek isim öbeğini uygun yere getirir, hem gramerlik ilişkiler hem de canlılık hiyerarşisiyle bağlantılı bir kural, uyumu sağlar. Mesela Chukchi dilinde 2. Şimdiki Zaman diye adlandırılan zamanda fiil uyumu, ergatif-absolutif temelinde sağlanır, uyum sadece Ö veya K iledir. Fakat aynı zamanda şahıs hiyerarşisinde (1, 2 > 3) en yüksekte olan F veya K ile de uyum vardır. F gerçekte K'den daha yüksekte ise, antipasif bir yapı gerekir, ön ek *ine*- ile kurulan bu yapıda uyum, türemiş bir Ö ile kurulur. *nə-ləu-muri* "O/onlar bizi görür(ler)" ile *n-ine-ləu-muri* "Biz onları görürüz" cümlelerini birinci şahıs çokluk uyum eki –*muri*'ye dikkat ederek karşılaştırınız.

Bir isim öbeğinin gramerlik ilişkiler ve uyum arasındaki bağı zedelemeden uyumu başlatabilmesi için, yukarıda bahsettiğimiz "çatı" fenomenini kullanması, dillerde rastlanan bir durumdur. Burada çatı, uyum seçeneklerinden bağımsız olarak, isim öbeğini canlılıkta daha yüksek pozisyon olan özne pozisyonuna getirmekte kullanılır. Bunun güzel bir örneğini Güney Tiwa dilinde, üçüncü şahısla diğer şahıslar arasındaki farkın gösterilmesinde buluyoruz. Geçişli bir yapıda F (fail) birinci veya ikinci şahıs ise (bu durumda canlılıkta K'ye [katılan] eşit veya ondan yüksek olacak) etken yapı kullanılmak zorundadır. Bu durumda fiildeki uyum ön eki, hem F'yi hem de K'yi (kaynaşmış bir biçimde) kodlayacaktır:

Bey *–mu –ban.* (1)
2.TEKLİK-1.TEKLİK gör- GEÇMİŞ Z.
'Sen beni gördün.'

Fakat K canlılıkta F'den daha üstteyse (yani F üçüncü şahıs, K birinci veya ikinci şahıs ise), K edilgen yapı ile özne pozisyonuna getirilmek zorundadır. Yapı edilgen olacağından uyum sadece Ö ile (aslında K) olacaktır:

Seuanide-ba *te* *–mu –che –ban.* (2)
adam ENSTRUMENTAL 1.TEKLİK gör- EDİLGEN GEÇMİŞ Z.
'Adam beni gördü = Ben adam tarafından görüldüm.'

F ve K'nin her ikisinin üçüncü şahıs olduğu durumda, etken veya edilgen yapılardan herhangi biri kullanılabilir. Çatı değişikliği uyumda tepkimeye yol açsa da, edilgen yapıda F ile bir uyum yoktur. Etken yapıda kaynaşmış ön ekle F ve K arasında uyum zaten var olduğundan değişimin sebebi olarak uyumu görmek doğru değildir.

Navaho dilinin edilgen yapılarında, K'nin canlılıkta F'den üstün olduğu durumlarda *yi-* ön eki yerine *bi-* ön eki tercih edilir. F ve K canlılıkta eşitse ön eklerden herhangi biri kullanılabilir. F'nin K'den canlılıkta üstün olduğu durumlarda sadece *yi-* ön eki kullanılabilir:

Diné `ashkii y-oo`í. (3)
adam çocuk gör-

`Ashkii diné b-oo`í. (4)
çocuk adam gör-
'Adam çocuğu görüyor.'

At`ééd nímasi yi-dííłid. (5)
kız patates yaktı
'Kız patatesi yaktı.'

At`ééd nímasi bi-dííłid (6)
kız patates yaktı
'Patates kızı yaktı.'

Yukarıda canlılıkla ilgili olarak verilen fiil uyumu örneklerinin çoğu aslında, tam anlamda canlılıktan ziyade, üçüncü şahıslarla diğer şahıslar arasındaki fark üzerine kurulmuştur. Burada çokluk fiil uyumlarının bazı dillerde sadece canlı olan isim öbekleriyle kullanılmasını istisna olarak değerlendirebiliriz. Diğer canlılıkla ilgili farklılıkların fiil uyumunda kullanıldığını göstermek için, Eshtehardi dilinde ergatif yapılarda görülen fiil nesne uyumu ile ilgili bir veriyi sunalım. Uyum sistemi iki cins (eril, dişil) ve iki sayı (teklik, çokluk) arasındaki farklılıkları yakalar, burada eril ve teklik işaretsiz bırakılan (unmarked) unsurlardır. Nesnenin cansız olduğu durumlarda, cins ayrımı, özellikle yaşlı konuşucuların dilinde sistemli olarak sürdürülür, diğer yerlerde bu ayırım yapılmaz. Aşağıdaki örneklerde nesne olan isim *asb* "at" eril; *mādiuna* "kısrak" ve *siva* "elma" dişildir.

Asb arāši –eš. (7)
at koştur- ERİL o-ERGATİF
'O bir atı koşturdu.'

Mādiuna arāšia –š. (8)
kısrak koştur-DİŞİL o-ERGATİF
'O bir kısrağı koşturdu.'

Hasan-e siva –š be.xārd. (9)
Hasan ERGATİF elma o-ERGATİF yedi-ERİL
'Hasan bir elma yedi.'

Sayılar dikkate alındığında uyum, düzenli olarak değil, dağınık olarak sadece canlı nesnelerde görülüyor. Tarihsel açıdan bakıldığında, canlılık hiyerarşisi tarafından belirlenmiş uyumun kaybolması gerçeğiyle karşı karşıyayız.

9.3. KAVRAMSAL CANLILIK FARKLILIKLARI

Buraya kadar canlılığın dilbilimindeki çeşitli yansımalarına göz attık. Şimdi dilbilim ve dilbilim dışı parametreler arasında, canlılığın doğası hakkında bize bilgi verebilecek ne gibi ilişkiler olduğuna bakmanın zamanı geldi. Yapısal canlılık ilişkileri için birtakım istisnalar olduğunu gözlemlemiştik (örn. İngilizcedeki *you* "sen"). Canlılık hiyerarşisini kurabilmek için bunları göz ardı edeceğiz, ancak bu istisnalar birbiriyle akraba olmayan çok sayıda dilde gözlemleniyorsa, istisna olarak almak doğru olmaz. Bu durumda yeni verileri dikkate alarak canlılık hiyerarşisini yeniden gözden geçirmek zorundayız. Canlılık hiyerarşisinde böyle bir farklılığın işaretlenebilmesi için, bunun en azından bir dilde (tercihen birden fazla dilde) geçerli olduğu gösterilmelidir. 9.2. alt bölümde yapılan tartışmada verilen farklılıklar yeniden gösterilmeyecek, sadece burada verdiğimiz örnekler yeri geldiğinde diğer farklılıklar için yeniden verilecektir.

Daha önce de 6. bölümde birçok defa gösterilen en açık farklılıklardan birisi, birinci-ikinci şahısla üçüncü şahıs arasında olan farklılıktır. 9.4 alt bölümde bu farkı yine gündeme getireceğiz. Konuşmaya katılımcılar olarak bu şahıs zamirleri insan oldukları için canlılıkta yüksek bir yer tutsalar da, bunların insanlara işaret eden

diğer göstergelerden, isim öbeklerinden farklı davranış sergilemesinin sebebini anlamak zordur. Bir diğer benzer farklılığa, yani zamirler ile zamir olmayanlar arasındaki farklılığa, çok sayıda dilde rastlanır. Burada gerçek anlamda canlılıkla ilgili bir açıklama bulmak daha zordur. Göndergesi (işaret ettiği varlık) canlılıkta düşük olan bir zamir, göndergesi canlılıkta yüksek olan bir isim öbeğinden canlılık hiyerarşisinde daha yükseğe konulmaktadır. Buna bir örnek yukarıda Chukchi dilinden verilmişti; söz konusu örnekte gerçek anlamda canlılık ile ilgisiz bir şekilde, bir isim öbeği sınıfı, bütün zamirleri kapsamaktaydı. Bazı Slav dilleri, özellikle Rusça bununla ilgili çok açık örnekler sunuyor. Rusçada özel genitif benzeri bir akkuzatif, bütün zamirler için kullanılır, buna göndergesi hemen hiçbir zaman canlı bir varlık olmayan üçüncü şahıs teklik nötr zamiri de dahildir. Bu şekilde zamir, genitif benzeri akkuzatifi asla alamayan nötr teklik bir isim öbeğinin yerini tutar. Karşılaştırınız *ja otkryl okno* (akkuzatif=nominatif) "Pencereyi açtım."; *ja otkryl ego* (akkuzatif=genitif) "Onu açtım."

Zamirler ve bunların dışındakiler arasındaki farkı açıklayan son örnek, 9.4. alt bölümde ele alacağımız bir başka noktayı da açığa çıkarır: Hiyerarşi saf dilbilim terimleri içerisinde ifade edilip kurulmuş olsa bile, üzerinde bütün isim öbeklerinin düzenlenebileceği tek ve düz bir parametre değildir. Zamir/zamir olmayan zıtlığı gerçekte insan/insan olmayan ve canlı/canlı olmayan zıtlıklarından farklıdır.

Canlılığın dilbiliminde genel bir yansıması insan ve insan olmayan arasındaki farklılıktır. Bunun pek çok örneğini daha önce verdik. Söz konusu farklılığa ek olarak insan ile ilgili isim öbekleri içinde de (zamirleri bir tarafa bırakıyoruz) pek çok farklılık bulmak mümkündür. Bir örnek olarak özel isimlerin ve belli akrabalık terimlerinin canlılık hiyerarşisinde daha üst yerlerde düşünülmesi verilebilir. 9.2. alt bölümde ilgili örnekleri sunuyoruz. Tekrar etmek gerekirse, bu isim öbeklerinin göndergeleri diğer isim öbeklerinin göndergelerinden daha canlı değildir. Dahası aynı insana, özel isimle, akrabalık terimiyle veya sıradan bir isim öbeğiyle de işaret

edilebilir. Chuckchi dili burada ince bir ayrıntıya da yer veriyor: konuşana akraba olanı gösteren ve konuşandan yaşça daha büyük olanı gösteren akrabalık terimleri canlılık hiyerarşisinde daha üst sıradadır. Özel isimler söz konusu olduğunda yine bazı farklılıklar göze çarpıyor. Mesela canlılık hiyerarşisinde, hayvanlara ait özel isimler insanlar için kullanılan genel isimlerle eşit veya onlardan daha üst sıralarda yer tutar. Chukchi dilinde geyiğin özel isimleri insana ait özel isimlerle aynı tutulur, yani sayıyı göstermeleri zorunludur ve lokatife benzer ergatif eki alırlar. İnsanlara işaret eden genel isimler bile bu özellikleri nadiren sergiler, geyiğe işaret eden genel isimler ise bunları asla sergilemez.

İnsana ait isim öbekleri arasında ayırım yapmakta kullanılan bir diğer parametre cinsiyettir. En güzel örnekleri Slav dillerinden gelir, bu dillerde eril isimler özel genitif benzeri akkuzatif eki alır dişil isimler ise almaz. Bazı durumlarda bunun hiyerarşiden bağımsız işlevsel bir açıklaması vardır. Dişil isimlerin çoğu teklik biçimlerinde nominatiften kalma akkuzatif kalıntısı taşıdıkları için ayrı bir genitif benzeri şekle ihtiyaç duymaz. Fakat çokluk biçimlerinde dişil nominatif ve akkuzatif Proto-Slavcadan beri aynı olduğu için açıklama çözüm getirmiyor. Yine de Polonya dilinde insan için kullanılan eril çokluk isim öbeklerinde genitif benzeri akkuzatif kullanımı bulunabilir: *widziałem chłopców* "Erkek çocukları gördüm", dişil çokluk isim öbeği ise nominatif olacaktır: *widziałem dziewczyny* "Kız çocuklarını gördüm". Slav dillerinde genitif benzeri akkuzatifin kullanımına baktığımızda sosyal temelli ayrımın eskiden daha katı olduğunu görürüz. Yeni şekil erken dönemde erkekler, yetişkinler, hür ve sağlıklılar için kullanılmış, kadınlar, çocuklar, köleler ve sakatlar için kullanılmamıştır. Çocukların canlılık hiyerarşisinde yetişkinlerden alt seviyede bulunması, birçok dilde rastlanan bir durumdur, fakat yukarıda verdiğimiz canlılık hiyerarşisi pek yaygın değildir. Erken Slavcada tabiat üstü varlıkların adları insan dışı olarak değerlendirilmiştir.

Canlı ve cansız isim öbekleri arasındaki farklara ilişkin örnekleri yukarıda sıralamıştık. Bunun yanında, birtakım dillerde hayvan

sınıfının içinde de bazı ince farklılıkların sergilendiği olur. Ritharngu dili gibi bazı dillerde bu farklılıklar açık bir şekilde sergilenir, özel akkuzatif zamir eki insanlar ve canlılıkta yüksek değere sahip köpek, kanguru gibi hayvanlar için kullanılır. İlgili ek cansızlar ve canlılıkta düşük değere sahip böcek, balık gibi hayvanlar için kullanılmaz. Yukarıda verdiğimiz Yidiny dilinde ise hayvanların canlılığıyla bağlantılı olarak belirgin kesim noktalarından ziyade bir süregenlik söz konusudur. Canlılıkta yüksek değerde olan hayvanlar, düşük değerde olanlardan daha canlı addedilir. Fakat burada belli hayvanlarla onların az veya çok canlılığını belirleyecek kesin sınırlamalar yoktur. Birçok hayvan çiftlerinde farklılık açıktır, mesela memeli hayvanlarla böcekler arasındaki fark çok belirgin bir farktır. Diğer hayvan çiftlerinde ise böyle bir hiyerarşi sınıflaması yapmak zorlaşabilir. Bazı hayvan adları (örn. köpek) canlılık hiyerarşisinde üst sıralarda yer alır, fakat bunun sebebini açıklayacak bir çalışma henüz yapılmış değildir.

Son olarak cansızlara gelirsek, birçok dilin bu sınıfı fazla ayrıntılandırmadığını, veya ayrıntılandırmış ise de kuralsız olduğunu görürüz. Mesela eski Hind-Avrupa dilinde cansızların üç cinsiyet arasında paylaştırıldığını biliyoruz. Fakat dillerden birinde cansız isim öbekleri arasında çok açık bir hiyerarşinin sürdürüldüğü tespit edilmiştir. Bu dil Navaho dilidir. Navaho dilinde hareket gücüne sahip olan rüzgar, yağmur, akarsu, şimşek gibi cansız isimler diğerlerinden daha üst seviyede sınıflandırılmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi canlılıkta eşit veya yakın olan iki isim öbeğiyle ya *yi-* ya da *bi-* ön ekli fiil biçimleri kullanılabilir. "Şimşek atı öldürdü." cümlesinde hem "şimşek" hem de "at" her iki biçime izin verecektir, fakat "Yaşlılık atımı öldürdü." cümlesinde sadece *bi-* ön eki kullanılabilir ve bu K'nin canlılıkta F'den üstün olduğuna işaret eder:

`Ii'ni' łíí' yi-yiisxí. (10)
şimşek at öldürdü

Łíí' 'ii'ni' bi-isxí. (11)
'Şimşek aı öldürdü.'

Shi-łíí' sá bi-is.xí. (12)
benim at yaşlılık öldürdü
'Yaşlılık atımı öldürdü.'

9.4. SONUÇLAR: CANLILIĞIN DOĞASI

Bu bölümde yapılan tartışmanın gösterdiği gibi insandan hayvana ve oradan cansıza genişleyen bir parametre olarak "canlılık", yürütmemiz gereken incelemenin bütün çerçevesi olamaz. Zamir ve zamir olmayan, özel isim ve özel isim olmayan arasındaki farklılıklarda görüldüğü gibi, canlılık bütün bunların gerçek manada açıklayıcısı olamaz. Konuyu kapatırken tartışmakta olduğumuz fenomenin kavramsal arka planının neleri içerdiğini ortaya koymaya çalışacağız. Açıkça belirtmek gerekirse canlılık birçok durumda isim öbeklerinin yapısal sınıflamasında yardımcı görevini görüyor. Dolayısıyla genel kavramsal şemamızdaki yerini koruyacaktır, canlılığı başka bir parametrenin alt birimi olarak almak doğru olmaz.

6. bölümde yaptığımız hal işaretlemesi tartışmasından da bildiğimiz gibi, bir fenomen birden fazla bağımsız parametre tarafından belirlenebilir. Örnek olarak canlılık ve belirlilik parametrelerinin birleşmiş etkisini verebiliriz. Burada karşılaştığımız durum da aynısı olabilir, yani canlılık ile başka bir parametre ortak hareket ediyor olabilir. Takip eden kısımlarda canlılığın çeşitli alternatiflerini değerlendireceğiz, her birinin zayıf ve güçlü noktalarını ortaya koyacağız.

İlk teklif şu olabilir: hiyerarşi canlılık hiyerarşisi değil, bilakis konu değerliliği hiyerarşisidir. Bağımsız kanıtlara sahip olduğumuzu varsayıp, mesela konuşma yapısı analizinden hangi isim öbeklerinin konu olarak belirmeye uygun olduğunu tespit etsek, bunların şimdiye kadar sunmakta olduğumuz canlılık hiyerarşisiyle ne kadar yakından ilişkili olduklarını sorgulayabiliriz. Sonuç, çok yüksek oranda bir ilişki olacaktır. Uyum neredeyse tamdır ve bu uyumu, 9.1. alt bölümde teklif ettiğimiz gibi, konu değerliliğini bireysel gramerlik ilişkilere ve semantik rollere atamayla, daha ilerilere taşıyabiliriz. Fakat birinci ve ikinci şahıs zamirleriyle ilgili olarak canlılık hiyerarşisi ve konu değerliliği tanımlarında büyük bir prob-

lem söz konusudur. Önceden söylediğimiz gibi canlılık hiyerarşisinde birinci ve ikinci şahıs arasında bir fark yoktur, farkın yokluğu eldeki veriler tarafından da desteklenir. Avustralya dillerinin hal işaretlemesi konusunda sağladığı zengin verilere baktığımızda bazı dillerde birinci şahsın ikinci şahıstan üstün olduğu, bazı dillerde tam tersi olduğu ve diğer bazı dillerde de her ikisinin eşit olduğu görülüyor. Konu değerliliği üzerinde yapılan çalışmalar birinci şahsın konu olma ihtimalinin ikinci şahsa göre yüksek olduğunu göstermiştir. Daha yaygın olarak konu seçiminde ego merkezlilik geçerlidir. Konu değerliliğinin dilbiliminde canlılıktan farklı bir fenomen olduğunu söylemeliyiz.

Konu değerliliğini canlılık hiyerarşisinin temelinde yer alan bir fenomen olarak düşündüğümüzde ikinci bir problem belirir. Canlılıkla ilgili olarak, bireysel varlıklara canlılık dereceleri atamada dil dışı ve hatta kavram dışı kanıtlara sahibiz (örn. bağımsız bilgi, kültürel veya dilbilimsel ön yargılar). Fakat konu değerliliği derecelerine gelince böyle bağımsız unsurlara sahip değiliz. Bu durumda doğal olarak şu soru sorulacaktır: Konu değerliliğinin temeli nedir? Burada tehlike, canlılık hiyerarşisi içinde zikredilen parametrelerin konu değerliliğinin de temelleri olarak düşünülmesinde yatmaktadır. Yani konu değerliliği canlılık hiyerarşisinin kavramsal temeli tarafından belirlenebilir ya da canlılık hiyerarşisi konu değerliliğini belirler.

İkinci bir teklif ise canlılık hiyerarşisini bireyselleştirme veya belirginlik hiyerarşisine indirgemek olabilir. Belirginlikte, bir durumda mevcut belirli katılımcılar insanın dikkatine göre sıralanır, az bireysel ve az belirgin katılımcıya az dikkat sarf edilir. Burada dil dışı algılama testlerini uygulama şansına sahibiz, böylece fasit dairede dönme tuzağına düşmemiş oluruz. Bazı aksaklıklar olsa da, belirginlik derecesinin canlılık hiyerarşisinde canlılıkla örtüştüğü aşikardır. Belirginlik üzerinde yapılan çalışmaların işaret ettiği gibi bireysel varlıklar toplu halde bulunan varlıklara göre daha belirgindir. Canlılığı düşündüğümüzde bu yargı doğru değildir: önceden de belirttiğimiz gibi çokluk bazen canlılığı harekete geçirir bazense engeller.

Konu değerliliğinde söylediğimiz problem burada da geçerlidir: Belirginlik tek başına ortaya çıkmaz daha çok sayı, canlılık, belirlilik, teklik, sağlamlık, özel isimle anılabilirlik gibi faktörlerle be-

raber görülür. Nitekim canlılık hiyerarşisini belirginlik terimleriyle açıklamak fasit dairede dönme riskini beraberinde getirir, çünkü belirginliğin kendisi zaten canlılık hiyerarşisini oluşturan birçok başka faktörle birlikte açıklanmaktadır.

Sonuç olarak canlılık hiyerarşisi, gerçek anlamda canlı olmak da dahil tek bir parametreye indirgenemez, bilakis çeşitli parametreler arasındaki doğal insan etkileşimini yansıtır. Bu çeşitli parametreler arasında gerçek anlamda canlı olmak, belirlilik, özel isim vermek, konuşmanın konusu yapmak gibi varlığı bireyselleştiren faktörler mevcuttur. Tartıştığımız çeşitli bireysel parametreler birbirleriyle yakından ilişkilidir, fakat aralarında göz ardı edilemez farklılıklar da mevcuttur. Bu ilişki doğrusal, düz bir ilişki değil, iç içe geçmiş, girift bir ilişkidir.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

Bölümde sunulan fikirlerin çoğu daha önce hiçbir yerde yayımlamadığım orijinal fikirlerdir. Bu yüzden göndermelerin çoğu veri kaynaklarına yapılmıştır.

Slav dillerindeki genitif benzeri akkuzatif yapısını kontrol eden faktörler, dillerin kendi gramer kitaplarında tasvir edilmiş ve Comrie (1978c)'de özetlenmiştir. Hal işaretlemesi üzerine verilen Avustralya dilleri verisi Blake (1977, 13-15) tarafından referanslarla özetlenmiştir. Chukchi dilindeki canlılığın çeşitli yansımaları Comrie (1979a)'de biraraya getirilmiştir. Yidiny dilindeki canlılıkla ilgili veriler Dixon (1977, 110-12)'dan alınmıştır. Tangut dilindeki fiil uyumu Kepping (1979)'de tartışılmıştır.

Güney Tiwa diline ait veriler Allen ve Frantz (1978)'dan alınmıştır. Navaho dilindeki *yi-* ve *bi-* ön ekleri üzerine geniş bir literatür vardır, buradaki tartışma daha çok Frishberg (1972) üzerine kurulmuştur. Eshtehardi dili üzerine olan veri Yar-Shater (1969, 237, 239)'den alınmıştır. Ritharngu dili üzerine olan veri ise Heath (1976, 173)'den alınmıştır.

Bireyselleştirme kriterleri Timberlake (1977, 162) tarafından verilir. Konu değerliliği hiyerarşisi Hawkinson ve Hyman (1974) tarafından tartışılır.

10. TİPOLOJİK VE TARİHİ DİLBİLİMİ

10.1. EVRENSELLİKLERDE VE TİPOLOJİDE TARİH BOYUTU

İki dil arasındaki benzerliklerin dört sebebi olabilir. Birincisi, benzerlikler şans eseri meydana gelmiştir. İkincisi, iki dil genetik olarak akrabadır ve benzerlikleri ortak ata dilden almışlardır. Üçüncüsü, iki dil aynı coğrafik sahanın dili olabilir, bu durumda biri diğerinden ödünç almıştır, veya her ikisi söz konusu benzerliği bir üçüncü dilden doğrudan ya da dolaylı olarak ödünç almıştır. Dördüncüsü, ortaklık, bir dil evrenselliği (kesin veya eğilim) olabilir. Karşılaştırmalı tarihi dilbilimiyle ilgilenen bir dilbilimci için benzerliğin bu dört temelini ayırt edebilmek önemlidir. Ancak bu şekilde diller arasındaki ilişkiler doğru bir biçimde kurulabilir. Dilbilimci genetik akrabalığı belirleme ve kurma çalışmasında, ödünç almaya ve evrensel eğilimlere dayanan benzerlikleri ayıklamak zorundadır.

Tanımı itibarıyla şansı, potansiyel faktörler arasından çıkarmak imkansızdır. Fakat diller arasında tamamen şansa dayalı benzerlik ihtimali çok düşük olduğundan elimizde üç faktör kalıyor. Karşılaştırmalı tarihi dilbilimci genetik akrabalıktan ve diğer faktörlerden kaynaklanan benzerlikleri ayırmakta genellikle çok dikkatlidir, fakat köken birliğinden ve evrenselliklerden kaynaklanan benzerlikleri ayırmakta aynı dikkati göstermez. Bunu bir örnekle gösterelim. Ural dillerini, Türkçeyi, Moğolcayı ve Tunguz dil ailelerini (her biri kendi içinde bir ailedir) içine alan Ural-Altay dil ailesini kurarken, ilk dönem araştırmacıları, bu diller arasındaki genel ya-

pısal benzerliklere dikkat etmekle yetinmişlerdir: örneğin eklemeli olmaları, ekleme morfolojisi, yüklemin sonda olması, tamlayan-tamlanan sırası (sıfatlar, genitifler, tamlanandan önce gelir, ön çekim edatı değil, son çekim edatı kullanılır). Fakat söz sırasının işlendiği 4. bölümde gördüğümüz gibi parametrelerde evrensel bir eğilim söz konusudur. Özellikle söz sırası parametresi ele alındığında dört dil ailesinde benzerlikler görülmesi genetik akrabalık için yeterli olmaz. Gerçekleşmesi evrensel eğilimler tarafından garantiye alınmış sık görülen dil tipleri, dillerin genetik akrabalığını oluşturmada kanıt olarak kullanılamaz.

Aşağıda 10.2. alt bölümde köken, saha ve tipoloji faktörleri arasındaki farklılıklara yeniden döneceğiz ve özellikle de saha tipolojisini tartışacağız.

Dil evrensellikleri çalışması ile tarihi dilbilimi arasındaki ilişki, diller arasında görülen potansiyel çeşitlenme için sınırlamalar koymak konusunda olabilir. Dil evrensellikleri çalışması, görülmesi mümkün olan fakat gerçekte rastlanmayan bir dil tipini çıkarıp ortaya koymuşsa, ata dil olarak kurulan dil, bu dil tipine girmemelidir. Eğer giriyorsa yeniden kurma yanlış olmuş demektir (veya bir başka ihtimal olarak dil evrenselliği yanlış ifade edilmiştir). Açık ve eksiksiz olarak kurulan gerçek evrensellikler nadir olduğundan yukarıdaki yöntem pek kullanışlı değildir. Yeniden kurmalarda (reconstruction) gerçek evrenselliklerden ziyade evrensel eğilimler kullanılır. Yeniden kurulan diller, tip olarak az rastlananlara değil, daha yaygın olanlara benzer. Nitekim yeniden kurulan bir proto dilin ÖNY dili olması, NYÖ dili olmasından daha muhtemeldir (halbuki her iki tipe de rastlanır). Bu metot sadece istatistiklere dayanma tehlike ve yanlışını beraberinde getirir. Tehlike özellikle istatistiksel geçerliliği kendi içlerinde bile düşük olan evrensel eğilimlerde doruğa çıkar. 10.3. alt bölümde bu metodu ve onun tehlikelerinin bazı yansımalarını tanıtacağız.

Dil evrensellikleri ile tarihi dilbilim arasındaki daha doğrudan bağ, dil değişmesinin evrenselliklerini araştırırken ortaya çıkar. Mesela bir ton dilinde fonemik tonun muhtemel tarihsel kaynakla-

rı görece sınırlıdır. Bunlar komşu konsonantların gırtlak özelliklerinden (Sırp-Hırvatçadaki gibi) veya hece yapısının yeniden düzenlenmesinden (bazı İskandinavya dillerinde olduğu gibi) doğabilir. Genellemeler ancak çok kapsamlı ve güvenilir bir veri tabanı üzerine bina edilirse, ton için kaynağı gösteren başka bir kanıtın olmadığı durumlarda dillerin tarihsel çalışmalarına yayılabilir. Buraya kadar dil değişmelerinin evrensellikleri konusunda güvenilir bir alan ne yazık ki oluşturulmuş değildir. 10.3.2 alt bölümde, morfem sırasından söz sırasını belirleme ihtimalini içeren bir teklife eleştirel olarak göz atacağız. Evrensellikler ve tipolojiden yararlanarak yapılan yeniden kurma çalışmalarının çoğu söz sırası alanındadır. Her zaman fayda sağlamayan fakat büyük ölçüde etkiye sahip bu özel saha, yakın zamanlarda geniş bir kullanım alanı bulmuştur.

10.4 alt bölümde konuyu, en azından olumlu bir şekilde sonlandırmak adına dil evrensellikleri ve tipolojinin tarihsel dil çalışmalarında faydalı veriler sağladığı bir alanla bitireceğiz. Gramerlik ilişkilerin özellikle de öznelerin gösterdiği tarihsel değişimlerin açıklayıcı bir çerçevesini çizmeyi başaran evrensellik ve tipoloji çalışmalarıdır (5. bölümdeki materyalin bir kısmına tekrar gönderme yapacağız).

Dil değişmeleri üzerine olan evrensel sınırlamalar konusunda yok edilmesi gereken yanlış bir inanış vardır: dil tipi değişmez ve mistiktir. Söz konusu inanış bazen şöyle ifade edilir: "Dil şüphesiz kendi iç yapısı ve başka dillerle olan ilişkileri gereği değişecektir, fakat dilin yapısında hiçbir zaman değişmeyecek aynen kalacak bazı temel özellikler mevcuttur." Bu inanışı destekleyen hiçbir kanıt olmadığı gibi, tam tersine çürüten pek çok örnek vardır. Mesela İngilizcenin tarihi hem morfolojik tipolojinin (fizyonun azalıp dilin sentetik yapıdan analitik yapıya geçtiği izlenir) hem de söz sırası tipolojisinin (özne-yüklem-nesne sırası izin verilen tek söz sırası olarak kurallaşmıştır) kökten değişimine güzel bir örnektir. Parametreler göz önüne alındığında Anglo Saksonca ve İngilizce birbiriyle tamamen ilgisiz iki dil gibi görünür.

İkinci bir örnek olarak, dil temasları neticesinde Farsçadan Türkçeye geçen *ki* bağlama edatını verebiliriz (krş. Farsça *ke*). 7. bölümde ilgi cümlelerini işlerken değindiğimiz gibi Türkçe bitimli yardımcı cümleleri kullanan bir dil değildir, bunun yerine bitimsiz fiil şekillerini (isim fiiller, sıfat fiiller ve zarf fiiller) kullanır. Bitimli yardımcı cümle tipi Türkçeye yabancıdır, fakat Türkçe, Farsçadan bağlama edatı *ki*'yi ödünç almış ve bunu çeşitli yapılarda kullarımıştır. Bu yapılar, ilgi cümleleri gibi birleşik cümle yapılarında yerli yapılarla bir rekabet halinde karşımıza çıkar:

Bir zaman gelecek ki, insanlar hür olacak. (1)

Herkes bilir ki, dünya yuvarlaktır. (2)

Yukarıdaki yapılar modern dilin ayrılmaz parçalarındandır. Eski Sovyetler Birliği'nde yaşamış olan birçok Türk, Moğol, Tunguz, Ural ve Kafkasya dili, kendilerine yabancı olan yapıları Rusçadan almış ve yaygın olarak kullanmaya başlamıştır. Bu yapılar zamanla yerli yapıları tehdit eder hale bile gelmiştir. Özleştirmeciler her ne kadar yabancı etkiyi sevmeseler de, önlemek için yapacakları pek fazla bir şey yok gibi görünüyor.

10.2. SAHA TİPOLOJİSİ

Dillerin birbirleriyle temasa geçtikleri zaman ödünçlemeler yaptıkları bilinen bir gerçektir. En çok ödünç alınanlar da leksik unsurlardır (kelimeler). Yakın temas çok yüksek bir noktaya kadar çıkabilir ve benzerlikler genetik akrabalıkta karşılaşılacak olanları bile geçebilir. Şimdiki alt bölümde yakın coğrafyada yaşayan dillerdeki benzerlikleri göstereceğiz. Balkan dil bölgesi ve Semitik dillerden olan Amharik dilindeki Cushitik etkisini örnek olarak sunacağız. Ortak genetik bir kökenden doğmayan çok sayıdaki benzerlik aynı coğrafyada yaşamaktan kaynaklanıyorsa, böyle dillerin oluşturduğu grup için bir dilbilim terimi kullanmak kullanışlı olacaktır. Maalesef İngilizcede bunun için bir terim yoktur, Alman dil-

ciler *Sprachbund* (dil birliği) terimini kullanırlar. *Balkan sprachbund* (Balkan dil birliği) teriminde olduğu gibi aynı terim, İngilizcede de kullanılır. "Balkan sahası tipi" terim olarak İngilizcede kullanılır, fakat terimden maksat belli bir tipin varlığı değil, bu tipi paylaşan ve coğrafik özelliklerle tanımlanabilen bir dil grubudur. Dünyanın başka bir bölgesinde Balkan sahası dil tipi özellikleri sergileyen yeni bir dil keşfettiğimizi farzetsek, bu dil Balkan dil birliği üyesi olmaz, ancak Balkan sahası dil özelliklerini sergiliyor olabilir. İşte bu yüzden Balkan sprachbund (Balkan dil birliği) terimini burada aynen kullanıyoruz.

Saha tipolojisi terimini ortaya çıkartan güç belki de, Balkan bölgesinde konuşulan Modern Yunanca, Bulgarca-Makedonca, Arnavutça ve Rumencenin aynı kökenden gelen birçok dille sergilemedikleri ortaklıkları kendi aralarında paylaştıklarının ve sergilediklerinin fark edilmesiydi. Bu, dilcileri, birbiriyle yakın temas içinde bulunan aynı coğrafya dillerinin ortak özellikler sergileyebileceği sonucuna götürdü. Ortaklıklar aynı kökene sahip olmaktan gelmediği gibi, şans eseri ve dil evrenselliklerinin tipolojik yansıması da olamazdı.

Yukarıda sayılan beş dil Balkan dil birliğinin çekirdeğini oluşturur. Bulgarca ve Makedonca Slav dilidir ve birbirlerine çok yakındır. Bu yüzden her iki dilde ortak olan unsurlara işaret ederken Bulgar-Makedonca terimini kullanacağız. Burada vereceğimiz örnekler Bulgarcadan alınmıştır. Bulgar-Makedonca örneğinde genetik ve saha faktörlerini çözerken Slav dillerinden faydalanacağız. MS 10. yüzyıldan kalma, Bulgar-Makedoncanın bir lehçesi üzerine kurulmuş Eski Kilise Slavcasına ait metinlere sahibiz. Yunanca Hind-Avrupa ailesinin bağımsız bir koluna mensuptur, elimizde çok sayıda Eski Yunanca metin olduğundan Modern Yunancada bulunup da Eski Yunancada bulunmayan özellikleri Balkan sahası özellikleri olarak nitelemek zor olmayacaktır. Rumence bir Romans dilidir, bu yüzden Latince ve yazılı belgelerine sahip olduğumuz diğer Romans dilleriyle karşılaştırabiliriz. Sadece Arnavutça için bağımsız bir kontrol diline sahip değiliz. Arnavutçadaki hangi

özelliklerin sonradan ortaya çıkmış yenilikler, hangilerinin Balkan dillerinden etkilenmeler olduğunu tam olarak belirleyebilme durumunda değiliz. Fakat dildeki büyük ağız ayrılığı bize yardımcı olabilir. Kuzey ağzı Geg, Güney ağzı Tosk'a göre daha az Balkan dil özellikleri taşır, bu da bize karşılaştırma için yetersiz de olsa bir ipucu verir. Balkan dil birliğinin bazı özelikleri bu beş dilin ötesine de sarkmıştır. Bu sarkış, özellikle Sırp-Hırvatçanın doğu Sırp kolunda çok belirgindir. Balkan dil birliğindeki bütün diller Hind-Avrupa dil ailesindendir, fakat ailenin aynı değil farklı dallarına mensuptur. Bu dalların çoğu için Balkanlarda bulunmayan diğer dillerden karşılaştırma materyaline sahibiz. Materyal, benzerliklerin ortak kökenden gelmediğini, bilakis aynı coğrafik sahayı paylaşmaktan ileri gediğini bize göstermektedir.

Balkan dilleri ortak birçok kelimenin yanı sıra başka benzerlikler de sergiler. Fakat şimdilik bazı morfolojik ve sentaktik özellikler üzerinde yoğunlaşmak, maksadımız açısından daha uygundur. Yoğunlaşacağımız özellikler a) datif ve genitifin birleştirilmesi, b) sona gelen artikel ve c) mastarın (infinitive) kaybolmasıdır.

Balkan dil birliği içerisindeki her bir dilde (Sırp-Hırvatça hariç) fiilin tamlayıcısını (datif) ve isim öbeğinin genitifini göstermek için aynı şekil kullanılır. Nitekim Rumencede *fată*'nın "kız" hem datif hem genitif şekli *fete*'dir. Arnavutçada *lum*'un "nehir" genitif-datif şekli *lumi*'dir. Bulgar-Makedoncanın bu tipe bağlılığı özellikle ilgi çekicidir. Diğer dillerin kaynaşmalı hal eklerine sahip olduğu yerde Bulgar-Makedonca, kendi hal sistemini özellikle ön çekim edatlarıyla analitikleştirmiştir. Fakat aynı ön çekim edatı *na* (orijinal Slavca anlamı "üzerine, üzerinde") hem genitif hem datif fonksiyonlarıyla kullanılır, örn. *na bəlgarija* "Bulgaristan'a, Bulgaristan'ın". Modern Yunancada, köken olarak Eski Yunancadan gelen tek şekil, her iki fonksiyonla kullanılır: *tu anθrópu* "adama, adamın". Datifte ön çekim edatı *s(e)*'yi kullanmak da mümkündür: *s-ton ánθropo* "adama" (bu ön çekim edatı akkuzatif halini şart koşar).

Sona gelen belirlilik artikeli, Modern Yunanca hariç bütün Balkan dil birliği üyelerinde görülür. Modern Yunanca, eski dilde ol-

duğu gibi öne gelen belirlilik artikelini kullanır: *o ánθropos* "(belirli) adam". Bulgarcada *məž* "adam", *məž-ət* "(belirli) adam" şekillerini buluruz. Arnavutçada *lum*" "nehir", lum-i "(belirli) nehir" (artikel almamış genitif-datif teklikle aynıdır; karşılaştırmak için artikel almış genitif-datif teklik biçimini de verelim: *lumi-t*) şekilleri vardır. Rumencede *om* "adam", *om-ul* "(belirli) adam" şekillerini buluruz. Sırp-Hırvatça bu konuda yine benzerlik sergilemez.

Fakat Avrupa'daki birçok Hind-Avrupa dili açısından en şaşırtıcı olan şey, Balkan dillerindeki masterın tamamen veya büyük ölçüde ortadan kaybolması gerçeğidir. 'Bana içmeye bir şey ver' cümlesi bu dillerde şöyle karşılanır: Rumence *dâ-mi sâ beau*, Bulgarca *daj mi da pija*, Arnavutça (Tosk ağzı) *a-më të pi*, Modern Yunanca *dós mı na pjó*. Verilenlerin her birinin kelime kelime tam karşılığı aslında 'ver bana şu ben-içerim'dir. Burada masterın yerinde, bağlaç tarafından takdim edilen bir yardımcı cümlecikle karşılaşıyoruz. Masterın kaybolması Modern Yunancada tamamlanmıştır, Bulgar-Makedoncasında ise tamamlanmak üzeredir. Rumencede *a putea* "gücü yetmek, muktedir olmak" fiili, masterı hala kullanılan tek fiildir. Burada bile daha yaygın olan alternatif bir kullanım mevcuttur: *pot bea, pot sâ beau* "Ben içebilirim". Arnavutçanın Tosk ağzı bitimli yardımcı cümlecikleri tercih ederken, Geg ağzı masterlardan yanadır: 'doğruyu söylemeyi isterdik' cümlesini, Tosk ağzı *po të duajm neve të thëmi* (BİTİMLİ) *të vërtetën* şeklinde, Geg ağzı ise *me dashtë na me thânë* (MASTAR) *të vërtetën* şeklinde söyleyecektir. Benzer bir dağılım Sırp-Hırvatçada da göze çarpar. Burada doğu ağzı yardımcı cümlecikli şekli tercih ederken (*želim da idem* "Ben istiyorum ki ben gideyim"), batı ağzı masterlı biçimden yana seçimini kullanır (*želim ići* "Gitmek istiyorum").

Dil içinde ortaya çıkan bu dallanmaların tarihi bir temeli vardır. Doğu Yugoslavya ve güney Arnavutluk, kültürel ve tarihi açıdan Balkanlara, batı Yugoslavya ve kuzey Arnavutluk'tan daha yakındır (doğu Yugoslavya Ortodoks ve güney Arnavutluk müslüman iken, batı Yugoslavya ve kuzey Arnavutluk Roman Katoliktir).

Son paragrafta tarihi çerçeve içinde tanımını verdiğimiz Balkan dil birliğinden, bu bölgede yaşayan halkların aynı havayı teneffüs ettiği sonucu çıkarılmamalıdır. Benzerliklerin, şimdilik kanıt sunamasak da, tarihe dayanan bir temeli vardır. Arnavutça için tarihi belgelerin olmaması üzüntü vericidir, çünkü "Balkanizm" olarak adlandırılan özellikleri Arnavutçaya dayandırmak ihtimal dahilindedir (bilinmeyeni bir başka bilinmeyen ile açıklamak). Fakat bütün olarak bu çözüm reddedilebilir, çünkü mastarın kaybolması konusunda Arnavutçanın Geg ağzının mastarı atmadığını biliyoruz. Bu da Tosk ağzındaki gelişmenin (mastarın atılması) yeni bir gelişme olduğunu gösterir. Mastarın atılmasının Arnavutçaya komşu dillerden geçmiş olduğunu kabul etmek daha mantıklıdır.

"Balkanizm"in bir bölümüyle ilgili olarak tarihi açıklamalar ortaya koyabiliriz. Yunancanın kendi iç gelişimi konu için hazır bir açıklama sunduğundan, mastarın kaybı burada iyi bir örnek olabilir. Eski Yunancanın Bizans dönemi ağzında, fiilin en yaygın tipi için 3. teklik şahıs geniş zaman ve mastar ekleri sırasıyla *–i* ve *–in*'dir. Fakat kelime sonundaki –n'nin düşümü iki farklı şekli –i ekinde buluşturacaktır. Bu durumda mastar şekli, bir çekimli fiil şekliyle aynı olacak ve 3. teklik şahıstan kaynaklanan bu aynılık diğer şahıslarda da mastar şeklinin yerini çekimli fiil şekline bırakmasıyla sonuçlanacaktır. Bizans döneminde ve sonrasında Yunanca, Balkanlarda lingua franca olarak yaygın şekilde kullanılmış, dolayısıyla bu özellik iki dil konuşanlar kanalıyla bölgenin diğer dillerine de geçmiştir.

Genitif ve datifin birleşmesi ise Yunanca kaynaklı olamaz, çünkü Eski Yunanca genitif ve datif için ayrı ayrı ekler kullanıyordu: genitif *anthrōpou*, datif *anthrōpōi* "adam". Modern Yunancada daltı biçim ön ek *s(e)* tarafından karşılanır ve bu şekilde hala genitif benzeri tümleçlerde alternatif biçim olarak kullanılır. Söz konusu özelliğin kaynağı Rumence olabilir, çünkü halkın konuştuğu Latincenin bazı çekim tiplerinde genitif ve datif aynıdır (krş. Klasik Latince genitif-datif *mēnsae* "masanın/masaya). Balkanizmi doğuran ve yayan tarihi dönemleri tam olarak kuramasak da, ortak özellik-

lerin önce bir bölgede ortaya çıktığına ve buradan iki dillilik yoluyla diğer bölge dillere yayıldığına eminiz.

Daha önceden Kuşitikçenin (Cushitic) hakim olduğu bir bölgede konuşulan Amharik dili, Etiyopya'nın Semitik kökenli dillerindendir. Semitik ve Kuşitik dilleri aynı kökten gelen diller olsalar da (Afroasyatik dil ailesi), aralarındaki bağ bir hayli uzaktır ve iki dil birçok açıdan farklı tipoljik özellikler sergiler. Bu farklılıklardan bir tanesi söz sırasında belirir. Semitik diller genel olarak klasik YN (yüklem-nesne, ana öge-yardımcı öge) tipine girer: temel söz sırası ya YÖN (özellikle, Klasik Arapça gibi eski dillerde) ya da ÖYN (modern konuşma Arapçasındaki gibi)'dir. İsim öbeğinde sıfatlar, genitifler ve ilgi cümleleri, nitelenen ismin arkasından gelir; son çekim edatı değil, ön çekim edatı kullanılır. Kuşitik dillerinde bu tablonun tam tersi geçerlidir, bu dillerde klasik NY (nesne-yüklem, yardımcı öge-ana öge) sırası sergilenir. Temel söz sırası ÖNY'dir, sıfatlar, genitifler ve ilgi cümleleri nitelenen ismin önünde yer alır; ön çekim edatları değil son çekim edatları kullanılır.

Amharik dilinin uzak atası muhtemelen bütün Semitik diller gibi (buraya Etyopya'nın Semitik dilleri de dahildir), nitelenen-niteleyen (ana öge-yardımcı öge) sırasını sergilemekteydi. Fakat modern Amharik dili aşağıda da görüleceği gibi niteleyen-nitelenen (yardımcı öge-ana öge) sırasını benimsemiştir:

əwru məsaguwn tɛṣəkkənow. (3)
kör topal-AKKUZATİF taşıdı
'Kör, topalı taşıdı.'

Sıfatlar ve genitifler, *tənkoləññə səw* "kurnaz adam" ve *yənəsalew tərgwame* "hikayenin yorumu" örneklerinde olduğu gibi niteledikleri ismin önünde gelir. Amharik dili *bɛ Addis Abəba* "Addis Ababa'da" örneğinde ön çekim edatı kullansa da (asıl Semitik söz sırası tipinden geriye kalan bir örnek), genelde son çekim edatlarının kullanımı çok daha yaygındır, örn. *Addis Abəba lay* "Addis Ababa'nın yukarısı".

Amharik dili örneği kendi öneminin yanında, dil ilişkileri sonucunda söz sırası tipolojisinin nasıl değiştiğini göstermesi bakımından da çok önemlidir. Aynı zamanda bölümün başında bir dilin temel tipi konusunda söylediğimiz "değişmez ve dokunulmaz değildir" iddiasını desteklemesi açısından da büyük önem taşır. Çok kısa sayılabilecek bir zaman dilimi içinde, Amharik dili temel söz sırası tipini radikal bir biçimde değiştirmiştir. Ana dili İngilizce olanlar bir dilin temel söz sırasının nasıl bu kadar radikal bir biçimde değişebileceğini anlamakta zorluk çekebilirler. Fakat buradaki değişiklik, söz konusu dil kendinden tamamen farklı dillerle temasa geçtiği için olmuyor. Amharik dili örneği dünya dilleri arasında en klasik ve değişmez sanılan tiplerin karşılıklı etkileşim sonucunda nasıl değişebildiğini göstermektedir.

Bir dilin temel tipolojik parametrelerini nasıl kolaylıkla değiştirebildiğini ve dillerin birbirlerinden kelime almalarının ne kadar kolay olduğunu gösterrniş bulunuyoruz. Bu noktada, etkileşim sonucu ortaya çıkan dil değişmelerinde bir sınır yok mudur sorusu sorulabilir. Çünkü görüldüğü kadarıyla söz sırası tipleri de ses-anlam bağlantıları da eşit şekilde değişime açıktır.

İlk bakışta morfoloji sahasının, özellikle de çekim morfolojisinin dil değişimine kapalı olduğu zannedilebilir, iki dil birbiriyle yakın genetik akraba değilse ödünç alma pek mümkün görülmez. Fakat durum hiç de böyle değildir. Burada örnek olarak bir Kuşitik dil olan Ma'a (Mbugu) dilini alacağız. Bu dil Kuşitik dili olmasına rağmen (Tanzanya'nın Bantu dillerinin yoğun olduğu bölgede konnuşulur), Bantu dilleriyle çok yakın temas içerisinde olmuş ve eklerin biçimlerinde, sentaktik kullanımlarında komşu Bantu dillerini örnek almıştır. Verici dil eklemeli bir dildir, kök ve ekleri ayırmak zor değildir ve bu kolaylık ödünç alma işlemini başlatmış görünüyor. Fakat kaynaşmanın yoğun olduğu bir çekim sistemi de ödünç alınabilir. Mesela Almanca kökenli bir dil olan Yiddish dili, Semitik dilinin çekim ve kelime yapma morfolojisinden birçok unsuru İbranice-Aramaikçe kelimelerle birlikte ödünç almıştır.

Birinci paragrafın sonunda yapmış olduğumuz değerlendirme, ödünç almanın bütün şekilleri için açık bir kapı bıraksa da, bu olayda bazı sınırlamaların mümkün olduğunu belirtmiş ve alternatif bir metot da teklif etmişti. İlk olarak ödünç almayı eğilim terimleri içinde sınırlamak mümkündür. Burada mesela kelimelerin ödünçlenme ihtimalinin eklerden fazla olduğunu, aynı şekilde ekler içinde bitiştirmeli olanların kaynaşmalı olanlara göre daha kolay alınacağını ve kelimeler içinde de isimlerin diğerlerine göre ödünçlemeye daha yatkın olduğunu söyleyebiliriz. Öyle görünüyor ki sınırlamaları, eğilim değil kesin sezdirmeli evrensellikler şeklinde ifade etmek suretiyle daha belirgin hale de getirebiliriz. İsimlerin ödünçlenmesi fiillere göre daha olasıdır demek yerine, "isim dışındaki sözlük unsurları ancak isimler de ödünçlemişse ödünç alınabilir" diyeceğiz. Eklerin ödünç alınması kelimelere göre daha az olasıdır demek yerine, "dil ancak kelimeleri ödünç almışsa ekleri de ödünç alabilir" diyeceğiz. Hatta burada daha da açık olabilir ve şöyle diyebiliriz: kendi sisteminde ayrılabilir bir parça olan eki veya kaynaşmalı morfoloji işlemini ödünç almak, ancak önceden bu ekleri veya işlemi içeren kelimeleri ödünç almakla mümkündür. Mesela Semitik morfoloji, teklik ve çokluk İbrani-Aramaikçe kelimelerle, Yiddish dilinde kendine bir yol açmıştır. Benzer şekilde Slavca *–nik* eki, bu eki taşıyan kelimelerle Yiddish diline girmiştir. İngilizce de aynı eki Yiddish dilinden ödünçlemiştir, krş. *beatnik*.

Dilci benzerliklerin kaynağıyla ilgilenir. Benzerlikler akrabalığa mı dayanır yoksa karşılıklı ilişkilere mi dayanır sorusunu, belli bireysel unsurların sağladığı ipuçları ışığında araştırır. Benzerliğin kaynağı elbette ikisinden biri olacaktır, dilcinin elinde sonuçlarını dayandıracağı çok sayıda materyal varsa kaynak konusunda söyleyecekleri de daha güvenilir olacaktır.

10.3. TİPOLOJİ VE YENİDEN KURMA

Bu bölümde evrensellik ve tipoloji çalışmalarından, özellikle de söz sırası tipolojisinden çıkarılan ve dil ailelerinin eski dönemlerini yeniden kurma ile (özellikle Hind-Avrupa dil ailesi) dil değişik-

liklerini değerlendirmede kullanılan yöntemlerden bazılarını ele alacağız. Yapacağımız tartışmanın büyük kısmının olumsuz değerlendirmeler üzerine kurulduğu görülecektir, çünkü bu güne kadar ne yazık ki sahada güvenilir sonuçlara ulaşılıp ulaşılmadığı hala tartışmaya açık bir konudur. Fakat tartışma iki yönden hala değer taşır. İlk olarak evrensellik ve tipoloji çalışmalarının hangi ilkeler ışığında tarihi-karşılaştırmalı çalışmalarla ilişkilendirileceğini gösterir. İki disiplin arasındaki muhtemel ilişkiler, söz sırası tipolojisinde olmasa bile, diğer bazı alanlarda faydalı sonuçlar doğurabilir. İkinci olarak, metodun söz sırası kurulmasındaki uygulamaları o kadar yaygındır ki, burada konuya değinmeden tipoloji ve tarihi dilbilimi ilişkileri üzerine konuşmak doğru olmaz. Ayrıca okuyucuyu, sahadaki sonuçları, tartışmadan kabul etmemesi yönünde uyarmak da üzerimize düşen bir görevdir.

10.3.1. SÖZ SIRASI TİPOLOJİSİ

Söz sırası tipolojisi ile söz sırasının yeniden kurulması konusundaki ilişkiyi araştıran önemli çalışmalar Lehmann ve Vennemarın tarafından yapılmıştır. İki araştırmacının yaklaşımları birçok açıdan ortaklıklar taşır. Bu yüzden farklılıkları özetleyip her iki yaklaşımı birlikte ele almanın uygun olacağını düşündük. Metot yeterli tarihi ve karşılaştırmalı materyale sahip olduğumuz bütün dil ailelerinde uygulanabilir, fakat en önemli uygulamalar Proto-Hind-Avrupa dilinin söz sırasını kurmada gerçekleştirilmiştir. Ayrıca metot bireysel Hind-Avrupa dillerindeki söz sırası değişmelerini değerlendirmede kullanılmıştır.

Bu sahadaki çalışmanın temelini iki ana söz sırası tipi oluşturur. Bunlar 4. bölümde özetlediğimiz yardımcı öge-esas öge (operator-operand, NY) ve esas öge-yardımcı öge (operand-operator, YN) söz sırası tipleridir. İki tipin bir dil için en doğal tipler olduğu var sayılır. İki ideal tipe uyma gayreti dil değişmelerinin altında yatan sebeptir, yani bir dil herhangi bir nedenle bu iki tipten başka bir tip sergiliyorsa, değişim süreci başlayacaktır. Fakat burada bir problem ortaya çıkıyor, iki dil tipi en yaygın tipler olsa da, dünyadaki

bütün dilleri içine almaktan uzaktır. Greenberg'in verdiği örneklerden hareketle dünya dillerinin neredeyse yarıdan fazlası bu iki tipe girmiyor. Bu da ideal dil tiplerine uyum sağlama gayretinin dil değişikliği için baskı oluşturduğu iddiasını sorgulanır hale getirmektedir: Dünya dillerinin yarıdan çoğu başka dil tiplerine giriyorsa, burada söz konusu edilen baskı o kadar güçlü olamaz. Bazı diller klasik tipleri ihlal etse de, kendi kombinasyonlarında çok tutarlı bir duruş sergiler. Örneğin Farsça bir ana öge-yardımcı öge dili olmasına rağmen, çok sağlam bir şekilde fiili cümle sonuna yerleştirir. Bu konumunu da asırlardır sürdürmektedir.

Bu kadar çok dilin ideal tip içine girmemesinin açıklamasını model elbette yapmaktadır: Diller ideal tiplerin birinden diğerine geçme aşamasındadır, uyum dışında görünen bir dil, tarihi açıdan bakıldığında ya ana öge-yardımcı öge tipinden yardımcı öge-ana öge tipine geçmektedir ya da bunun tersi olmaktadır. Görünüşteki tutarsızlık birçok parametrenin farklı hızlarda bir değişim sürecine girmesinden kaynaklanır. Modelle ilgili başka kavramsal problemlerin varlığını da not etmek zorundayız. Bunlardan ilki, dilleri farklı tipler arasında akışkan bir durumda takdim etmenin dünya dilleri arasında görülen farklı tipleri belirlemede modeli etkisiz hale getireceği gerçeğidir. Böyle bir durumda bütün diller geçiş halindedir demek yeterli olacaktır. Eğer dillerin hepsi durağan bir görüntü sergileseydi, diller istenilen seviyeye ulaşmış veya ilk durumlarından hiç ayrılmamışlardır diyecektik. Akışkanlığın oranı ve zamanı konusunda belirli iddialar ortaya konulmadığı sürece, görülen dil tipleri dağılımını teoriye göre yapma şansımız asla olamaz. İkinci olarak, teori tipolojik tutarsızlığın ilk başta niye belirdiğini açıklamaz, sadece dilin tutarsızlığı ortadan kaldırmak için bir değişime girdiğini ifade eder. Tipolojik birliği sağlama konusunda var olduğu iddia edilen baskı dikkate alındığında bu konuya teori tarafından değinilmemesi oldukça şaşırtıcıdır. Söz konusu probleme aşağıda kısmi bir çözüm önerisiyle tekrar döneceğiz.

Lehmann ve Vennemann'ın çalışmasında belirleyici olan bir diğer ön yargı da, Proto-Hind-Avrupa dilinin yardımcı öge-ana öge

sıralamasında tutarlı bir dil olduğu yargısıdır. Aşağıda bu yargının temelinde yatan gerçeklere döneceğiz, fakat şimdilik metodolojik bir yargı olarak bunun geçerliliği konusunda bir şeyler söylemek istiyoruz. Dikkatimiz bu aşamada sadece Proto-Hind-Avrupa diline yönelmiş olsa da, bir proto dilin tipolojik olarak tutarlı olması gerektiği iddiası kolaylıkla genelleştirilebilir. Aslında kayıtlı olan herhangi bir dilden farklı olmaksızın Proto-Hind-Avrupa dilinin de, tipolojik olarak tutarlı olması gerektiğine dair inandırıcı sebep yoktur. Nasıl dünya üzerinde konuşulan dillerin yarıdan çoğu tipolojik olarak birliktelik sergilemiyorsa, aynı şeyi Proto-Hind-Avrupa dili için de düşünmek abes olmayacaktır. Burada problemlerden biri Proto-Hind-Avrupa dilini, gelişme safhasının kesin bir başlama noktası olarak değerlendirmede ortaya çıkar. Bu bir anlamda elbette çeşitli Hind-Avrupa dillerinin gelişmelerinin başlama noktasıdır. Proto-Hind-Avrupa dilinin yeniden kurulmasından çok önceleri de insanlar tarafından konuşulduğu gerçeğinden hareketle, dilin bizzat kendisinin çok uzun bir gelişme sürecinin ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Proto-Hind-Avrupa dilinin öncesinde yaşanan gelişmelere dair çok önemli bilgileri karşılaştırma ve yeniden kurma metotlarını kullanarak elde edebiliriz. Bir proto dil tipolojik tutarlılıkla ilgili bir iddiayı desteklemekten uzaktır. Kültürel önemi ne olursa olsun Proto-Hind-Avrupa dili de bu açıdan herhangi bir dilden farklı olamaz.

Şimdi tipolojik tutarlılıktan sapmanın arkasında yatan etki konusuna dönebiliriz. Bu etki, tipolojik tutarlılığı yenebilecek güçte bir etki olmak zorundadır. Burada akla gelen bir ihtimal diller arasındaki ilişkidir, bir dil belli bir söz sırası özelliğini komşu dilden ödünç alıp kendi söz sırasını bu parametreye göre yeniden düzenleyebilir. Bu bir ihtimaldir, fakat bildiğim kadarıyla Hind-Avrupa dilinde NY sırasından sapmalar için bir açıklama olarak hiç teklif edilmemiştir. Eğer tipolojik tutarlılık bu kadar güçlüyse bir dil nasıl kolayca bu tutarlılığı terk edebilir? Elbette bu açıklanması gereken başka bir problem olarak karşımıza çıkıyor. İkinci bir ihtimal de şu olabilir: dili konuşanlar kendileri için bir hedef belirler ve hedefe giderken görülen tutarsızlık, sadece bir geçiş devresi, ara dev-

re olarak algılanır. Proto-Hind-Avrupa örneğiyle ilgili konuşursak, dilin konuşucuları kendilerine ana öge-yardımcı öge tipini ulaşılması gereken hedef olarak seçmişlerdir ve binlerce yıldır bu hedefe doğru ilerlemektedirler. Birkaç Hind-Avrupa dili hedefe ulaşmış gözükmekte, Celtic dilleri tamamen ana öge-yardımcı öge tiplidir, Romans dilleri bir hayli mesafe katetmiştir, fakat diğerlerinde hala tutarsızlıklar geçerlidir (örn. İngilizce nitelenen ismin önünde sıfatları, Litvanca da burada hem sıfatları hem genitifleri kullanır). Belli bir hedefe ulaşmanın nesiller aldığını gösteren kayıtlı ara devre örnekleri olsa da, Hind-Avrupa dillerinde bu geçişin binlerce yıl hükmünü sürdürmesi beklenir. Eğer bir dil binlerce yıl böyle ara devrede, geçiş devresinde kalabiliyorsa, diller arası tutarlılığa zorlayan baskı o kadar da güçlü olmamalıdır.

Probleme Vennemann bir çözüm öneriyor. Ona göre tipolojik tutarsızlığın başlaması fiilin cümle sonundaki yerinden cümle ortasına hareketiyle olmaktadır. Fiilde görülen bu hareketlenmenin kendi içinde bir açıklaması vardır. Greenberg'in 41 numaralı evrenselliği şöyle der: "eğer bir dilde fiil özneyi ve nesneyi takip ediyorsa bu dil muhakkak bir hal sistemine sahiptir." ÖNY dillerinin hal sistemine sahip olmasından kaynaklanan bir sonuç, sık olarak beliren nominatif-akkuzatif farkıdır. Bu fark Ö ve N arasındaki ilişkinin ürünüdür (veya 5. bölümde kullanılan terminolojiyle özellikle F ve K arasındaki ilişkinin). Fiilin argümanları dikkate alındığında birçok ÖNY dilinin görece serbest söz sırasına sahip olduğu görülür. NÖY dili nesneyi konulaştırma veya özneyi odaklama gibi amaçlar için değişken söz sıralarını tercih eder. Özneyi nesneden ayırt eden hal işaretleme sisteminin bir fonksiyonu olduğu açıktır, çünkü burada söz sırasının kendisi tek başına yeterli olamaz. Kullanıma bağlı faktörlerle ilgili olarak ortaya çıkan söz sırasındaki değişikliklere ek olarak, metinden anlaşılabilecek isim öbeklerini gereksiz addedip düşürmek de mümkündür. Hal işaretlemesi olmayan bir sistemde, fiilin önündeki isim öbeği, özne de nesne de olabilir.

Vennemann Hind-Avrupa dillerinin tarihine veya genel olarak herhangi bir dilin tarihine bütün olarak baktığımızda, morfolojik

sistemin aşınmakta olduğunu görürüz der. Modern İngilizce, Fransızca veya Welsh diline daha varamadan nominatif-akkuzatif farkı, birçok isim öbeği için ortadan kalkmış olacaktır. Almanca bile genelde bu farkı ortadan kaldırmıştır (bu fark Almancada sadece eril teklik isim öbeklerinde yaşamaktadır). Nominatif-akkuzatif farkının ortadan kalkması, fiili sona koyan dillerde büyük anlam karmaşasına yol açar. Bu durum ancak fiilin cümle sonuna değil de, özne ile nesnenin arasına konmasıyla bertaraf edilebilir. Ortaya çıkan sonuç bir ÖYN dili olacaktır. Katı bir biçimde fiili sona yerleştirenler de dahil olmak üzere (örn. Türkçe, Japonca) ÖNY dillerinin çoğu, isim öbeklerinin fiilin sağına sızmasına izin verir.

Bu senaryo tipolojik tutarsızlığı en başta açıklayacak bir mekanizma sunuyor. Bundan sonra tipolojik tutarlılık yönünde olan baskı diğer parametreleri düzene sokmakta başarılı olacaktır. Yine de bazı problemlerin varlığı gözden kaçmaz, özellikle veri ile ilgili problemler hala ortadadır. İlk olarak nominatif-akkuzatif farkı olmayan bazı ÖNY dilleri, söz sırasını gramerlik ilişkilerin temel taşıyıcısı olarak kullanmaktadır, örn. Ijo dili. Gerçekten de Ijo dilinin atası Proto-Nijer-Kongo dili, hal işaretlemesi kullanmayan bir ÖNY diliydi. Bu durumda teoriye göre Nijer-Kongo dillerindeki ÖYN'ye doğru olan yaygın akışın hiçbir açıklaması olmayacktı. İkinci olarak, modern Hind-Avrupa dillerindeki YN söz sırasına baktığımızda, bu söz sırasının nominatif-akkuzatif farkını yaşatan dillerin bir kısmında da görüldüğüne tanık oluyoruz. Burada Baltık dilleriyle Slavonik diller, özellikle Litvanca dikkat çekicidir. Litvanya dilindeki hal sistemi modern Hind-Avrupa dilleri içindeki en arkaik sistemdir. Başlangıçtaki NY söz sırasından ayrılma konusunda yapılan açıklamanın da, ne kadar akla yakın olursa olsun, birtakım şüpheleri beraberinde getireceği akıldan çıkarılmamalıdır.

Son olarak Proto-Hind-Avrupa dilinin tutarlı bir yardımcı öge-ana öge dili olup olmadığı sorusuna dönelim (yoksa yardımcı öge-ana öge dilinden ana öge-yardımcı öge diline geçiş aşamasında mı?). Ne yazık ki kanıtlar açıklayıcı ve yeterli olmaktan çok uzaktır. Lehmann Proto-Hind-Avrupa dilinin yardımcı öge-ana öge dili

olduğunu iddia eder ve iddiasını en eski kayıtlı dillerden örneklerle destekler. İddiasını destekleyen örneklerin yanında tam tersini gösteren örneklerin bulunduğunu da unutmamak gerekir. Kayıtlardan çıkarılacak sonuç şu olmalıdır: Diğer birçok Hind-Avrupa dili gibi Proto-Hind-Avrupa dili de, çok serbest bir söz sırasına sahipti. Lehmann'ın Proto-Hind-Avrupa dilinin yardımcı öge-ana öge dili olduğu iddiasını eleştirirken Friedrich erken Hind-Avrupa dilllerinden alınma örnekler temelinde istatistiksel bulgulara ulaşır. Bunlar erken Hind-Avrupa dilllerinde NY yanında YN'nin de yaygın olduğunu gösteriyor. Tabii bunları Proto-Hind-Avrupa dilinin temel söz sırası konusunda geçerli kanıtlar olarak kabul etmek tartışmaya açık bir konudur. Lehmann ve Friedrich arasındaki fark, Hind-Avrupa dillerinin hangi koluna daha fazla önem verildiğiyle çok yakından ilgilidir. Mesela Proto-Hind-Avrupa dilinin ÖNY dili olduğunu göstermek isteyen biri, Sanskritçe ve Hititçe gibi fiilin sonda olduğu erken Hind-Avrupa dillerine daha çok önem verecek; Homer Yunancası gibi dilleri de görmezden gelecektir. Tartışmada bir üçüncü kişi, Watkins, Proto-Hind-Avrupa dilindeki söz sırasının erken dillerdeki söz sırası örneklerinin sayımı üzerine kurulamayacağını savunur. Çünkü bunlarda serbest söz sırası hakimdir. Ona göre orijinal söz sırası için bir kanıt teşkil edecek arkaik tanımlamaların yapılması daha gereklidir. Böyle bir çalışma da NY sırasını işaret edecektir.

Kayıtlı belgelerin ışığında takip edebildiğimiz kadarıyla ana öge-yardımcı öge sırasına geçen diller olduğu gibi (örn. Germen ve Romans dilleri) yardımcı öge-ana öge özelliklerini güçlendiren diller de vardır. Özellikle Hind, İran ve Ermeni dilleri kayıtlı tarihleri boyunca fiilin sonda olduğu öbek tiplerini tavizsiz bir şekilde geliştirmişlerdir. Bu durum başka dillerle ilişki ile açıklanabilse bile (Hind dillleri Dravid dillerinden, İran ve Ermeni dilleri Türkçeden etkilenmiştir), araştırmanın temelini oymaktan geri kalmaz.

Sonuç olarak, Proto-Hind-Avrupa dili söz sırası araştırmasının yardımcı öge-ana öge (NY) sırasından ana öge-yardımcı öge (YN) sırasına doğru bir akışla ve bu akışın sebeplerini aramakla başladı-

ğını söyleyebiliriz. Şimdilik geçerliliği şüpheli de olsa bir açıklamamız var, fakat bu açıklama güçlü iddialar karşısında dağılmaya mahkum gibi görünüyor.

10.3.2. SÖZ SIRASI VE MORFEM SIRASI

10.1. alt bölümde tarihsel değişmenin evrenselliklerini kurmayı başarırsak, bunları dillerin eski dönemlerini kurmada muhtemel sınırlamalar olarak kullanabileceğimizi belirtmiştik. Şimdiki bölümde Givon'un çalışmasında sunduğu özel bir teklifi ele alacağız. Ne yazık ki burada da 10.3. alt bölümde olduğu gibi, attığımız her adımda sonuçların geçerliliğini değerlendirirken çok dikkatli olmak zorundayız. Bununla beraber materyalimiz söz sırasının yeniden kurulmasında çok değerli yardımlar sağlama potansiyelindedir, çünkü mistik inanışlardan çok, gerçek veri üzerine bina edilmiştir.

Bölümde özetlenen yeniden kurma işlemi üç tahmin üzerine kurulmuştur. İlki, fiil uyum ekleri, tarih içinde zamirlerden gelişmiştir. İkincisi, bağlı morfemler (ekler), kesinlikle bağımsız morfemlerden gelişmiştir. Üçüncüsü, bir kelime içinde sözlerin sırası morfemlerin sıralanması biçiminde kaynaştıktan sonra morfemlerin sırası değişmeye tabi olmaz. Bu tahminleri yaptıktan sonra fiil uyumuyla ilgili olan eş zamanlı kanıtları, önceki dönemlerin söz sırasını yeniden kurmakta kullanabiliriz. Şimdi özne uyum eklerinin fiil kökünden önce geldiğini farzedelim. Bu durumda birinci ve ikinci tahminlerimizden hareketle bu ekler, köken olarak zamirlerden gelecektir. Üçüncü tahminimizden hareketle (yani şimdiki söz sırası önceki söz sırasını yansıtır, özne zamirinin bir ön ek olarak fiille kaynaştığı dönem), özne zamiri, sırada önce gelmek zorundadır. Örneği genelleştirirsek, özne ve nesne uyumu olan bir dilde, uyum eklerinin eş zamanlı sırasını, kurucuların orijinal sırası olarak alabiliriz. Hemen bütün Bantu dilleri senkronik olarak ÖYN sırasına sahiptir, fakat uyum ön ekleri, fiil kökünün önünde yer alır: özne ve nesne önceki söz sırasının özne-nesne-yüklem olduğunu işaret edecektir.

Ne yazık ki yukarıda yaptığımız tahminlerin hiçbiri kesin evrensellikler olarak ileri sürülemez. "Erken söz sırası" terimi de metod-

la uygun düşmesi için kullanılmış izlenimi veren kaçamak bir terimdir zaten. İlk olarak, zamirden türemeyen fiil uyum ekleri de vardır. Mesela Fincedeki 3. çokluk şahıs eki *–vat*, köken olarak şimdiki zaman partisibiyle ilişkilidir ve bir zamir şeklinden gelmez. Yine de fiil uyum eklerinin zamirlerden türemesinin pek çok örneği vardır ve bunların zamirlerden türediği evrensel bir eğilim olarak kabul edilebilir. Bu durumda genelleme belli bir istatistiksel güvenilirlikle ekin kökeninden emin olamadığımız durumlara uygulanabilir.

İkinci olarak, bağlı morfemlerin bağımsız kelimelerden türemediği örnekler vardır. Estonca nominatif teklik *jalg* "ayak" ile partitif (parçacıl) teklik *jalga* karşılaştırıldığında, *–a*'nın partitif teklik eki olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Tarihi açıdan bakıldığında ise,*–a*'nın kökün bir parçası olduğu görülür; bu parça nominatif teklikte düşmüştür, fakat kelime sonunda olmadığı için partitif teklikte korunmuştur (bkz. 47-8. sayfalar). Tekrarlamak gerekirse, bu çeşit örnekler bağımsız kelimelerden gelen morfemlere kıyasla çok daha azdır. Bunu da evrensel bir eğilim olarak kabul etmek, sanıyorum yanlış olmayacaktır.

Üçüncü olarak, çok nadir de olsa, kaynaşmadan sonra morfem sırasının değişme örnekleri bilinmektedir. Mesela Macarcada etimolojik olarak beklenen kök-süperessif(üstündelik durumu)-iyelik sırası, diğer hal eklerinin baskısı altında değişmiş ve kök-iyelik-süperessif sırasına dönmüştür, örn. *háza-m-on* "evimin üstünde". Bu ters kullanımların da yine çok nadir olduğunu kabul edip metodun belli bir istatistiksel geçerlilik sergilediği iddiamızı sürdürebiliriz.

Gerçek problem ne tür bir söz sırası kuracak olduğumuzu belirlerken ortaya çıkar. Problemi Moğol dillerinden gerçek veriler ışığında göstermek istiyoruz. Klasik Moğolca da modern Moğolca da, cümlede fiili sona yerleştirir, bu konuda tutucu diller olarak bilinen Türkçe ve Japonca gibi katıdır. Fiildeki özne uyumunun gelişmesi, Moğolcanın lehçelerinde sürmekte olan bir işlemdir: Buryatça gibi bazı lehçeler özne uyum eklerinin bütününü sergilerken, örneğin Khalkha Moğolcasında ekler bu kadar gelişmemiştir. Özne uyum eklerinin nominatif zamirlerden türediği çok açıktır. Givon'un te-

orisine göre, söz sırasında özne fiilden önce geldiği için, özne uyum ön eklerinin gelişmesini bekleriz. Ancak sadece özne uyum son ekleri gelişiyor. Bu açık bir şekilde, morfemlerin kelimelerden türediğini bildiğimiz durumlarda bile, söz sırasının morfem sırasına bakarak yeniden kurulabileceğini iddia eden evrenselliğe karşı bir örnek oluşturmaktadır. Özne eklerine bakarak YO söz sırası çıkarılacaktır ve bu sıra da, hiçbir Moğol dilinde görülmez.

Burada daha başka bir gözlem de yapılabilir. Moğol dillerinde (özellikle fiil uyumu olmayan Moğol dillerinde) zamir özne olduğunda, fiilin arkasına yerleştirmek mümkündür. Böylece zamir vurgusuz hale getirilmiş ve YÖ söz sırası tesis edilmiş olur. Özne eklerinin belirmesine yol açan da aynı söz sırasıdır: özne vurgulansaydı, fiil uyumunun olup olmadığına bakılmaksızın ayrı bir kelime olarak gösterilecekti. Burada fiil uyumu, vurgusuz özne zamirlerinin yüklemin arkasına yerleştirilmesinden kaynaklanmıştır. Bir anlamda teori kendini haklı çıkarmış oluyor: özne uyum ekleri fiilin arkasına yerleştirilmiş özne zamirlerinden türer. Fakat sınırlamanın sonuncunda teorinin içi tamamen boşalmış oluyor. Başlangıçta teklif edildiği gibi, teori bize eski dillerin söz sırasının nasıl yeniden kurulacağını göstermeliydi, fakat bütün yapabildiği eski dildeki muhtemel söz sırasını işaret etmekten ibaret kalıyor. Moğolca veriler bunun kıyıda kalmış az kullanılan bir model olabileceğini ortaya koyuyor.

Bu bağlamda, Romans dillerindeki klitik zamirlerinin fiilden sonra gelmesi ve bunun fiilin sonda bulunduğu eski bir söz sırası için kanıt olarak kullanılması da, beraberinde bazı çekinceler taşıyor. Orta dönem Latincesi ve erken dönem Romans dilllerinin ayrıntılı bir incelemesi, ÖNY sırasına sahip Klasik Latince dönemi ile ÖYN sırasına sahip modern Romans dilleri dönemi arasında karışık bir orta dönem bulunduğunu ortaya koyar. Orta dönemde nesne ister isim öbeği olsun isterse klitik zamiri olsun, temel söz sırası ÖYN biçimindeydi. Avrupa'da konuşulan Portekizcede klitik zamirleri hala fiilin arkasına yerleştirilir. Bu çeşitli değişmelerin arkasında yatan sebepler ne olursa olsun, klitik zamirlerinin yeri ile ilgili olarak ÖNY söz sırası değil, ritm vurgusu rol oynamış olmalıdır.

10.4. TİPOLOJİ VE TARİHSEL AÇIKLAMA

10.3. alt bölümde teklif edilen metodlar, tipolojik tarihi sentaks metodolojisinin bütün yönlerini kucaklama amacındaydı, fakat yukarıda belirtilen sebepler yüzünden amaçlarına ulaşamadılar. İddiaları zayıflatan veya çürüten karşı örnekler burada, metodun kendi içindeki tutarsızlıklar kadar rol oynamıştır. Tipolojik çalışmalarla tarihi dilbilimi arasında bağlantı kuran daha alçakgönüllü iddialar da vardır. Bu alt bölümde tipolojik çalışmalardan elde edilen bazı sonuçların sentaktik değişim mekanizmasını anlamakta nasıl yardımcı olabileceğini göstereceğiz.

6. ve 9. bölümde ele aldığımız canlılık ve belirlilik konularında, bağlantıların nasıl gerçekleşeceğinin örneğini vermiştik. Bir taraftan da "akkuzatif işaretlemesi ve fiil özne uyumunun canlılıkta ve belirlilikte yüksek seviyede olan isim öbeklerinde görüleceği" gibi, eş zamanlı karşılaştırmalı dilbilim genellemelerine sahibiz. Bu genelleme aynı zamanda akkuzatif işaretleme veya fiil nesne uyumu sisteminin kazanılması ya da kaybedilmesinin tarihsel boyutunu da verdiği için daha ileriye taşınabilir. Kurallar bir dile girdiğinde önce canlılıkta yüksek değere sahip isim öbeklerine uygulanır. Daha sonra diğer isim öbeklerine yayılır. Nitekim Slav dillerinde canlılığın morfolojik bir kategori olarak gelişmesi, önce teklik kategorisinde yer alan sağlıklı, hür, canlı, eril isim öbekleriyle başlamış, buradan bütün canlı erillere yayılmıştır. Çoklukta ise, önce eril insan isim öbekleriyle başlamış, ardından bütün insanlara ve daha sonra da bütün canlılara (Rusçadaki gibi) yayılmıştır. Fiil nesne uyumunun kaybolduğu Eshtehardi dilinde kaybolma, canlılıkta düşük değerde olan isim öbekleriyle başlamıştır ve şimdi de canlı isim öbeklerine yayılma özelliği göstermektedir.

Ayrıntılı örneklemek adına farklı bir örneği, Malta dilinde görülen özne özelliklerindeki yer değiştirmeyi ele alacağız. Malta dili en azından tarihi açıdan konuşma Arapçasının bir ağzıdır. Bu yüzden modern Malta dilindeki yapıyı, Klasik Arapçadaki yapıyla (burada Proto-Arapçanın yerini tutar) karşılaştırabiliriz. Arapçanın diğer konuşma biçimlerinin de Malta dilinde görülen benzer değişiklikleri sergilediğini bu arada ifade edelim.

Malta dilinin şimdiki zamandaki iyelik yapısında, bulunma bildiren ön çekim edatıyla aynı olan *ghand* unsuru yer alır. Bu dilde ön çekim edatları zamir ekleri alır, örn. *ghandu* "onun (eril) evinde", *ghandha* "onun (dişil) evinde". Bulunma durumlu kullanımlar 4'ten 9'a kadarki cümlelerde sıralanır. "olmak" fiilinin şimdiki zamanda karşılığının olmadığına ve fiilin öznesiyle şahıs, sayı, cinsiyet açısından uyum içinde bulunduğuna dikkat ediniz (*ktieb* "kitab" eril, *hobza* "ekmek" dişildir):

İl-ktieb ghandu. (4)
'Kitap onun evinde.'

İl-hobza ghandu. (5)
'Ekmek onun evinde.'

İl-ktieb kien ghandu. (6)
'Kitap onun evindeydi.'

İl-hobza kienet ghandu. (7)
'Ekmek onun evindeydi.'

İl-Ktieb sa jkun ghandu. (8)
'Kitap onun evinde olacak.'

İl-hobza sa tkun ghandu. (9)
'Ekmek onun evinde olacak.'

Söz sırası dışında iyelik yapısı da ilk bakışta aynı gibi görünebilir:

Ghandu ktieb. (10)
'Onun bir kitabı var.'

Ghandu hobza. (11)
'Onun bir ekmeği var.'

Fakat iyelik yapılarına daha ayrıntılı baktığımızda yüzeysel paralelliğin eridiğini görürüz.

İlk olarak, her ne kadar elimizdeki konuya ilgisiz görünse de, Malta dili diğer zaman kiplerinin iyelik yapılarında, etimolojik olarak "olmak" fiilinden türemiş bir şekil ile (krş. *kien* "(o) idi", *sa jkun* "(o) olacak") ön çekim edatı eki *–l* (yönelme anlamı katar) ve zamir eklerinden oluşan bir şekil setini kullanır:

Kellu ktieb. (12)
'Onun bir kitabı vardı.'

Kellu hobza. (13)
'Onun bir ekmeği vardı.'

Sa jkollu ktieb. (14)
'Onun bir kitabı olacak.'

Sa jkollu hobza. (15)
'Onun bir ekmeği olacak.'

İkinci olarak, lokatif yapıda zamirin yerine zamir kökenli olmayan bir isim öbeğini kullanırsak, ön çekim edatı *ghand* ilgili isim öbeğinin yöneteni (governer) olur:

İl-ktieb ghand Pawlu. (16)
'Kitap Pavlu'dadır.'

İl-ktieb kien ghand Pawlu. (17)
'Kitap Pavlu'daydı.'

İl-hobza kienet ghand Pawlu. (18)
'Ekmek Pavlu'daydı.'

Fakat iyelik yapılarında sahip olan cümle başında yer alır, *ghand* da zamir ekini taşır:

Pavlu ghandu ktieb. (19)
'Pavlu'nun bir kitabı var.'

Pavlu kellu ktieb. (20)
'Pavlu'nun bir kitabı vardı.'

Pavlu sa jkollu ktieb. (21)
'Pavlu'nun bir kitabı olacak.'

Pavlu sa jkollu hobza. (22)
'Pavlu'nun bir ekmeği olacak.'

Bu anlamda **ghand Pawlu ktieb* diyemeyiz.
Üçüncü olarak, Malta dilinde bir cümleyi olumsuz yapmak için yüklemin önüne *ma* edatı (ünlüden veya sessiz konsonanttan önce *m'* şeklinde gelir) ve *–x* eki getirilir:

İl-ktieb ma kienx ghandu/ghand Pawlu. (23)
'Kitap onun evinde/Pawlu'da değildi.'

Çekimli bir fiilin olmadığı durumlarda iki parçalı *ma*... *–x* eki, özneyle şahıs, sayı ve cinsiyet uyumu içinde zamirin çevresine yerleştirilir (örn. *hu* "3. teklik eril şahıs", *hi* "3. teklik dişil şahıs"):

İl-ktieb m'hux ghandu. (24)
'Kitap onun evinde değil.'

İl-hobza m'hix ghandu. (25)
'Ekmek onun evinde değil.'

İyelik yapılarının olumsuzu ise *ma*... *–x* parçalı ekini, *ghand* ve zamir ekinin çevresine yerleştirmek suretiyle yapılır:

M'ghandux ktieb/hobza. (26)
'Onun bir kitabı/ekmeği yok.'

Pawlu m' ghandux ktieb/hobza. (27)
'Pavlu'nun bir kitabı/ekmeği yok.'

İlk bakışta 10. cümlede geçen *ghandu ktieb* biçimindeki iyelik yapısı, sıra dikkate alınmazsa, lokatif yapısındaki *il-ktieb ghandu* yapısıyla tam bir paralellik arz etmektedir. Ancak ayrıntılı bir araştırma, iki yapının gramer ilişkileri dağılımının çok farklı olduğunu gösterecektir. Lokatif yapısında açıkça özne olan bir isim öbeği mevcuttur (kitap/ekmek). Şimdiki zaman kipinde bu isim öbeği sıfır eklidir, diğer kiplerde ise, özne konumundaki isim öbeğiyle uyum içinde olan çekimli bir fiilin yanında *ghand* ön çekim edatı ve edatın nesnesinden (isim öbeği veya zamir eki) oluşan yer ifadesi bulunur. İyelik yapısında "sahip olan", lokatif yapıya rağmen, bir özne gibi davranır. Sahip olan zamir değilse, bu durum en açık bir şekilde belirir, hiçbir ön çekim edatı almadan sahip olan *ghand-/kell-/sa jkoll-*'un önünde yer alır. Sahip olunan unsur (*ghand-/kell-/sa jkoll-*), özellikle olumsuzu yapıldığında, tamamen bir fiil gibi davranır. Dahası sahip olanla, düzensiz de olsa, bir uyum sergiler. Alışılageldik özne uyum işaretleri yerine ön çekim nesne ekleri yoluyla bu uyumu sağlar:

Pawlu ghandu ktieb. (28)
'Pavlu'nun bir kitabı var.'

Marija ghandha ktieb. (29)
'Marija'nın bir kitabı var.'

Son olarak, iyelik fiili sahip olunan isim öbeğiyle uyum sergilemez. Uyumsuzluk en açık biçimde gelecek zaman kipinde görülür. Burada *jkoll-*'un dişili olarak **tkoll-*'u beklerken, karşılaşılan biçim **Pawlu sa tkollu hobza* değil, *Pawlu sa jkollu hobza* "Pavlu'nun bir ekmeği var." olmaktadır.

Malta dilindeki iyelik yapısını eş zamanlı veri üzerinde şöyle özetleyebiliriz. Sahip olan isim öbeği, öznenin hemen bütün özelliklerini sergiler, farklı olarak sadece fiil uyum ekleri yerine öne gelen nesne zamir eklerini alır. Sahip olunan isim öbeği ise öznenin

hiçbir özelliğini sergilemez. Lokatif yapılarında durum tam tersidir, lokatif isim öbeği hiçbir özne özelliği sergilemezken, yerleştirilen (located) isim öbeği, öznenin bütün özelliklerini sergiler.

Klasik Arapçada lokatif ve iyelik yapıları birbirine daha çok benzer. Tek fark söz sırasında ortaya çıkar, burada bile fark grammerlik ilişkiler tarafından değil, konu-yorum yapısı bakımından belirlenir. Aşağıda lokatif yapıların örneklerini veriyoruz:

al-kitaabu indahu. (30)
'Kitap onun evindedir.'

al-xubzatu indahu. (31)
'Ekmek onun evindedir.'

_*al-kitaabu kaana* (ERİL) *indahu.* (32)
'Kitap onun evindeydi.'

al-xubzatu kaanat (DİŞİL) *indahu.* (33)
'Ekmek onun evindeydi.'

al-xubzatu kaanat inda Zaydin. (34)
'Ekmek Zeyd'de idi.'

Aşağıdaki iyelik yapılarında *inda* (Malta dilindeki *ghand* ile aynı kökenden) veya *li* (kök *la*-, Malta dilindeki *–l* ile aynı kökenden) kullanılıyor:

indahu/lahu kitaabun. (35)
'Onun bir kitabı var.'

indahu/lahu xubzatun. (36)
'Onun bir ekmeği var.'
Kaana indahu/lahu kitaabun. (37)
'Onun bir kitabı vardı.'

Kaanat indahu/lahu xubzatun. (38)
'Onun bir ekmeği vardı.'

Kaanat indalli Zaydin xubzatun. (39)
'Zeyd'in bir ekmeği vardı.'

(Belirlilik artikeli veya diğer belirleyicilerle kullanılmayan isimler sonlarına *–n* alır, *kitaabu(n)* kelimesindeki *–u* hal ekidir, *xubzatu(n)* yalın haldedir, *Zaydin* kelimesindeki *–i(n)*, nesnelerin ön çekim edatlarıyla düzenli olarak kullanılan genitif ekidir.) Söz sırasının gramerlik ilişkilerle açık bir bağlantı içinde olmadığını göstermek için, aşağıdaki iyelik yapısının da mümkün olduğunu söyleyelim:

al-xubzatu (kaanat) lahu/li Zaydin. (40)
'Ekmek onun Zeyd'inindir/Zeyd'inindi.'

Öyle görünüyor ki Klasik Arapçanın iyelik yapılarında sahip olan, hiçbir özne özelliği taşımıyor, sahip olunan isim öbeği ise, fiil uyumunu başlatması yönüyle özne özelliği taşımaktadır (krş. eril *kaana*, dişil *kaanat*).

Proto-Arapçadan Malta diline olan tarihi gelişmeyi şöyle özetleyebiliriz: iyelik yapılarında özne özellikleri, sahip olunan isim öbeğinden sahip olan isim öbeğine geçmiştir. Bu süreç sahip olunan isim öbeğinde hiçbir özne özelliği kalmayıncaya kadar devam etmiştir. Sahip olan isim öbeği de, fiil uyumunu harekete geçirmek özelliği hariç, bütün özne özelliklerini kazanmıştır. Bu gelişmenin izleri Klasik Arapçada hala mevcuttur. Klasik Arapçadan alınan sahip olan isim öbeğinin konulaştırıldığı ve yalın halde cümlenin başına yerleştirildiği örneği aşağıya alıyoruz:

Zaydun kaanat indahu/lahu xubzatun. (41)
'Zeyd'in bir ekmeği vardı.'

Buradaki konulaşma yapısının temel yapı olarak yeniden analizi, modern Malta dilindeki gelişmenin temeline bakıldığında doğrudur. 41 numaralı cümlede özne özelliklerinin nakli tamamen gerçekleşmiş değildir, ancak bir kısmının nakledildiği görülüyor. Çekimli fiil hala sahip olunan isim öbeğiyle uyum içindedir, ayrıca 39 numaralı cümle, 41 numaralı cümlenin bir alternatifi olarak Klasik Arapçada mevcuttur. Bunlar son örneği konulaşma olarak değerlendirmemize izin vermektedir, Malta dilinde ise 19'dan 22'ye kadarki cümlelerin böyle alternatifleri yoktur.

Malta dili örneği üç noktayı aydınlatır. İlki, 5. bölümde tartışıldığı gibi, özne olmak kavramı soyut ve bütüncül bir kavram değildir, bir isim öbeği öznenin bazı özelliklerini taşırken diğer bazılarının eksikliğini çekebilir. İkinci olarak, özne özelliklerinin bir isim öbeğinden diğerine geçmesine art zamanlı olarak baktığımızda, bunun birdenbire değil, kademeli olarak gerçekleştiğini görüyoruz. Üçüncü olarak, belki de en önemli nokta olarak, gösterilen değişme, yapının biçiminden kaynaklanmaz, bilakis gramerlik ilişkilerin evrensel eğilimi tarafından başlatılır. Yapının görünümdeki biçimiyle, yani lokatif ön çekim edatı ve onun nesnesiyle, daha sonraki art zamanlı dönemler için nasıl yanıltıcı olduğunu gördük. İyelik yapılarında sahip olan genellikle yüksek, sahip olunan ise düşük bir canlılık derecesi sergiler. Canlılık ve konuluk arasındaki ve yine konuluk ile öznelik arasındaki sıkı bağ dikkate alındığında, öznelik özelliklerinin konulaşma yoluyla canlılıkta yüksek derecede bulunan isim öbeklerine aktarıldığı sonucu çıkarılabilir. Detaylı tarihi gelişme, geniş ölçüde gramerlik ilişkiler, pragmatik roller ve isim öbeklerinin kalıtımla geçmiş semantik özellikleri arasındaki bağlantılarla hem açıklanır hem de bu ilişkiler için kanıt sunar.

NOTLAR VE BAŞVURU KAYNAKLARI

Birbiriyle bağlantılı dillerden çok sayıda örneklerle bunların toplu bir değerlendirmesi Weinreich (1953)'te bulunabilir. Yaptığımız tartışmayla daha yakından bağlantılı bir giriş Bynon (1978, 6. bölüm)'da yer alır.

Balkan dil birliği konusundaki standart çalışmalar arasında, Sandfeld (1930) ve Schaller (1975)'in çalışmaları ön sırada yer alır. Ge'ez ve Amharik dilleri söz sırasının karşılaştırılması Titov (1959, 177-9)'dandır. Ma'a (Mbugu) dili kaynaklarıyla birlikte Bynon (1978, 253-5) tarafından tartışılır. Dil ilişkilerinin sezdirmeli evrensellikleri Moravcsik (1978a) tarafından tartışılır.

Proto-Hind-Avrupa dilinin yeniden kurulmasına Lehmann'ın yaklaşımı, Lehmann (1974)'da bulunabilir. Metinde gönderme yapılan eleştiriler Friedrich (1975) ve Watkins (1976)'e yöneliktir. Vennemann'ın tavrı için bkz. Vennemann (1974). Bunun eleştirisi için bkz. Hawkins (1979). Nijer-Kongo dillerindeki söz sırası Hyman (1975)'da ele alınır. Söz sırası değişimiyle ilgili çeşitli problemler ve yaklaşımlar Li (1975)'de yer alır.

Morfem sırasını, söz sırasını yeniden kurmada kullanmakla ilgili olarak Givon'un görüşleri, özne uyumuyla birlikte Givon (1976)'da bulunabilir. Bunun eleştirisi için bkz. Comrie (1980). Erken Romans dillerindeki kilitik zamirinin yeriyle ilgili olarak Ramsden (1963)'e bakınız.

Özneliğin kazanılması konusunda doyurucu bir tartışma için Cole ve diğerleri (1980)'ne göz atabilirsiniz. Malta dili materyalinin değerlendirilmesi hala sürdürmekte olduğum bir çalışmamdır. Malta dili verileri için bkz. Aquilina (1965) ve Sutcliffe (1936).

11. SONUÇLAR VE ÜMİTLER

Kitapta çok sayıda dilden alınma veri üzerinde, dil evrensellikleri çalışması yapan bir metodun bazı başarılarını sergilemeye çalıştım. Bu metot dilin evrenselliğe dönük şekil özelliklerini, aynı dilin metinde, kullanımda karşımıza çıkan özellikleriyle ilişkilendirerek ele alır. Buna vurgu yapmak için birkaç noktayı daha gündeme getirip, dil evrenselliklerinde bazı yaklaşım problemlerini,bunlar için öneri ve ümitlerimi sıralayacağım.

Bazı yönlerden İngilizce dünya dillerinin hiçbir tipine sokulamaz, ya da birçok tipten sadece birini temsil eder. Dil evrensellikleri sadece İngilizce veri üzerine bina eden ve kendini bu şekilde sınırlayan bir yaklaşımın başarılı olma ihtimali azdır. Bana göre dönüşümlü-üretici gramer, bu yüzden eksik ve yetersizdir. İngilizcede söz sırası gramerlik ilişkiler tarafından belirlenir, dahası birçok sentaks işlemi çizgisel (linear) sıra ile açıklanabilir (bunun işlemleri tanımlamak için en iyi yol olduğu her ne kadar şüpheli olsa da). 3.5. alt bölümde gördüğümüz gibi, diğer diller bu yolu takip etmez. Bu yüzden İngilizce söz dizimi modelini bu dillere aktarmak karışıklık doğuracaktır. Evrensel bir sentaks teorisi (böyle bir teorinin olasılığını göz ardı etmiyorum), diğer dilleri başka biçimlere uymaya zorlamadan bütün farklı tipleri kapsayacak kadar esnek olmak zorundadır.

Daha üstünkörü olan başka örnekler de bulabiliriz. İngilizcede düzenli fiillerin geniş zaman çekiminde sayı ve şahıs bakımından farklılaşması, sadece 3. teklik şahısta görülür (*-s* eki). Sadece İngi-

lizce veriyi kullanırsak, 3. teklik şahıs, sayı ve şahıs bakımından en işaretli olan şahıstır gibi, yanlış bir sonuca ulaşabiliriz. Fakat diğer dillerden alınma verilere baktığımızda İngilizcenin burada tek başına ve sıradışı olduğunu görürüz. Dillerin çoğunda 3. teklik şahıs, en az işaretlenen şahıstır. İngilizcedeki uygulama tarihsel bir hata olarak değerlendirilmelidir. İngilizcenin sıradışılığına bir başka örnek 9. bölümde verildi: 2. şahıs zamirinde (*you* "sen, siz") sayı farkı ifade edilmez, fakat diğer zamirlerin ve isim öbeklerinin hemen hepsinde bu fark gösterilir. Sadece İngilizce üzerinde yoğunlaşsaydık, bu ayrıntıyı ya öne çıkaracak ya da göz ardı edecektik. Dillerin çoğuna baktığımızda bunun önemli bir şey olmadığını görürüz. Çünkü tek başına soyutlanmış olarak kullanılan bir dil unsurunun "sayı, zamirlerde diğer isim öbeklerine göre daha sıklıkla ifade edilir" evrenselliğiyle aykırılık sergilemesi gayet doğaldır. (Standart olmayan konuşma İngilizcesinde bu yönde yenilikler yaratma çabası göze çarpar, örn. *you-all* "siz", *youse* "sen").

Dil evrensellikleri için örnekler araştırırken dil örneklerinin metinden alınması önemlidir, çünkü bunlar gerçekten kullanılan örnekler olacaktır. 6.2. alt bölümde birçok dilin belirli ve/veya canlı K'ler için özel bir akkuzatif işaretlemesini, diğer bütün K'ler için F veya S ile aynı işaretlemeyi kullandığını belirtmiştik. Şekle dayalı bir bakış açısından, F veya Ö'den farklı, belirlilik ve/veya canlılık yönüyle özel olan K'ler için ayrı bir kural yazmak çok kolaydır. Fakat gerçekte böyle bir ayrımı yapan herhangi bir dilin varlığından haberdar değiliz. 6. bölümde verilen açıklama daha yaygın olan dağılımı tahmin etmemiz gerektiğini söyler. Aynı şekilde 5.4. alt bölümde ergatif-absolutif ve nominatif-akkuzatif dağılımı için verilen pragmatik açıklama da, nominatif-akkuzatif söz diziminin emir çekiminde muhatabın düşürülmesinin çok güçlü bir eğilim olduğunu, sonuç yapılarında ise ergatif-absolutif söz diziminin tercih edildiğini bildirir. Her ne kadar bunun üzerine kurulmuş bir kural yazmak mümkün olsa da, verilere karşılaştırmalı olarak baktığımızda dağılımın hiç de yaygın olmadığı ortaya çıkar.

Bu yaklaşımın dil evrenselliklerini büyük bir yetkinlikle ele aldığına inanıyorum, fakat metodun bazı problemleri beraberinde taşıdığı da göz ardı edilemez. Evrenselliklerle uğraşan dilci, her bir dile ait veriyi, temsil ettiği gerçeklerden saptırmadan, genellemelere uydurmak için eğip bükmeden kullanmak zorundadır. Evrenseller ve her bir dilin kendi gerçeklikleri, dilciyi çift yönden baskı altına alır, asıl amacı evrensellikler olan dilci, dilin tasviriyle de ilgilenmek zorunda kalır. Dilci bir dilin gramerini yayımladığı zaman, o dilin gramer yapısını açığa çıkarmak ister. İlk bakışta bu yargı doğru gibi görünür, fakat yayımlanmış gramer kitaplarına baktığımızda, amacın bilmeyenlere dili öğretmek mi yoksa onu gizemli bir hale getirip kapıyı bilmeyenler için kapatmak mı olduğunu anlamakta zorlanırız. Hangi dalda veya hangi teorik çerçevede yapılırsa yapılsın dilbilim çalışmaları, sahada ilerlemek için birinci adımda dillerin güvenilir bir tasvirini şart koşar.

Sözlerimi bitirirken kitapta kullanılan verileri hangi kıstaslar çerçevesinde kısıtladığımdan ve ilave verilerin tartışmaya nasıl eklenebileceğinden bahsetmek istiyorum.

Kitapta yapılan tartışmalar sadece konuşma dilleri üzerine oturtulmuş (yazılı biçimleriyle verilmiş olsa bile) ve dil verileri, dili ana dili olarak konuşan yetişkinlerden sağlanmıştır. Elbette buradaki dillerin dışında kalan dillerden elde edilecek veriler de, evrensellik ve tipoloji çalışmalarına önemli ek katkılar sağlayabilir.

Konuşma dilindeki evrenselliklerin izahlarını araştırırken, evrenselliklerin kullanılan vasıta ve ortam terimleriyle hangi dereceye kadar açıklanabilecekleri sorusu sorulabilir. Ses yapısıyla ilgili birçok evrensellik, insanın ses ve işitme organları tarafından belirlenir ve uygulanır. O zaman konuşma dillerindeki diğer evrenseller de, soyut manada insandaki dil yetisiyle değil, kullanılan ortam ve vasıtayla ilgili olması yadırganmamalıdır. Farklı radikal anlaşma ortamlarına sahip işaret dillerinin karşılaştırmada kullanılabilecek olması, bizim için şanstır. Kullanılan anlaşma vasıtasının farklılığı, konuşma ve işaret dili arasında bazı yapısal farklılıklara yol açabilir. Burada Amerikan işaret dilinden aldığımız isim öbek-

leri arasındaki eş gönderge ilişkilerinin kurulması örneğini verebiliriz (Friedman, 1976). Amerikan işaret dilinde bir isim öbeğini gösteren işaret, bu isim öbeğini belirli bir yerde göstermişse, başka bir işaret, önceden belirtilen yere göre, bu yer referans alınarak gösterilebilir. Mesela *Bill*'in ismi önceden konuşmada geçmişse onun aynı yerde yaptığı bir başka eylem *Bill* işaret edilerek gösterilecektir. Bu, bize prensipte sayısız varlığı eş göndergelik (referans) ilişkileriyle kontrol altında tutma imkanı verir. Böyle bir durumda hafıza ve farklı yerlerin ayırdına varabilme, iki sınır koyucudur. Bu yöntem konuşma dilinde göndergelik ilişkiler için kullanılan yöntemden çok farklıdır, konuşma dilinde aynı fonksiyon için sınırlı miktardaki zamirler kullanılmaktadır.

Birinci bölümde dil evrensellikleri tartışmasının başında bir probleme dikkat çekmiştim. Bu problem bilinen, kayıtlı insan dillerinin insandaki dil kapasitesini bütün olarak temsil edip edemeyecekleri sorusu idi. Diller rastlantısal tarihi gelişmeler sonucunda çok kırpılmış, özet haline gelmiş olabilirlerdi. Bu ihtimallerin hangisinin gerçekleştiğini, konuşulan dillere bakarak tayin etmemiz mümkün değildir, ancak dilde meydana gelen kuralsız gelişmelere bakarak bununla ilgili bir görüş bildirebiliriz. Bunun nasıl yapılabileceği konusunda 6. bölümde bazı ipuçları verdik. Burada dillerin tarihi gelişimlerinde fiil uyumunu veya hal işaretlemesini nasıl terk ettiklerini, ya da fiil uyumunu ve hal işaretlemesini canlılıkta yüksek derecede bulununan isimlerden başlayarak nasıl kazandıklarını, başka dillerle temasın olmadığı durumlarda bile söz konsu yeniliklerin nasıl baş gösterdiğini ele aldık.

Dilde kuralsız gelişmelerin çalışılabileceği bir başka alan, çocuk dilidir. Yetişkin dilinde görülmeyen sadece çocuk dilinde görülen ve dil evrensellikleri olabilecek bazı özellikler, ancak dilin genel kapasitesi ile açıklanabilir. Çünkü bunlar yetişkinlerden ve çevreden öğrenilerek kullanılmış olamaz. Bu, klasik dönüşümlü-üretici dil teorisine dönüş gibi görünüyorsa da, ondan bir önemli noktada ayrılmaktadır. Burada dilci yetişkin diline değil çocuk diline bakıyor, halbuki klasik dönüşümlü-üretici teori, yetişkinlerin dilinden hareket ederek sonuçlar çıkarmaktadır.

Benzer şekilde ikinci dilin öğrenilmesi konusu çalışılabilir, çalışmada ana dilde ve hedef dilde (öğrenilen dil) takip edilemeyen evrenselliklerin dili öğrenme aşamasında belirip belirmeyeceğine bakılabilir. İngilizceyi ikinci dil olarak öğrenenler üzerinde yapılan bir çalışmada, ilgi cümlelerinin kazanımı araştırılmış ve öğrencinin konuyu öğrenme sırasının 7.3. alt bölümde belirttiğimiz hiyerarşik sırada gerçekleştiği görülmüştür. İlgi çekici nokta, İngilizcenin (ve hatta zaman zaman öğrencinin ana dilinin, bkz. Gass, 1980) farklı ulaşılabilirliği kendisinde sergilememesidir (İngilizcede bütün noktalar ilgi cümleleşme açısından ulaşılabilir noktalardır).

Gelişmekte olan dile son bir örnek de Pidgin dilidir. Yeni Gine Pidgin dilinin bazı ağızlarında çokluk eki *ol* (köken olarak İngilizce *all* "hepsi"), belli isim sınıfları için mecburi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Evrenselliğin söylediği gibi, çokluk ayrımı canlılıkta yüksek derecede olan isim öbeklerinde yapılır, bu yüzden *ol* çokluk ekinin ilk önce isim öbeklerinde kullanılmaya başlanması hiç de şaşırtıcı değildir (Mühlhäusler, 1977, 573). Yeni Gine Pidgin örneği yeni bir kanıt değildir. Yeni Gine Pidgin dili gelişmiş ve oturmuş bir yapıya sahiptir, dolayısıyla bu dilin ikinci bir dil gibi öğrenilmesi, kuralsız ve yeni bir melez dilin yaratılmasından aslında daha doğaldır. Bickerton ve Givón (1976) Havai Pidgin dilinin erken dönemlerini incelerken, düşüncelerimizi destekleyen sonuçlara ulaşıyorlar. ÖNY dili konuşucularının (Japonca) ve fiili başa alan Filipin dilleri konuşucularının oluşturduğu Havai Pidgincesinin gelişiminde, isim öbeklerinin konu değerliliği, söz sırası değişmesini belirleyen en önemli faktör olarak ortaya çıkıyor.

Elinizdeki kitapta değerlendirilen dil evrensellikleri ve dil tipolojisi yaklaşımları sadece ilgi çekici olmakla kalmıyor, dillerin yapıları hakkında değerli bilgiler sağlamanın yanında, dilin yapısıyla ilgilenen diğer bilim dallarıyla da verimli bir işbirliğinin temelini atıyor.

BİBLİYOGRAFYA

ALLEN, Barbara J. & FRANTZ, Donald G. 1978: Verb agreement in Southern Tiwa. *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* (Berkeley: Department of Linguistics, University of California) 11-17.

ALTMANN, Gabriel & LEHFELDT, Werner 1973: *Allgemeine Sprachtypologie*. Uni-Taschenbücher 250. Munich: Wilhelm Fink.

AQUILINA, Joseph 1965: *Maltese*. Teach Yourself Books. London: English Universities Press. *Arbeiten des Kölner Universalien-Projekts (AKUP)*. Cologne: Institut für Sprach-wissenschaft der Universität Köln.

BABBY, Leonard H. 1980: The syntax of surface case marking. *Cornell Working Papers in Linguistics* 1 (Department of Modern Languages and Linguistics, Cornell University) 1-32.

BACH, Emmon 1965: On some recurrent types of transformations. Kreidler, Charles W., editörlüğünde, *Georgetown University Monograph Series on Languages and Linguistics* 18 (Washington, D.C.: Georgetown University Press) 3-18.

BELL, Alan 1978: Language samples. Greenberg ve diğerlerinde(1978), 1,123-56.

BERLIN, Brent & KAY, Paul 1969: *Basic color terms: their universality and evolution*. Berkeley: University of California Press.

BICKERTON, Derek & GIVÓN, Talmy 1976: Pidginization and syntactic change: from SXV and VSX to SVX. Steever, Sanford B., Walker, Carol A., & Mufwene, Salikoko S., editörlüğünde, *Papers from the Parasession on Diachronic Syntax* (Chicago: Chicago Linguistic Society) 9-39.

BIRD, Charles 1968: Relative clauses in Bambara. *Journal of West African Languages* 5,35-47.

BLAKE, Barry J. 1977: *Case marking in Australian languages*. Linguistic Series 23. Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies.

BROWNE, Wayles 1974: On the problem of enclitic placement in Serbo-Croatian. Brecht, Richard D. & Chvany, Catherine V., editörlüğünde, *Slavic transformational syntax*. Michigan Slavic Materials 10 (Ann Arbor: Department of Slavic Languages and Literatures of the University of Michigan) 36-52.

BYNON, Theodora 1978: *Historical linguistics*, corrected edition. Cambridge Textbooks in Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.

CHAFE, Wallace L. 1976: Giveness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. Li (1976)'de. 25-55.

CHOMSKY, Noam 1965: Aspects of the theory of syntax. Cambridge, Mass.: MIT Press.

CHOMSKY, Noam & HALLE, Morris 1968: The sound pattern of English. Studies in Language. New York: Harper &Row.

CHOMSKY, NOAM & HAMPSHIRE, STUART 1968: Noam Chomsky ve Stuart Hampshire dil çalışmalarını tartışıyor. *The Listener* (London: British Broadcasting Corporation) 79, no. 2044 (30 Mayıs 1968) 687-91.

COLE, Peter 1976: An apparent asymmetry in the formation of relative clauses in Modern Hebrew. Cole, Peter editörlüğünde, *Studies in Modern Hebrew syntax and semantics*. North-Holland Linguistic Series 32. (Amsterdam: North-Holland) 231-47.

COLE, Peter 1982: *Imbabura Quechua*. Lingua Descriptive Studies 4. Amsterdam: North-Holland.

COLE, Peter, HARBERT, Wayne, HERMON, Gabriella, & SRIDHAR, S. N. 1980: The acquisition of subjecthood. *Language* 56,719-43.

COLE, Peter & SADOCK, Jerrold M., editörlüğünde 1977: *Grammatical relations*. Syntax and Semantics 8. New York: Academic Press.

COLE, Peter & SRIDHAR, S. N. 1977: Clause union and relational grammar: evidence from Hebrew and Kannada CHOMSKY, Noam 1965: *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

COMRIE, Bernard 1975: Causatives and universal grammar. *Transactions of the Philological Society 1974* (Oxford: Basil Blackwell) 1-32.

COMRIE, Bernard 1976: The syntax of causative constructions: cross-language similarities and divergences. Shibatani (1976a)'da, 261-312.

COMRIE, Bernard 1977a: In defense of spontaneous demotion: the impersonal passive. Cole & Sadock (1977)'ta, 47-58.

COMRIE, Bernard 1977b: Subjects and direct objects in Uralic languages: a functional explanation of case-marking systems. *Etudes Finno-Ougriennes* 12 (Budapest: Akademiai Kiado) 5-17.

COMRIE, Bernard 1978a: Definite direct objects and referent identification. *Pragmatics Microfiche* (Oxford: Basil Blackwell) 3.1 .D3.

COMRIE, Bernard 1978b: Ergativity. Lehmann (1978b)'de, 329-94.

COMRIE, Bernard 1978c: Genitive-accusatives in Slavic: the rules and their motivation. Comrie, Bernard, editörlüğünde. *Classification of grammatical categories*. *International Review of Slavic Linguistics* 3.1-2 (Edmonton, Alberta: Linguistic Research) 27-42.

COMRIE, Bernard 1978c: Linguistics is about languages. Kachru, Braj B., editörlüğünde, *Linguistics in the seventies: directions and prospects*. *Studies in the Linguistic Sciences*, Special issue (Urbana, Ill.: Department of Linguistics, University of Illinois) 221-36.

COMRIE, Bernard 1978c: Review of Dixon (1977). *Lingua* 46,281-93.

COMRIE, Bernard 1979a: The animacy hierarchy in Chukchee. Clyne, Paul R., Hanks, William F., & Hofbauer, Carol L., editörlüğünde, *The elements: a para-session on linguistic units and levels, including papers from the Conference on Non-Slavic Languages of the USSR* (Chicago: Chicago Linguistic Society) 322-9.

COMRIE, Bernard 1979b: Definite and animate direct objects: a natural class. *Linguistica Silesiana* 3 (Katowice: University of Silesia) 13-21.

COMRIE, Bernard 1979c: Degrees of ergativity: some Chukchee evidence. Plank (1979)'ta, 219-40.

COMRIE, Bernard 1979d: Russian. Shopen (1979b)'de, 91-151.

COMRIE, Bernard 1980: Morphology and word order reconstruction: problems and prospects. Fisiak, Jacek, editörlüğünde, *Historical morphology*. Trends in Linguistics, Studies and Monographs 17 (The Hague: Mouton) 83-96.

COMRIE, Bernard 1981a: Aspect and voice: some reflections on perfect and passive. Tedeschi, Philip J. & Zaenen, Annie, editörlüğünde, *Tense and aspect*. Syntax and Semantics 14 (New York: Academic Press) 65-78.

COMRIE, Bernard 1981b: Ergativity and grammatical relations in Kalaw Lagaw Ya (Saibai dialect). Australian Journal of Linguistics 1,1-42.

COMRIE, Bernard 1982: Grammatical relations in Huichol. Hopper, Paul J. & Thompson, Sandra A., editörlüğünde, *Studies in transitivity*. Syntax and Semantics 15 (New York: Academic Press) 95-115.

COMRIE, Bernard Forthcoming(yayında), a: Causative verb formation and other verb-deriving morphology. Shopen'de (yayında).

COMRIE, Bernard Forthcoming (yayında), b: On the morphological typology of Balto-Finnic: a reassessment. Etudes Finno-Ougriennes (Budapest: Akademiai Kiado).

COMRIE, Bernard & SMITH, Norval 1977: Lingua Descriptive Series: questionnaire. Lingua 42,1-72.

CONKLIN, H. C. 1955: Hanunoo color categories. Southwestern Journal of Anthropology 11,339-44.

CORBETT, G. G. 1978: Numerous squishes and squishy numerals in Slavonic. Comrie, Bernard, editörlüğünde, *Classification of grammatical categories. International Review of Slavic Linguistics* 3.1-2 (Edmonton, Alberta: Linguistic Research)43-73.

DELANCEY, Scott 1981: An interpretation of split ergativity and related patterns. Language 57, 626-57.

DERBYSHIRE, Desmond C. 1977: Word order universals and the existence of OVS languages. Linguistic Inquiry 8,590-9.

DERBYSHIRE, Desmond C. 1979: Hixkaryana. Lingua Descriptive Studies 1. Amsterdam : North-Holland.

DERBYSHIRE, Desmond C. & PULLUM, Geoffrey K. 1981: Object initial languages. International Journal of American Linguistics 47,192—214.

DERIJK, Rudolf P. G. 1972: Relative clauses in Basque: a guided tour. Peranteau etal ve diğerleri (1972)'nde, 115-35.

DEŞERIEV, Ju. D. 1953: Bacbijskij jazyk. Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

DIXON, R. M. W. 1972: The Dyirbal language of North Queensland. Cambridge Studies in Linguistics 9. Cambridge: Cambridge University Press.

DIXON, R. M. W. 1977: A grammar of Yidiny. Cambridge Studies in Linguistics 19. Cambridge: Cambridge University Press.

DIXON, R. M. W. 1979: Ergativity. Language 55,59-138.

DIXON, R. M. W. 1980: The languages of Australia. Cambridge Language Surveys. Cambridge: Cambridge University Press.

FILLMORE, Charles J. 1968: The case for case. In Bach, Emmon & Harms, Robert T., editors, Universals in linguistic theory (New York: Holt, Rinehart & Winston) 1-88.

FRIEDMAN, Lynn A. 1976: The manifestation of subject, object, and topic in American Sign Language. Li (1976)'de, 125-48.

FRIEDRICH, Paul 1975: *Proto-Indo-European syntax: the order of meaningful elements*. *Journal of Indo-European Studies*, Monograph 1. Butte, Montana: Montana College of Mineral Science and Technology.

FRISHBERG, Nancy 1972: Navaho object markers and the great chain of being. Kimball, John P., editörlüğünde, *Syntax and Semantics* 1 (New York: Seminar Press) 259-66.

GARY, Judith Olmsted & KEENAN, Edward L. 1977: On collapsing grammatical relations in universal grammar. Cole & Sadock (1977)'ta, 83-120.

GASS, S. 1980: An investigation of syntactic transfer in adult second language learners. Scarcella, Robin C. & Krashen, Stephen D., editörlüğünde, *Research in second language acquisition: selected papers of the Los Angeles Second Language Acquisition Research Forum*. Series on Issues in Second Language Research (Rowley, Mass.: Newbury House) 132-41.

GIVÓN, Talmy 1975a: Promotion, accessibility and case-marking: toward understanding grammars. *Working Papers on Language Universals* 19, 55-125.

GIVÓN, Talmy 1975b: Serial verbs and syntactic change: Niger-Congo. Li (1975)'de, 47-112.

GIVÓN, Talmy 1976: Topic, pronoun, and grammatical agreement. Li (1976)'de, 149-88.

GOODWIN, William W. 1894: *A Greek grammar*, new edition. London: Macmillan.

GREENBERG, Joseph H. 1960: A quantitative approach to the morphological typology of language. *International Journal of American Linguistics* 26,178-94.

GREENBERG, Joseph H. 1966a: *Language universals, with special reference to feature hierarchies*. Janua Linguarum, Series Minor 59. The Hague: Mouton.

GREENBERG, Joseph H. 1966b: Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. Greenberg (1966c)'de, 73-113.

GREENBERG, Joseph H., editor 1966c: *Universals of language*, second edition. Cambridge, Mass.: MIT Press.

GREENBERG, Joseph H. 1974: *Language typology, a historical and analytic overview*. Janua Linguarum, Series Minor 184. The Hague: Mouton.

GREENBERG, Joseph H., FERGUSON, Charles A., & MORAVCSIK, Edith A., editörlüğünde, 1978: *Universals of human language*, 4 volumes: 1, *Method and theory*, 2, *Phonology*, 3, *Word structure*, 4, Syntax. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

HAIMAN, John. 1979: Hua: a Papuan language of New Guinea. Shopen (1979b)'de, 35-89.

HALE, Kenneth 1976: The adjoined relative clause in Australia. Dixon, R. M. W., editörlüğünde, *Grammatical categories in Australian languages*. Linguistic Series 22 (Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies) 78-105.

HAWKINS, John A. 1979: Implicational universals as predictors of word order change. *Language* 55,618-48.

HAWKINS. John A. 1980: On implicational and distributional universals of word order. *Journal of Linguistics* 16,193-23 5.

HAWKINSON, Annie K. & HYMAN, Larry M. 1974: Hierarchies of natural topic in Shona. *Studies in African Linguistics* 5,147-70.

HEATH, Jeffrey. 1976: Substantival hierarchies: addendum to Silverstein. Dixon, R. M. W., editörlüğünde, *Grammatical categories in Australian languages*. Linguistic Series 22 (Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies) 172-90.

HETZRON, Robert. 1976: On the Hungarian causative verb and its syntax. Shibatani (1976a)'de, 371-98.

HOCKETT, Charles F. 1955: *A manual of phonology*. Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics, Memoir 11. Bloomington: Indiana University. (1974'te yeniden basıldı,, University of Chicago Press.)

HOCKETT, Charles F. 1966: The problem of universals in language. Greenberg (1966c)'de, 1-29.

HOPPER, Paul J. & THOMPSON, Sandra A. 1980: Transitivity in grammar and discourse. *Language* 56,251—99.

HUMBOLDT, Wilhelm von 1836: *Uberdie Verschiedenheit des menschlichen Sprach-baues und ihren Einfluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts*. Berlin: Konigliche Akademie der Wissenschaften.

HEYMAN, Larry M. 1975: On the change from SOV to SVO: evidence from Niger-Congo. Li (1975)'de, 113-47.

HEYMAN, Larry M. & SCHUH, Russell G. 1974: Universals of tone rules: evidence from West Africa. *Linguistic Inquiry* 5,81-115.

JACOBSON, Steven A. 1977: A grammatical sketch of Siberian Yupik Eskimo. Fairbanks : Alaska Native Languages Center, University of Alaska.

JAKOBSON, Roman, FANT, C. Gunnar M., & HALLE, Morris 1973: *Preliminaries to speech analysis: the distinctive features and their correlates*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

JOHNSON, David E. 1974: On the role of grammatical relations in linguistic theory. *Papers from the Tenth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society* 269-83.

JOHNSON, David E. 1977a: On Keenan's definition of' subject-of \ *Linguistic Inquiry* 8,673-92.

JOHNSON, David E. 1977b: On relational constraints on grammars. Cole & Sadock (1977)'ta, 151-78.

JOHNSON, David E. & POSTAL, Paul M. 1980: *Arc pair grammar*. Princeton: Princeton University Press.

KAY, Paul & MCDANIEL, Chad K. 1978: The linguistic significance of the meanings of basic color terms. *Language* 54,610-46.

KEENAN, Edward L. 1975: Logical expressive power and syntactic variation in natural language. Keenan, Edward L., editörlüğünde, *Formal semantics of natural language* (Cambridge: Cambridge University Press) 406-21.

KEENAN, Edward L. 1976a: Remarkable subjects in Malagasy. Li (1976)'de, 247-301.

KEENAN, Edward L. 1976b: Towards a universal definition of subject. Li (1976)'de, 3O3-33-

KEENAN, Edward L. 1978: Language variation and the logical structure of universal grammar. Seiler, Hansjakob, editörlüğünde, *Language universals*. Tiibinger Beitrage zur Linguistik 111 (Tubingen: Gunter Narr) 89-123.

KEENAN, Edward L. & COMRIE, Bernard 1977: Noun phrase accessibility and universal granmar. *Linguistic Inquiry* 8,63-99.

KEENAN, Edward L. & COMRIE, Bernard 1979: Data on the noun phrase accessibility hierarchy. *Language* 55,333-51.

KEPPING, K. B. 1979: Elements of ergativity and nominativity in Tangut. Plank (1979)'ta, 263-77.

KIEFER, Ferenc 1967: *On emphasis and word order in Hungarian*. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series 76. Bloomington: Indiana University.

KUNO, Susumu 1972: Functional sentence perspective: a case study from Japanese and English. *Linguistic Inquiry* 3,269-320.

LAMBTON, A. K. S. 1957: *Persian grammar, gözden geçirilmiş baskı*, Cambridge: Cambridge University Press.

LEHMANN, Winfred P. 1973: A structural principle of language and its implications. *Language* 49,47-66.

LEHMANN, Winfred P. 1974: *Proto-Indo-European syntax*. Austin: University of Texas Press.

LEHMANN, Winfred P. 1978a: Conclusion: toward an understanding of the profound unity underlying languages. Lehmann (1978b)'da, 395-432.

LEHMANN, Winfred P., editörlüğünde, 1978b: *Syntactic typology: studies in the phenomenology of language*. Austin: University of Texas Press.

LESOURD, Philip 1976: Verb agreement in Fox. Hankamer, Jorge & Aissen, Judith, editörlüğünde, *Harvard studies in syntax and semantics* 2 (Cambridge, Mass.: Department of Linguistics, Harvard University) 445-528.

Lİ, Charles N., editor 1975: Word order and word order change. Austin: University of Texas Press.

Lİ, Charles N., editor 1976: *Subject and topic*. New York: Academic Press.

LYONS, John 1977: *Semantics*, 2 volumes. Cambridge: Cambridge University Press.

MCCWLEY, James D. 1978: Language universals in linguistic argumentation. Kachru, Braj B., editörlüğünde, *Linguistics in the seventies: directions and prospects. Studies in the Linguistic Sciences*, Special issue (Urbana, 111.: Department of Linguistics, University of Illinois) 205-19.

MCCLOSKEY, Michael James 1978: *A fragment of a grammar of Modern Irish*. Texas Linguistic Forum 12. Austin: Department of Linguistics, University of Texas.

MAXWELL, Daniel N. 1979: Strategies of relativization and NP accessibility. *Language* 55,352-71

MEILLET, Antoine & COHEN, Marcel, editörlüğünde, 1952: *Les langues du monde*, ikinci baskı, Paris: Champion.

MORAVCSIK, Edith A. 1978a: Language contact. Greenberg ve diğerleri (1978)'nde 1, 93-122.

MORAVCSIK, Edith A. 1978b: On the distribution of ergative and accusative patterns. *Lingua* 45,233-79.

MUHLHAUSLER, Peter 1977: Creolisation of New Guinea Pidgin. Wurm, S. A., editörlüğünde, *New Guinea area languages and language study, 3, Language, culture, society, and the modern world*. Pacific Linguistics, Series C 40 (Canberra: Department of Linguistics, Research School of Pacific Studies, Australian National University) 567-76.

MUNRO, Pamela & GORDON, Lynn 1982: Syntactic relations in Western Muskogean. *Language* 58, 81-115.

NEDJALKOV, V. P. 1979: Degrees of ergativity in Chukchee. Plank (1979)'ta, 241-62.

NEDJALKOV, V. P., OTAINA, G. A., & XOLODOVIÇ, A. A. 1969: Morfologiceskij i leksiceskij kauzativy v nivxskom jazyke. Xolodoviç (1969)'te, 179-99.

NEDJALKOV, V. P., OTAINA, G. A., & XOLODOVIÇ, Ç, A. A. 1974: Diatezy i zalogi v nivxskom jazyke. Xolodoviç, A. A., editörlüğünde, *Tipologija passivnyx konstrukcij : diatezy i zalogi* (Leningrad: 'Nauka') 232-51.

NEDJALKOV, V. P. & SIL'NICKIJ, G. G. 1969a: Tipologija kauzativnyx konstrukcij. Xolodoviç (1969)'te, 5-19. (German translation: Typologie der kausativen Konstruktionen, *Folia Linguistica* 6 (1973) 273-90.)

NEDJALKOV, V. P. & SIL'NICKIJ, G. G. 1969b: Tipologija morfologiceskogo i leksiceskogo kauzativov. Xolodoviç (1969)'te, 20-50. (İngilizce çevirisi: The typology of morphological and lexical causatives. Kiefer, Ferenc, editörlüğünde, *Trends in Soviet theoretical linguistics* (1973). *Foundations of Language*, Supplementary Series 18 (Dordrecht: Reidel) 1-32.)

NUSSBAUM. Loren V., GAGE, William W., & VARRE, Daniel 1970: *Dakar Wolof: a basic course*. Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics.

PAYNE, J. R. 1979: Transitivity and intransitivity in the Iranian languages of the USSR. Clyne, Paul R., Hanks, William F., & Hofbauer, Carol L., editörlüğünde, *The elements: a parasession on linguistic units and levels. including papers from the Conference on the Non-Slavic Languages of the USSR* (Chicago: Chicago Linguistic Society) 436-47.

PERANTEAU, Paul M., LEVI, Judith N., & PHARES, Gloria C, editörlüğünde, 1972: *The Chicago which hunt: Papersfrom the Relative Clause Festival*. Chicago: Chicago Linguistic Society.

PERLMUTTER, David M. 1971: *Deep and surface structure constraints in syntax*. The Transatlantic Series in Linguistics. New York: Holt, Rinehart & Winston.

PERLMUTTER, David M. 1978: Impersonal passives and the unaccusative hypothesis. *Proceedings of the Fourth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* (Berkeley: Department of Linguistics, University of California) 157-89.

PERLMUTTER, David M., editor Forthcoming: *Studies in relational grammar*, 2 volumes.

PLANK, Frans, editor 1979: *Ergativity: towards a theory of grammatical relations*. London: Academic Press.

RAMSDEN, H. 1963: *Weak-pronoun position in the early Romance languages*. Publications of the Faculty of Arts of the University of Manchester 14. Manchester : Manchester University Press.

ROSS, John R. 1967: *Constraints on variables in syntax*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.

SAKSENA, Anuradha 1980: The affected agent. *Language* 56,812-26.

SAMPSON, Geoffrey 1975: *The form of language*. London: Weidenfeld & Nicolson.

SANDFELD, Kr. 1930: *Linguistique balkanique: problemes et resultats.* Collection Linguistique publiee par la Societe Linguistique de Paris 31 Paris: Champion.

SAPIR. Edward 1921: *Language: an introduction to the study of speech.* New York: Harcourt, Brace & World.

SAXTON, Dean & SAXTON, Lucille 1969: *Papago and Pima to English/English to Papago and Pima dictionary.* Tucson: University of Arizona Press.

SCHACHTER, Paul 1976: The subject in Philippine languages: topic, actor, actor-topic, or none of the above. Li (1976)'de, 491-518.

SCHACHTER, Paul 1977: Reference-related and role-related properties of subjects. Cole &. Sadock (1977)'ta, 279-306.

SCHALLER, Helmut Wilhelm 1975: *Die Balkansprachen: eine Einfulrung in die Bal-kanphilologie.* Heidelberg: Carl Winter.

SHIBATANI, Masayoshi, editörlüğünde, 1976a: *The grammar of causative constructions.* Syntax and Semantics 6. New York: Academic Press.

SHIBATANI, Masayoshi 1976b: The grammar of causative constructions: a conspectus. Shibatani (1976a)'de, 1-40.

SHIBATANI, Masayoshi 1977: Grammatical relations and surface cases. *Language* 53, 789-809.

SHOPEN, Timothy, editörlüğünde, 1979a: *Languages and their speakers.* Cambridge, Mass.: Winthrop.

SHOPEN, Timothy, editörlüğünde, 1979b: *Languages and their status.* Cambridge, Mass.: Winthrop.

SHOPEN, Timothy, editörlüğünde, (baskıda): *Syntactic typology and linguistic fieldwork,* 3 cilt.

SHOPEN, Timothy, and KONARE, Mamadou 1970: Sonrai causatives and passives: transformational versus lexical derivations for propositional heads. *Studies in African Linguistics* 1,211-54.

SILVERSTEIN, Michael 1976: Hierarchy of features and ergativity. Dixon, R. M. W., editörlüğünde, *Grammatical categories in Australian languages.* Linguistic Series 22 (Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies) 112-71.

SKORIK, P. Ja 1961: *Grammatika cukotskogo jazyka,* 1, *Fonetika i morfologija imennyx castej reci.* Moscow-Leningrad: IzdatePstvo Akademii Nauk SSSR. SMITH, N. V. 1980: Lehmann (1978b)'ın değerlendirilmesi. *Journal of Linguistics* 16,150-64.

SKORIK, S. N. 1976: Dative subjects, rule government, and relational grammar. *Studies in the Linguistic Sciences* 6 (Urbana, 111.: Department of Linguistics, University of Illinois) 130-51.

SUTCLIFE, Edmund F. 1936: *A grammar of the Maltese language, with chrestomathy and vocabulary.* London: Oxford University Press.

TAGASHIRA. Yoshiko 1972: Relative clauses in Korean. Peranteau ve diğerleri (1972)'nde 215-29.

THOMPSON. Sandra A. 1978: Modern English from a typological point of view: some implications of the function of word order. *Linguistische Berichte* 54, 19-35.

TIMBERLAKE, Alan. 1977: Reanalysis and actualization in syntactic change. Li, Charles N., editörlüğünde, *Mechanisms of syntactic change* (Austin: University of Texas Press) 169-83.

TITOV. E. G. 1959: Ob osobennostjax amxarskogo jazyka v sravnenii s nekotoryini drugimi semitskimi jazykami. Ol'derogge, D. A., editörlüğünde, *Afrikanskij etnograficeskij sbornik, 3, Jazykoznanie* (Moscow-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR) 169-83.

VENNEMANN, Theo. 1972: Analogy in generative grammar, the origin of word order. Heilmann, Luigi, editörlüğünde, *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists*, 2 volumes (Bologna: II Mulino) 2,79-83.

VENNEMANN, Theo. 1974: Topics, subjects, and word order: from SXV to SVX via TVX. Anderson, John M. &. Jones, Charles, editörlüğünde, *Historical linguistics*. North-Holland Linguistic Series 12 (Amsterdam: North-Holland) 339-76.

VOEGELIN, C. F. & VOEGELIN, F. M. 1977: *Classification and index of the world's languages*. New York: Elsevier.

WACHTEL, Tom 1979: The demotion analysis of initially unaccusative impersonal passives. *Papers from the Fifteenth Regional Meeting, Chicago Linguistic Society* 321-30.

WATKINS, Calvert 1976: Towards Proto-Indo-European syntax: problems and pseudo-problems. Steever, Sanford B., Walker, Carol A., & Mufwene, Salikoko S., editörlüğünde, *Papers from the parasession on diachronic syntax* (Chicago: Chicago Linguistic Society) 305-26.

WEINREICH, Uriel. 1953: *Languages in contact: findings and problems*. Publications of the Linguistic Circle of New York 1. (yeni baskı, Mouton, The Hague.) *Working Papers on Language Universals* 1969-76: 20 volumes and bibliography. Stanford, Calif.: Linguistics Department, Stanford University.

XOLODOVIÇ, A. A., editörlüğünde 1969: *Tipologija kauzativnyx konstrukcij: morfologileskij kauzativ*. Leningrad:' Nauka'.

YAR-SHATER, Ehsan 1969: *A grammar of southern Tati dialects*. Median Dialect Studies 1. Publications in Near and Middle East Studies, Columbia University, Series B 3. The Hague: Mouton.

YEOH, Chiang Kee 1979: *Interaction of rules in Bahasa Malaysia*. Doktora Tezi, University of Illinois at Urbana-Champaign.

ZIRKOV, L. I. 1955: *Lakskij jazyk: fonetika i morfologija*. Moscow: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

DİZİN

Absolutif, 78, 92, 94-96, 111
Akkuzatif, 168
Alan Bell, 24
Algonquian dilleri, 165
Alıcı, 75, 79, 87-88, 91
Allen, 250
Altmann, 74
Amerind, 25
Amharik, 254, 259-260, 279
Amharik dili, 259-260
Anaforik, 187
Analitik ettirgenlik, 213, 217
Anti-ettirgen, 212-213, 230
Anti-pasif, 60
Antipasif, 148-150, 152
Aquilina, 279
Arabana dili, 166, 237
Araç, 76-77, 79, 97-98, 103
Arapesh, 132
Arapesh dili, 132
Argüman, 75, 81, 85, 91-92
Arnavutça, 255-258
Artıklık, 39
Ata dili, 40
Austronesian, 25
Avustralya dilleri, 174
Avustronezya dilleri, 155
Babby, 111
Bach, 47
Balkanizm, 258
Bambara dili, 186, 207
Bantu, 21, 26
Bask dili, 179
Baş isim, 118-119, 123, 127
Bats, 78, 81, 110
Bats dili, 163, 235
Belirlilik, 163-166, 169-173
Belirlilik artikeli, 68, 164, 173
Bell, 24-26, 46
Berlin, 54-55, 73
Biçimsel evrensellikler, 31
Bird, 207
Bireşim indeksi, 67-69, 72
Blake, 174, 250
Browne, 47
Bulgarca, 255, 257
Burmese, 59
Buryatça, 269
Bynon, 278-279

Canlılık, 163-166, 168-172
Canlıya işaret sistemi, 61
Chafe, 111
Chickasaw, 78-79, 110

Chomsky, 14, 16, 22, 27, 36-37, 41,44, 46-47
Chukchi, 64-65, 67, 74
Cole, 111, 207
Conklin, 73
Corbett, 157

Çekçe, 189
Çekim edatı, 119, 121, 127-128
Çıkar, 76, 83, 88. 105
Çıkar görünüşlü, 88
Çok bireşimli, 58, 61, 64-66, 72, 74

Dağıstan dilleri, 132
Datif, 221, 226-229
Değişik biçimlelıne, 69, 71
DeLancey, 74
Derbyshire, 46-47, 73
Deşeriev, 110
Dışlak özne, 29
Diegueno, 186, 207
Dil evrensellikleri, 13-18, 20-25, 27, 29-30. 32-33, 39-42, 44-46
Dixon, 47
Dönüşümlü-üretici, 177
Dönüşünısel-üretici sentaks, 14
Dyirbal, 115

Eğilim, 21, 25, 34-37, 39, 42, 44, 47
Eklemeli, 58-59, 61-66, 68-72
En küçük çift, 101
Ergatif, 78, 92, 94-96, 111
Ergatif-absolutif, 144, 146-147, 149-150, 153-155, 158
Ermenice, 127
Eshtehardi dili, 250
Eskimo, 65, 67, 74,
Estonca, 71-72, 74
Estonya, 119
Eş isinı öbeği düşümü, 104
Eş işlevsel, 78, 92
Ettirgen, 79-80, 209-226, 228-231

Fail, 76-77. 87, 92, 94, 97-100, 103, 105, 107, 109
Farazî evrenselliğ, 29
Farsça, 35, 119, 121, 126, 128
Filipin dilleri, 158
Fillmore, 110
Final 1 Kuralı, 29
Fince, 71-72, 74
Fransızca, 57, 68
Frantz, 250
Friedman, 284
Friedrich, 267, 279
Frishberg, 250
Gass, 285
Geçişiınli, 61, 64-65
Geleneksel Latin, 193
Genişletilıniş Standart Teori, 20-22, 36
Gerçek evrensellikler, 34
Givon, 268-269, 279
Goodwin, 207
Gordon, 110
Göreceli Gramer, 29
Görünüşlü 88
Greenberg, 14, 27, 36-37, 44-47
Gumbainggir dili, 237
Güney Tiwa dili, 250
Gürcüce, 216

Haiman, 174
Hale, 202, 207
Halle, 22, 46
Hampshire, 46
Hausa dili, 190
Hawaice, 57
Hawkins, 74, 279
Hawkinson, 250

Heat, 174
Heatlı, 250
Hedef, 82-86, 102, 111
Hetzron, 231
Hindu dili, 169
Hint-Pasifik, 25
Hixkaryana, 34-36, 47
Hixkaryana dili, 115, 125, 133
Hockett, 47
Holistik tipoloji, 58-59, 61
Hopper, 174
Hua dili, 166
Huichal 89-90, 111
Humboldt, 74
Hyman 74, 250, 279

Ijo dili, 266

İlgi cümleleri, 24, 42-43, 48
İlgi cümlesi, 118, 123, 175-189, 191-200, 202, 205-206
İlişki, 177, 186-189, 192, 195, 200, 202
İngilizce, 19, 21-22, 28, 30-31, 33-35, 37, 43, 47, 115-120, 128
İnstrümental, 227-229, 231
İspanyolca, 57, 68, 170
İstatistiksel evrensellik, 39, 46
İşaretlilik, 36

Jakobson, 30, 47
Jan Firbas, 111
Japonca, 19, 21, 33, 37, 48
Johnson, 157

Kalaw Lagaw Ya, 94, 111
Kalaw Lagaw Ya dili, 167
Kannada, 79, 111
Katılan, 60, 76-77, 80-81, 91-92, 94, 97-98, 100, 105
Kay, 54-56, 61, 63-67, 69, 71-74
Kaynaşma, 61, 63-67, 69, 71-72, 74
Kaynaşımalı, 61, 63-66, 69, 72
Keenan, 47
Kendisine yaptırılan, 79-81
Kepping, 250
Khalkha Moğolcası, 269
Khoisan, 21, 25-26
Kiefer, 111
Kinyarwanda, 197, 200-202, 207
Klasik Arapça, 259, 271, 276-278
Klitik, 38
Klitik yapı, 38
Konaré. 231
Konu, 75, 78-80, 82-88, 91, 95-97, 100-102, 104, 106, 108-111
Korece, 191-192, 207
Kpelle, 117, 133
Kuno. 111
Kurucu sırası, 113-114, 127
Kuzey Frisian dili, 198

Lak, 80, 111
Lak dili, 168
Lambton, 206
Larry Gorbert, 207
Lechmann, 125
Lehfeldt, 74
LeSourd, 174
Li, 111
Lyons, 48

Macarca, 57, 69-70
Makedonca,255-257
Malagasy, 35, 47
Malagasy, dili 197
Malay, 21
Malayca, 57

Malta dili, 271-273, 277-279
Mandarin Çincesi, 84
Maxwell, 207
Mbabaram, 34, 47
McCawley, 46
McCloskey, 48
McDaniel, 73
Modern İbranice, 195
Moğolca, 251, 269-270
Moravscik, 158, 279
Motivated Chomage Kuralı, 29
Munro, 110
Mühlhäusler, 285

Navaho dili, 242, 247
Nedjalkov, 158
Nivkh dili, 158, 218
Nominatif, 168
Nussbaum, 231

Oblik (oblique) nesne, 147
Okyanusya dilleri, 198
Operand, 126-130
Operator, 126-130
Ortaçlı yapılar, 85

Ön isimli, 119, 125
Özgüllük, 173

Pamela Munro, 174
Papago, 46
Parametreler 13, 24, 27, 35, 40
Partitif hal, 163
Payne, 174
Peranteau, 206
Perlmutter, 47
Pidgin dili, 285
Plank, 158
Polonya dili, 168
Portmanto morfem. 63, 68
Pullum, 47, 73

Quecha Imbabura dili, 192
Quechun dili, 127

Ramsden, 279
Relational (Göreceli) Grammer, 28
Rijk, 206
Rithamgu dili, 167, 174, 247, 250
Roshani dili, 174
Ross, 206
Rumence, 255-258
Rusça, 63, 68, 70

Sadock, 111
Saksena, 231
Salishan, 35, 47
Sampson, 46
Sandfeld, 279
Saxton, 46
Schahter, 158
Schaller, 279
Schuh, 74
Sebep olan, 211, 220-222
Sebep olunan, 214, 219-225, 227-229
Semantik rol, 76-79, 82, 98-99, 103, 105-106, 109, 111
Sentez indeksi, 66
Sezdirimli evrensellik, 32-34, 40, 46
Sezdirimsiz evrensellik, 33-34
Sezdirme, 19-20, 33
Sezdirmeli evrensellikler, 19
Shibatani, 111
Shopen, 74
Sınırlayıcı ilgi cümleleri, 176, 181
Sınırlayıcı olmayan ilgi cümleleri, 175-176, 181
Sırp-Hırvat, 38, 47
Sil'nickij, 230

Silverstein, 174
Skorik, 74
Slavca, 234, 246
Smith, 46
Son isimli, 119, 125
Songhai dili, 221
Sonuçlama (resultative) yapısı, 153
Sözlüksel ettirgenlik 213, 215-216, 218
Sridhar, 231
Sutcliffe 279
Swahili dili, 212

Şaklama konsonantları, 23
Şaklamalı ünsüz, 21, 26

Tagalog dili, 156, 158
Tagashira, 207
Tamlayıcı, 75, 86-88, 91
Tangut dili 240
Tecrübe eden, 77, 80-81, 97-98
Tek dil yaklaşımı, 21-22
Temel evrensellikler, 30-31, 47
Thargari dili, 237
Thompson, 74, 112. 174
Timberlake, 47, 250
Titov, 279
Ton dili, 53
Tongan dili, 207
Tunguz, 251, 254
Türkçe, 57, 62, 68-71, 73, 115, 118-120

Ural-Altay dil ailesi, 251
Uydu, 75-76, 99

Venneman, 125
Veri tabanı, 13-14, 19-21, 44-46
Vietnamı dili, 59, 61, 67
Viléin Mathesius, 111
Voegelin, 46

Walbiri, 115
Wanggumara dili, 160, 174, 237
Watkins, 267, 279
Weinreich, 278
Welsh, 19, 28, 33
Welsh dili, 19, 115, 118-119
Wolof dili, 231

Xolodoviç, 230

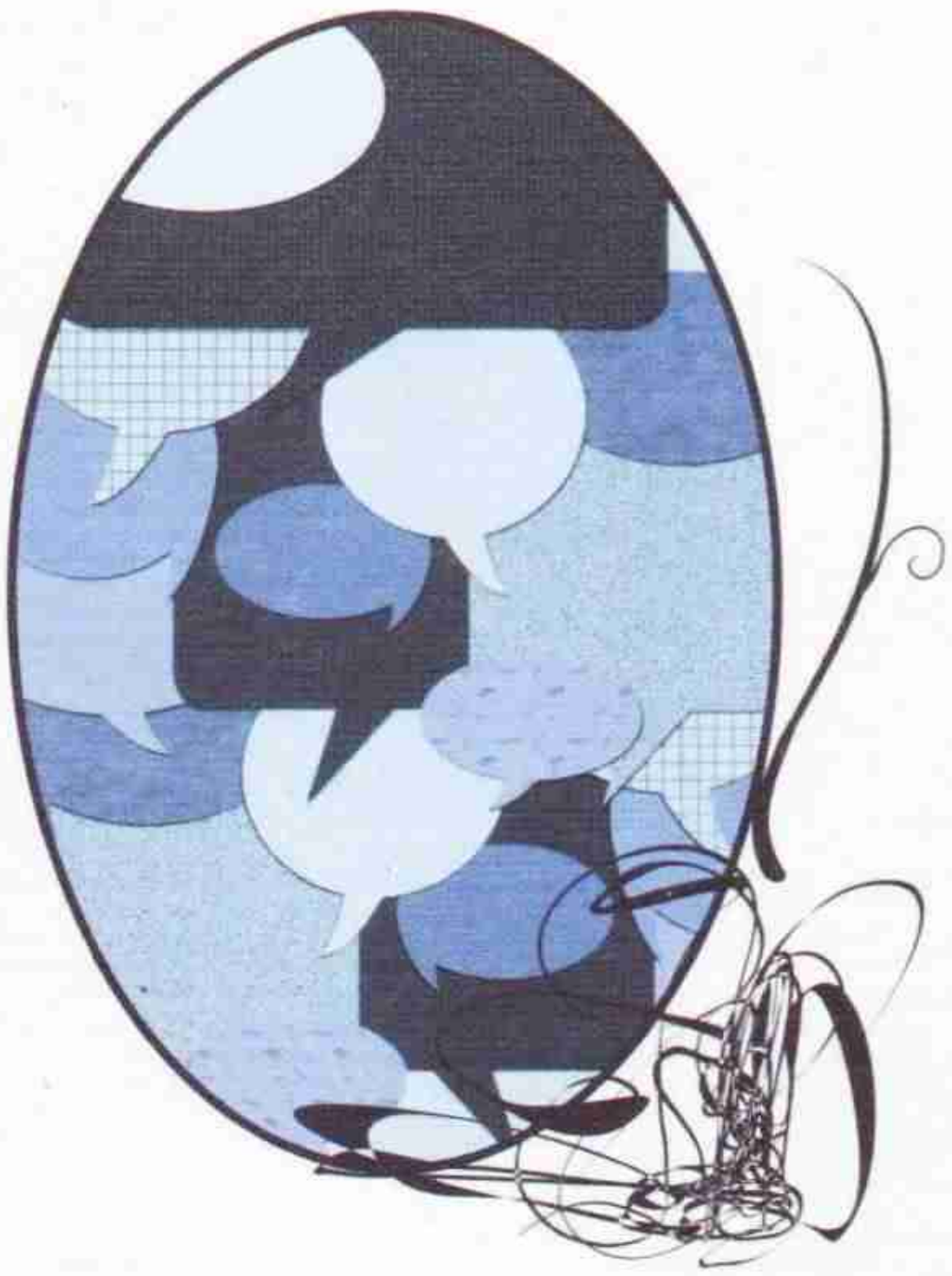
Yalanınga dili, 237
Yalın hal-belirtme hal, 146
Yalınlamalı, 61-62, 69, 73
Yalınlayan, 58-59, 61-62, 64-66, 72-73
Yar-shater, 250
Yeniden kurma, 252-253, 261, 264, 268, 279
Yeoh, 207
Yiddish, 260-261
Yidiny, 59-61, 74
Yuman dilleri, 174
Yunan, 193-194, 207
Yüklemlik, 84

Zirkov, 111

HECE
YAYINLARI

Mevlânâ ve Mevlevîlik	Asaf Hâlet ÇELEBİ
Mevlânâ'nın Rubâileri	Asaf Hâlet ÇELEBİ
Gezginin Günlüğü	Laurent MIGNON
Divân Şiirinde İstanbul	Asaf Hâlet ÇELEBİ
G. Bilime Yolculuklar Kitabı	Ahmet İNAM
Eşrefoğlu Divânı	Asaf Hâlet ÇELEBİ
Pozitivizmin Tükiye'ye Girişi	M. KORLAELÇİ
Molla Cami	Asaf Hâlet ÇELEBİ
Bütün Şiirler	Alaeddin ÖZDENÖREN
Çağdaş Türk Şiirinde Aşk...	L. MIGNON
Hakikat ve Tefekkür	İbn Arabî
İnisiyasyona Toplu BakışlarI-II	René GUÉNON
Vahdet-i Vücûd Meselesi	Mustafa Fevzi
Heidegger	George STEINER
Denemenin Ardında	Ahmet İNAM
Konfüçyüs	Ezra POUND
Hayyam ve Rubâileri	Asaf Hâlet ÇELEBİ
Müşahedat	HasanAYCIN
Pencere	Cemal ŞAKAR
Çizgi Sanatında Dil ve Mesaj	Ömer LEKESİZ
Gotama Buddha	Asaf Hâlet ÇELEBİ
C. S. Tarancı'nın Hik. Üzerine...	Ş. SAĞLIK
Divan Şiirinde Harf Simgeciliği	D. A. TÖKEL
Simge ve Kökenörnek	Martin LINGS
Naimâ	Asaf Hâlet ÇELEBİ
Seçme Rubâiler	Asaf Hâlet ÇELEBİ
Eleştirinin Kıyılarında	Ahmet İNAM
Elifbalar Sevdası	Laurent MIGNON
İrrasyonel İnsan	William BARRETT
Edebiyat Bilimi ve Eleştiri	Hilmi UÇAN
Fetret	Ali KEMÂL
Kandille İskandil	M. Kayahan ÖZGÜL
Asaf Hâlet Çelebi Kitabı	H. SU, İ. DİRİN, Ş. ÖZDEMİR
Roman Üz. Düşünceler	Charles PLISNIER
"Türk" Shakespeare	Talât S. HALMAN
Dört İklimden Esintiler	Mahmut KANIK
Açılı/Yorum	Alâeddin ÖZDENÖREN
Yusuf ve Züleyha	Nurullah ÇETİN
İktidarın Anatomisi	John K. GALBRAITH
Kaygı Kavramı	Soren KIERKEGAARD
Orta Doğu'da Modernleşme	Alev ERKİLET
Devlet Metodolojisine Giriş	Gürsel DÖNMEZ
Türk Ede. Siyasî Rüyalar	M. KayahanÖZGÜL

Hâtıralar	Roger GARAUDY
Edebiyat Sosyolojisi	Ed. Köksal ALVER
Goethe ile Konuşmalar I-II-III	J. P. ECKERMANN
Sözüm Yüreğimdekidir	Ümran UYGUN
Sevda Yüce Gözlerle	Mevlana'dan T. Sait HALMAN
Ether	Seyhan ARSLAN
Saçlarının Ucunda İstanbul	Halil GÜNEY
Bahar Köpüğü	Mustafa AYDOĞAN
Küçük Prens	A. De Saint-EXUPÉRY
İbn Arabi'nin Menakıbi	M. Recep Hilmi
Benlik ve Varoluş	Vefa TAŞDELEN
Din ve Sanat	Burhan TOPRAK
Estetik	Burhan TOPRAK
Doğu ve Batı	René GUÉNON
Yazınsal Eleştiri	E. W. SAİD
Modern Edeb. Teorilerinin Fels.	Peter ZİMA
Cum. Dön. Türk Şiirinde Rubai	N. ÇETİN
Y. Türk Şiirinde Geleneğin İzleri	N. ÇETİN
Eleştirellikten Uyuma	Alev ERKİLET
Avrupa Edb. Traj. Gör.	C. I. GLICKSBERG
Maupassant	Hamri TROYAT
Poetika Dersleri	M. Orhan OKAY
Gece Dansları	Yunus DEVELİ
Tutkulu Bir Oyalanma	Dilek ASLANER
Medeniyet ve Diriliş	Muhittin BİLGE
Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri	Edisyon
Dolanmalar	Ahmet İNAM
Ömrüm	Ali KEMÂL
Saklı Yara	Köksal Alver
Tükenerek Çoğalmak	Ramazan DİKMEN
Teori ve Eleştiri	Edisyon
Düşünce ve Dil	Edisyon
Buz ve Fire	İhsan Deniz
Modern Dünyanın Bunalımı	Rene GUENON
Özgür Birey Sınırlı Devlet	Nevzat CAN
Geçmiş Zaman Olur ki...	E. Ekrem TALU
Edebiyat ve Kültür	Gürsel AYTAÇ
Ölüm Daha Güzeldi	Ahmet DAVUDOĞLU
Edebiyat Yazıları	Fatih TEPEBAŞILI
Konuşmalar	Ahmet Bin BELLA
İbni Arabi'nin Günlük Duaları	M. KANIK
Sembolik Formlar Felsefesi I-II-III	Ernst CASİRER
Güzel Sanatlar Tar. Giriş	S.OHANNES PAŞA
Hatıralarım	Yusuf AKÇURA
İkinci Yeni Poetikası	Alâattin KARACA

Dillerin arasında görülen ortaklık ve benzerlikler dil araştşrmacılarının ilgisini hep çekmiştir. Bunların incelenmesinde tutulacak yolu dil bilimi çerçevesi içerisinde ele alan Bernard Comrie'nin çalışmasını Türkçeye kazandırmış bulunuyoruz.

İncelemenin üzerine kurulduğu veri tabanı birçok dünya dilini kapsayacak şekilde çok geniştir. Eserde dillerin iletişimde kullandığı değişik ifade kategorileri temelden sorgulanmakta, ayrıntısıyla incelenmekte ve örneklenmektedir.

Türk dili ve genelde dil ile ilgilenen okuyucuya sahanın temel kitaplarından olan bu eseri sunmaktan dolayı sevinçliyiz.

HECE YAYINLARI / FELSEFE

ISBN 975-8988-32-8

9 799758 988326